PLANNING FOR ENTREPRENEUR HOSPITAL

Mr. Chandrakant M Kadole
Ph.D (Research Student)
Mahila Mahavidyalaya,Tasgaon
EmailId:cmkadole.27@gmail.com

Introduction:-

Definition of hospital (WHO):- "The hospital is an integral part of the social and medical organization of the community, the functions of which are not only curative but preventive; whose outpatient services reach out to the family in its environment; is also a centre of training of health workers and for bio-social research"

In the establishment of a new hospital, the first step is always an idea born in the mind of some individual. If the idea is appealing and is based on sound reason, the originator is able to gather the support of other people – first a small group which gradually enlists the support of other people in the community who also have an idea of having a hospital in their town. A committee is then formed and is given the authority to undertake the preliminary work such as a feasibility study or survey and to raise funds to meet the expenses involved in the survey or study. Thus one man's idea becomes an accomplished fact. All successful hospitals are based upon a triad of good planning., good design and construction, and good administration. The success of a hospital is generally measured in terms of patient care, efficiency and community service.

To be successful, a hospital requires a great deal of preliminary study and planning. It must be designed to meet the needs of the people. It is going to serve and be of a size which the promoters can afford to build and operate. It must be staffed with competent and adequate number of doctors, nurses and other professionals to render efficient service.

Characteristics of a Good Hospital:-

- Building constructed as a hospital.
- Clean and tidy.
- Away from noise, floods, dust.
- Has required facilities.
- Adequate medieval staff and equipment with availability of 24 hour staff.

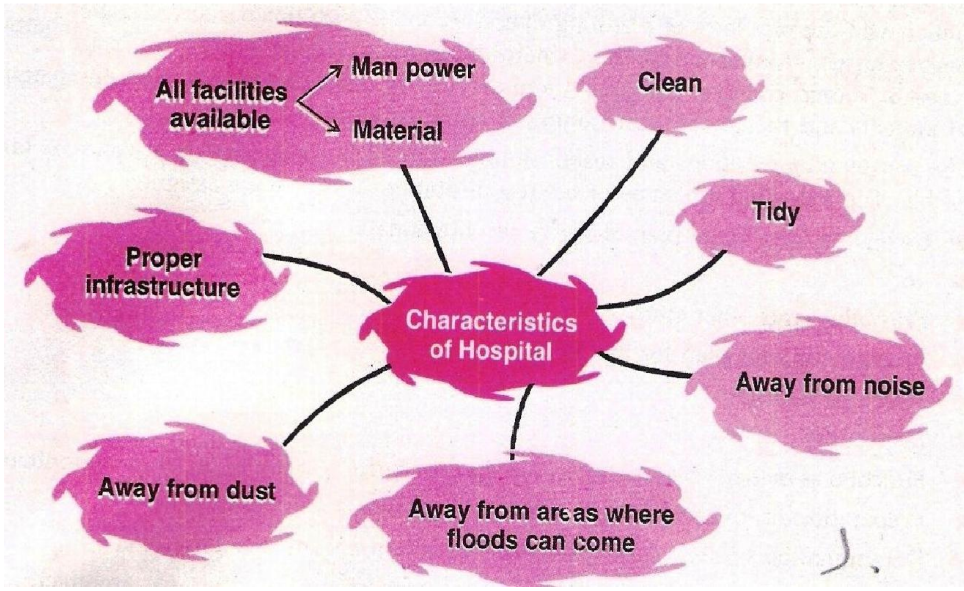

Hospital Planning Team:-

The aim of the hospital planning is to plan a functionally viable hospital that serves the community needs and the organizational objectives with the most efficient use of resources. All the people involved in the delivery as well as utilization of services are concerned with hospital planning. The patients, nursing, medical staff and the management all have their own peculiar requirements.

Technical requirements of a particular professional group in isolation have led to creation of physical forms limited in their utility. The interest of administrators is attracted by other then technical requirements of patients, community and owners. A critical understanding of these relationships is necessary to blend the difference of professional prestige, functional requirements and administrative considerations.

Planning of Hospital:-

The planning of hospitals should be based on the needs of the area it is going to serve. The objectives of physical facilities planning are mainly three at macro level.

These are;

1. Maintenance of current bed-population ratio.
2. Improvement of facilities in the rural areas.
3. Improvement of quality of services in the existing hospitals.

The Objectives of Hospital Planning:

- To prevent unplanned growth and mushrooming of the hospital structure.
- To follow the dictum "structure must follow the function": so to design the hospital structure in such a way as to avoid fragmentation of the functions.
- To ensure a logical flow of the patients, staff and equipment or stores.
- To have a fair degree of uniformity and standardization.
- To anticipate and make provision for the future growth, expansion of beds and service capacity, and additions of new services and facilities to

keep up with the technological advances.

- To make provisions for infra structural facilities,e.g., land, water, electricity, gas lines, drainage facilities etc., keeping in mind the growth and future expansion programs, that is, planning for growth in next fifty years or so.

Rules for Planning of a Hospital:

Todd Wheeler has given three rules for planning a hospital. You have to decide:

1. What is to be done in the space?
2. How many persons will work in the space?
3. What equipment will they need?

The Total Area of Building and Relation to size of the Plot

a) In a crowded area: it is in 2: 1 ratio
b) In a less crowded area: it is in 0.5 - 1.0 or less per plot in 1:1 ratios
c) Rural area in 1:2, urban in 2:1 ratios

The soil test should be performed and the subsoil water level should be tested. Some basic laws of planning can further guide us in establishing the physical facilities.

1. **Unity:** harmony of departmental work, the registration OPD, investigative departments and casualty, pharmacy and treatment rooms should be on the same floor (ground preferably) and should be adjacent, so that patient does not have to move all across the hospital.
2. **Diversity:** access, size, orientation with frame work.
3. **Facility of operation:** An intimate knowledge of each department is necessary.
4. **Flexibility:** Plan should have in-built flexibility to adapt to rapid changes in medicine, and the scope of updating and improving services should be a part of the plan.
5. **Good hygiene:** is basic to all hospital. Clean, hygienic, well lighted and ventilated spaces should be planned.
6. **Economy:**

***Selection of the site:** depends upon the type of the hospital, whether the construction will be a vertical spread or a horizontal spread, the level of sub-soil water, and the structure of the soil, because on this will depend the foundation of the hospital and also whether it will be possible to build a basement or not. The water table should be at least 10 feet below the ground level. It should be away from airports and other vital buildings, railway tracks, power stations and should be away from noise and nuisance industries. High tension electric wires should not be passing through the hospital area.

***Environment:**The sites should located in a pleasant environment away from smoke, soot, or hazardous industrial emissions, polluted open sewage disposal in rivers or water drains nallas, or canals with foul smelling gases. The hospital must have plenty of natural sunlight and fresh air and cross-ventilation.

***Site planning** Hospital sites are highly sensitive to outside disturbances due to noise, and so the building should be planned so that at least the sensitive areas like. wards, operation theatres, labor rooms, intensive care units, consulting and treatment rooms are placed far away from the external sources of noise.

Infrastructural Facilities to be required

1.Water supply: hospitals must ensure a water supply of 10,000 liters of potable water per day to meet all requirements including the water supply to the laundry, but excluding that required for fire fighting. A storage facility for at least two days requirement should be on the basis of the above given requirement, i.e., at least 20,000 liters should be in the storage tank. A round-the-clock water supply should be ensured to all wards and all departments..

2.Electricity: sufficient economic supply 1 kW/bed/day/2-3 grid supply, without central air conditioning; however, it is advisable to provide 2 kW/bed/day, with some air conditioning and lighting the areas other than the hospital buildings. While in a super specialty hospital 7 kW/bed may be required as air conditioning and all equipments run on electricity. Continuous, uninterrupted power supply should be assured to operation theatres, ICUs, ICCUs, labor rooms, blood bank, and casualty and central investigation laboratories, by making a provision of generators or inverters and UPS the requirements.

3.Communicability: adequate telephone lines, PBX system, public telephone call booths, intercom facility, paging and mobile phones may be provided in the hospital. A public address system and closed circuit TV should also be installed for public convenience

4.Rooms: should have enough openings such as windows. ventilators opening directly to the external air or into an open verandah for enough air flow and light. If the openings are located in one wall only then it should not be less than 20 percent of floor area, and if these are situated on two opposite walls at the same level then it should not be less than 15 percent of the floor area.

5.Beds: (a)Single bedrooms : should have at least 100 sq feet area with attached toilets.(b)Pediatric multi-bedroom : at least 80 sq feet with toilets extra.

6.Drainage: the design, construction and maintenance of drains for waste water, surface water, and sub-soil water and sewage should be planned in accordance with IS: 1742¬1983. Rain water harvesting has been made mandatory in all new constructions. This may be instituted and rain water may be used for enriching the water supply in the forms of storage tanks, or for refilling the tube wells.

7.Transport: lifts are required for vertical transport in multistory buildings. There should be a provision for separate lifts for the patients, visitors, staff and supplies. Patient's lifts should accommodate a standard hospital bed that can be wheeled in. The sides of the lift must be protected to prevent damage by wheels, beds or trolleys.

References :

1) AG Chandorkar, Hospital Administration and Planning.,2009, 2nd Edition, Paras Medical Publisher, Hyderabad, New Delhi.
2) C.M.Francis, Hospital Administration, 1991, JAYPEE BROTHERS, New Delhi.
3) Neelam Kumari, Madhu Sharma, Nursing Services & Administration, 2011, S.Vikas & Company (Medical Publishers) India , Jalandhar City-144008.
4) All India institute of Medical Science (AIIMS) http://www.aiims.edu
5) SGS Medial College and KEM Hospital, Mumbai http://www.sgppi.ac.in
6) Chhatratati Shahuji Maharaj Medical University http://www.kgmcindia.edu

Use of Methodology in Social Science

Ku. Poonam D.Girase

Research Student

Introduction

The methods rotated in classical sociology and statistics have formed the basis of research in further social sciences and humanities subjects, such as political science, media studies and market research. Social scientists are divided into camps of support for particular research techniques. These disputes relate to the historical core of social theory (positivism and antipositivism; structure and agency). The choice of methods of method often depends largely on what the researcher intends to investigate. For example a researcher concerned with drawing a statistical generalization across and entire population may administer a survey questionnaire to a representative sample population.

A sample thus forms a manageable subset of population. In positivist research, statistics derived from a sample are analyzed in order to draw inferences regarding the population as a whole. The process of collecting information from a sample is referred to as sampling. Sampling methods may be either random or non-random. The most common reason for sampling is to obtain information about population. Sampling is a quicker and cheaper than a complete census of a population.

Types of Methods :-

1) Quantitive Methods :- Chisquare Test, Cluster Analysis, Regression Analysis, Spearman's rank correlation coefficient, Structured interview, Statistical surveys and questionnaires, Student's t-test, Quantitative marketing research.
2) Qualitative Methods :- Analytic induction, Archival research, Content analysis, Ethnography, Focus group, Historical Method, Life History, Longitudinal study, Morphological analysis, Partcipant observation, Semi-structured interview, Survey Research, Textual analysis, Unstructural interview.

Social research is based on logical and empirical observations. Social research thus attempts to create or validate theories through data collection and data analysis, and its goal is exploration, description and explanation, It should never lead or be mistaken with philosophy or belief. Social research aims to find social patterns of regularity in social life and usually deals with social groups not individual themselves. There are no laws in social science that parallel the laws in the natural science. A law in social science is a universal generalization

about a class of facts. A fact is an observed phenomenon and observation means it has been seen, heard or otherwise experienced by researcher. Social research involves testing these hypotheses to see if they are true. Social theories are written in the language of a variables, in other words theories describe logical relationships between variables. Variables are logical sets of attributes, with people being the 'carriers' of those variables. Variables are also divided into independent variables (data) that influences the dependent variables.

An idiographic approach to an explanation is one where the scientists to exhaust the idiosyncratic causes of a particular condition or event, i.e by trying to provide all possible explanations of a particular case. Nomothetic explanations can be more general with scientists trying to identify a few casual factors that impact a wide class of conditions or events.

There is a some debate over whether quantitative and qualitative research methods can be complementary: some researchers agreed that combining the two approaches is beneficial and helps build a more completely pictures of social work while other researchers believe that epistemologies that underpin each of the approaches cannot be within a research project. However it is increasingly recognized that significance of these differences should not be exaggerated and that quantitative and qualitative approaches can be complementary. For example Quality methods can be used in order to develop quantitative research tools. For example focus groups could be used to explore and issue with a small number of people and the data gathered using these method can be used to develop a quantitative survey that could be administered to a far greater number of people allowing results to be generalised. Quality methods can be used to explore and facilitate the interpretation or relationship between variables.

Quantitative methods are useful for describing social phenomena, especially on a larger scale. Qualitative methods allow social scientists to provide richer explanations of social phenomena, frequently on a smaller scale. By using two or more approaches researchers may be able to triangulate their findings and provide a more valid representation of the social world.

References :

1. W.Lawarence social research methods Qualitative and Quantitaive Approaches; 6th Edition Allyn and Bacon 2006.
2. Haralambos & Holborn Sociology : Themes and perspectives (2004).
3. Earl Babbie The practise of social research 10th Edition.
4. "http://en.wikipedia.org/wiki/Social_research."

BODHIVRUKSHA IS THE ROOT OF SHIV DHARMA

A.J.Rathod

Asst.Prof. (Political Science)
R.Z.Arts & Commerce College, Malegaon
Dist. Washim

Buddhism is a Dharmma based on the teaching of Lord Buddha for the welfare of human being. Buddhism was started with the first address of Buddha to five Brahmins namely- Kaudnya, Vappa, Bhardriya, Mahanam and Ashvajit at Sarnath in 588 B.C. This is called,

"Dhamma Chakra Pravartan" Buddha continued, for forty five years, to revolve and address the people of all the castes including the poors and the kings.

As Buddha Dhamma was based on rationalism and against the superstitions, a numbers of people began to accept it. After five old companions of Buddha, wise ascetics – Anand, Sariputta, Ashwajit and Modgalyan also became the disciples of Buddha. Initially, the 'Sangha' of Buddha was consisting of 60 disciples. At first, Buddha was not ready for the entrance of women in the "sangha" but, as it was the force of Mahaprajapati and Anand the women were allowed in the Sangha.

When Buddha was living, many kings accepted and spread Buddha Dhamma, Mahasen Chandpdhyot, the king of Awanti was the first to accept Buddha Dharmma. Then Udyan, the king of Vatsya, Prasenjit, the king of Kosal, Bimbisar, the king of Magadha who built a vihar at Jetwan, and Ajatshatru accepted Buddha Dhamma.

After the death of Buddha in 483 B.C., the role of Samrat Ashok in the Spread of Buddha Dhamma is very important. Ashok attacked kaling with an intention to spread his kindom. He got victory also, but he was moved because of terrible man-slaughter. Instrad of celebrationg victory over Kaling, Ashoka regretted and mourned much. He surrendered his sword for ever and accepted Buddha Dhamma.

> **"The victory over kaling is an important incident in the history of India, that began a new era of peace, social progress and religious propaganda."**
>
> **Dr.H.C.Raichaudhari**

After giving a royal patronage to Buddha Dhamma, Ashok used his officials in the spread of Buddha Dhamma. He Called **Third Buddha mahasabha** at Patliputra. He sent propagandists to the different countries. His son Mahendra and daughter Sanghmitra were sent to Shrilanka. He built a numbers of Vihars, Buddha Stps and Stambhas with inscription of Buddha philosophy, called Ashok Stambha.

After Samrat Ashok, Milind the Greek emperor. Kaniksha, and Harshavardhan Accepted and spread Buddhism. A famous Buddhaist University , Nalanda was established in the rule of Harshavardhan. Because of all these kings Buddha Dhamma reached to the adjoining countries – Srilanka, Tibet, Japan, Iran, China, Nepal and Bramhadesh.

There was a complete influence of Buddhism of Indian life

> **"Buddhism influenced Indian life in a hundred ways, as it was bound to , for it much be remembered that it was living dynamic and wide spread religion in Indian for over a thousand years"**

In the time of Harsha, Hindu Dharm revived as a strong opponent of Buddha Dhamma. Brahmins, by their conspiracy, falsely worte about Buddha and made him an incarnation of Vishnu. It was the beginning of the destruction of Buddha Dhamma. Because of the lack of a royal patroage,a struggle with Brahmin religion and foreing attacks, specially the attack of Muslim emperors, Buddha Dhamma was totally destroyed in the 10th century.

Indians saw the renaissance of Buddhism in 1956 at Nagpur by the great efforts and passion of Dr. Babasaheb Ambedkar. It is called second **"Dhamma Chakra Pravartan"** in India. A maillions of Mahars accepted Buddha Dhamma under the leadership of Dr.Babasaheb Ambedkar.

Shiv Dharma is renaissance of the oldest shiv culture that was existing in Sindhu civilization.

> **"Shiv Dharma is the renaissance of our oldest Shiv culture."**
>
> **Purushottam Khedekar**

In Sindhu civilization a group of peple was called 'Gana', the chief of Gana was called Ganpati the chief of many Ganas was called Maha-Ganapati and the chef of all the Ganas, ultimately Sindhu civilization was called "Shiv"

Derived from Sindhu civilization, the word, Shiv means, the truth and sublime.

"Shiv Dharma is a beautiful dream of the clean and healty society"

Dr.A.H.Salunke

The word Shiv also refers to the name of Shivaji Maharaj, the great Maratha king. The meaning of Shiv Dharma canbe taken of both the names – Shivaji Maharaj and the oldest Shiv.

The renaissance of Shiv culture took place of 12 January 2005 at Sindkhed Raja. On occasion of the birth anniversary of Rashtra Mata Jijau. Aj million of Kunbi – Maratha felt suffocation and slavery in Hindu Dharma. Still Matang and Chambhar are not aware of their mental and religious slavery.

The aim of Buddha Dhamma and Shiv Dharma is the welfare of Bahujans, ultimately of the human being. Threfor, their teaching and principles are mostly same, based rationalism. Man and his progress is at center. A womean has been given honour, equal rights and status to man. There is no shelter for God and superstitions. There is no casteism, therefore anybody can accept them. A Brahmin is totally neglected from Buddha Dhamma and Shiv Dharma. The Buddhists and Shiv Dharmians are always ready to accept a change and to be with the world.

Whatever may e the origin of Shiv Dharma, it would not be and exaggeration to say that Shiv Dharma is an off sring of Bidhivrksha. By a close study of Shiv Dharma it looks that it has been inspired by Buddhism, specially the conversation of the then Mahars to Buddhist under the leadership of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Well educated Maratha witnessed the freedom of Buddhist form inhuman bondage of Hindu Dharma, their educational, economical, social and cultural progress. Maratha thinkers admit that this progress is due to the sacrifice of Hindu Dharma. They were aware of the mental and religious slavery of Kuibi - Maratha and all Bahujans.

Kunbi – Maratha also were inspired by the work and success of Bahujan Samaj Party founded by Hon'ble Kanshiramji. They became aware of a need of social organization, therefore Maratha Seva Sangha was founded of 1st September 1990 at Akola. Then Maratha felt a need of religion to snatch political, administrative, religious, social and cultural power from the Brahmins, for the welfare of Bahujans, In a meeting on 13 August 2001 at Nagpur Purushottam Khedekar declared that Maratha Dharma was going to be founded. But on 14th July 2002 a contemplation meeting of 70 Bahujan thinkers and intellectuals was called at Nagpur under the chairmanship

of Dr.A.H.Salunke. Purushottam Khedekar, Netaji Gore and M.M. Deshmukh also were present. After a long discussion, a new name Shiv Dharma, instead of Maratha Dharma, was unanimously declared.

Dr. A.H. Salunke,a great thinker expressed sorry for accepting Shiv Dharma, instead of Buddha Dhamma, because of the existing social circumstances. Still maximum Kunbi Maratha neglect Dr.Babasaheb Ambedkar and Buddhism due to their ignorance, but now they want to live with Buddhist hand in hand. Therefore, Dr. A.H. Salunke promises that though Shiv Dharmians selected different path for the same destination, certainly they would meet to the Buddhists and mix with them at proper time.

As Buddha Dhamma, Shiv Dharma is a need of Bahujans. Those Bahujans who have not accepted Buddha Dhamma should accept Shiv Dharma. Then Bahujans will have success in all the spheres of life and India will have bright future.

Bahujan Hitay Bahujan Sukhay!

Select Bibliography

1) Buddha and his Dhamma - Dr.Babasaheb Ambedkar

2) Buddha Dhamma and Shiv Dharma - M.M.Deshmukh

3) Shivmarg part I,II - Purushottam Khedekar

4) Shiv Dharma Prakatan Bhumika - Dr. A.H. Salunke & Purushottam Khendekar

5) Shiv Dharma, Swabhimanache Andolan - Purushottam Khendekar

6) Shiv Dharma Parishedetil Adhakshiya Bhashne – Dr.A.H.Salunke

INDIAN CONSTITUTION AND SECULARISM

Dr. Vijay Bobade

Head Dep. Of Political Science

Yeswant Mhavidhyla,Wardha

Abstract : The amended preamble of the constitution imbibed very clearly the idea of a secular state in the country. Secularism is not negation to religion or it doesn't mean anti-religion. It mean India shall not be identified with any religion or controlled by any particular religion and no preferences shall be accorded to any religion in its internal and external affairs. It is a framework of morals in which roles are to be decided in social life. On the contrary all the political parties and communal groups are playing the political games based on religious dogmas. As has been said by Marx "Religion is a tool at the disposal of ruling class which is utilized cleverly and cunningly" is realized even today. This is the ingenuous public which will lead India towards secularism. What is required only is that government, political parties and politicians should play their honest roles and discharge their responsibilities sincerely in this noble task.

Introduction : If we look into the human history in the entire world that whatever hatred and rivalry has been established in relation with religion, whatever battles are fought and bloodshed ensued in the name of religion; are not found on any other issue or matter. So are the roots of religion tough and stout that made a way into human civilization. This is only because people have not understood the main purpose of religion or they averted from the original nature of religion. In order to satisfy unlimited selfish motives some people have been interpreting the religion as per their convenience. In fact religion doesn't preach any ill; but ill-minded people twist its meaning. The British took benefit of this ill-mind nature of Indians to establish their rule in India and on the same basis they ruled India for more than three centuries together. The British utilized the religious diversity very sneakily which supported their policy of divide and rule. It was on the basis of religious separatism the British established a theory of partition and Muslim State. After partition of India the Indian history witnessed unprecedented communal riots along both the sides of frontier. The communal groups on both the sides utilized riots for their political purpose. Pakistan remained a religious

state till date; however even after facing the ill-effects of communal division Indian mentality mainly remained secular.

Secularism Concept of Mahatma Gandhi : Mahatma Gandhi was given testimonial in his honor by Islamiya College at Peshawar in 1938 where he said in his reply to the honor, "I admit that in what sense Christianism, Buddhism and Hinduism are promoters of peace, same is the Islam. Of course every religion differs from one another in some principles. But, every religion aims at peace" (Gandhian Thoughts & Philosophy, Volume 10). Almost all the religious preachers and saints promoted a culture of tolerance as against the fragmented feelings in the socio-cultural life in India. In response to the grass root level secular life Indian. Constitution adopted the principle of secularism. The contention of this secularism has been defined by the values and morals of freedom struggle. The makers of Indian Constitution accepted the same basis of secularism for our democracy. The amended preamble of the constitution imbibed very clearly the idea of a secular state in the country. Secularism is not negation to religion or it doesn't mean anti- religion. It mean India shall not be identified with any religion or controlled by any particular religion and no preferences shall be accorded to any religion in its internal and external affairs. It is a framework of morals in which roles are to be decided in social life.

Meaning of Secularism Concept in the Constitution : In the Constitution itself the meaning of secularism has been explained. According to it there shall be no state religion, there shall be no discrimination on the basis of religion. A secular state is neither irreligious, nor non-religious; but is wholly detached from religious dogmas. The religion shall be a private matter and not a public matter. No religion shall interfere in the decision making process and the state shall not impede in any religion. However, in the interest of society the state can interfere in the religious matters. In this sense the state has more powers as compared to religion. By secularism we mean that no religion should be accorded preferences or privileges in the national life or international relations.

42nd Amendment of the Constitution Until 42nd amendment of the constitution in 1976 the term of secularism was not there in the Indian constitution. However, all the constitutional provisions were in the direction of secularism right from its inception. The

concepts of socialism and secularism were included in the Preamble of the constitution in 42nd amendment which clarified the contention of the Indian constitution. According to this amendment India shall be a secular state which is the very soul of Indian constitution. Secularism means that there shall be free and fair play to all the religions. It aims at religious tolerance or equality of religions. India as a secular state observes an attitude of neutrality and impartiality towards all religions. This attitude towards all religions is secured by the constitution by provisions mentioned in Article 25 to 28.

Article 25 to 28 : As per Article 25 subject to public order, morality and health and other provisions every citizen has a right to freedom of conscience and right to profess, practice, propagate any religion. But, the state has the power to make laws regulating these religious practices. Article 26 says that every religious community has a right to establish and manage the institutions for educational and charitable purposes. According to Article 27, no person shall be compelled to pay taxes for the promotion of religious institutions. Provision of Article 28 is that no religious instructions shall be provided in the educational institutions maintained out of state funds.

Role of political Parties & Communal Groups : The principle of secularism has got significant place in the constitution. However, unfortunately this has been the most controversial term as ever in our society. This is only because the secular state in its real and ideal form is yet to be established. On the contrary all the political parties and communal groups are playing the political games based on religious dogmas. As has been said by Marx "Religion is a tool at the disposal of ruling class which is utilized cleverly and cunningly" is realized even today. In order to acquire power and to sustain it self-interested politicians are using skillfully the religious feelings of people. Religious communities are used and maintained as vote-banks by the self-centered rulers and political parties. The issue of Ram Janmabhumi-Babari Masjid averted Indian politics from the principle of secularism. It was the black day of 6th December 1992 in Indian history that witnessed the devastation of Babari Masjid which creviced the secular politics in India. After partition of India and assassination of Mahatma Gandhi this was the most dreadful and horrible event in the history of India.

As per criminal procedure code the right to maintenance or alimony has been given to women of all religions, which is in consistence to the very spirit of our constitution. The

provision was also legitimized by the Supreme Court of India in the case of Shahabano. But the Congress party so as to safeguard its vote-bank deprived the Muslim women from this right to maintenance by violating the judgment of Supreme Court. All this mean that the implied interests of political parties lie in keeping religious relations tense and afire. Even after 60 years of independence although the legal framework of our system seems to be secular one but in reality political framework of our system is communal. This is very unfortunate.

Conclusion : Though the ingenuous public of our society are falling prey to the cunning and shrewd politics of political parties, but this is not their original nature. They are easily befooled by the fox-hearted politicians on the basis of their faith and belief in religion and god. But one or other day they will come out of this dilemma and break this vicious circle. These innocent people shall very soon understand the co-existence and active socio-political life. The best example of this coexisted and synthesized life in recent days is Mumbai-attack. When terrorists attacked Mumbai, Muslims also condemned the activists even being Muslims. This is the ingenuous public which will lead India towards secularism. What is required only is that government, political parties and politicians should play their honest roles and discharge their responsibilities sincerely in this noble task.

The politicians who pursue the public objectives from religion point of view they only make the communal gap wide and create communal stress and strains. Therefore, emotional attitude is not adequate for reforms in this country. The only way to sustain the democratic system and face the challenges drummed up by communalism is to employ consciously secularism. All the political parties should discard the policy of religious fanaticism. In the country like India where religious diversity is a peculiar principle the secular approach can only be the solution to sustain democracy. Accordingly as every individual should get liberty to conscience, similarly well organized and institutionalized religion is expected not to impede in public life or politics and if any such attempt is found, it is not only our collective responsibility but a duty to thwart it.

References:

1. Bismi Gopalkrishnan, Constitutional perspective of Right to Health, Vol, 30-2006
2. Bhole, Dr. B. L.- Indian Political System, Pimpalapure & Co. Publishers, Nagpur
3. Chousalkar, Dr. Ashok - Religion, Society and Politics, Lokwngmaygruha, Pune
4. Deshmukh, Dr. Alka - Indian Government and Politics, Vidyaprakashan, Nagpur
Deshmukh, Dr. Alka - Indian Government and Politics, Vidyaprakashan, Nagpur
5. Kshirsagar, Dr. K. S. - Indian Political System, Vidyaprakashan, Nagpur

भाववाढ आणि डाळीचे भडकलेले भाव

डॉ. जी. आर. खेडकर
राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी कॉलेज,जालना

इंगळे डी. के
विवेकानंद महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना : आज जगातील सर्व राष्ट्रासमोर स्फीतीची समस्या निर्माण झाली आहे. गेल्या 60 वर्षापासून चलनवाढीचा व तयातून होणा–या स्फीतीचा फार मोठा प्रश्न जगासामोर व भारतासमोर आहे. भाववाढ हा शब्द तसा सर्वांच्या नित्य परिचयाचा सामान्य ग्रामीण पारंपारिक अर्थाने अज्ञान माणसांच्या दृष्टीने भाववाढीसाठी " महागाई " हा महाग जास्त किंमतीचा या अर्थाच्या शब्दापासून तयार झालेला शब्द वापरला जातो. 1960 ते 1990 हा काळ तर बहुतेक सर्वच विकसित व विकसनशील देशांच्या संदर्भात चटके देणा–या भाववाढीचा होता असे मानले जाते. भाववाढ म्हणजे चलनाची आवश्यकतेपेक्षा अधिक वाढ होय. चलनाची वाढ होणे म्हणजे मुद्रेच्या किंवा पैशाच्या पुरवठयात वाढ होणे होय. मुद्रेचा पुरवठा वाढला की वस्तु व सेवा यांच्या किंमती वाढू लागतात. मुद्रेच्या पुरवठयावरील वाढ हे किंमत पातळी वाढण्याचे कारण होय. भाववाढीची व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येईल.

प्रा. कोलबर्न यांच्या मते, " ज्यावेळी अत्याधिक मुद्रा अत्यंत कमी वस्तुचा पाठलाग करते तेंव्हा स्फीती असते." तर प्रा. क्रउधर यांच्या मते, " ज्या अवस्थेत मुद्रेचे मुलय घटत असते. म्हणजेच वस्तुच्या किंमती वाढत असतात अशी अवस्था होय. " अत्यंत सोप्या पध्दतीने भाववाढीचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे करता येईल. भाववाढ म्हणजे वस्तुच्या किंवा सेवांच्या किंमतीत होणा–या वाढीचा दर किंवा वेग होय. सर्वसाधारणपणे भाववाढ दोन कारणांनी होते. उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे होणारी भाववाढ व मागणीच्या वाढीमुळे होणारी भाववाढ.जेव्हा वस्तुंचे किंवा सेवेचे उत्पादन करणसाठी वापरलया जाणा–या कच्च्या मालाच्या श्रमाच्या किंवा इतर अदानांच्या (इंधन, वीज, वाहतूक) किंमती वाढलया की उत्पादन खर्च वाढतो. दूसरी बाजु म्हणजे मागणी जास्त झाली की (पुरवठयाच्या मानाने) किंमती वाढतात.

अभ्यासाचे उद्दिष्टये :

1. स्वातंन्त्र्यानंतरच्या काळातील भाववाढीच्या दराची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
2. उपभोक्ता निर्देशांकाच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे.
3. डाळीचे आहारातील महत्व जाणून घेणे.
4. डाळीच्या चक्रवाढ दराचा अभ्यास करणे.
5. डाळ पिके किंमत धोरणांचा अभ्यास करणे.
6. डाळ निर्यात धोरणाचा अभ्यास करणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भाववाढ :स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात भाववाढीचा जो अनुभव आला त्याचा आढावा घेतल्यास भयावह भाववाढ हा प्राकर फारसा घडलेला नाही. 1991 च्या दरम्यान झालेली 17 टक्के भाववाढ ही भाववाढीची या देशातील सर्वाधिक मर्यादा आहे. असे दिसून येते.

अर्थात या बाबतीत हे लक्षात घेणे आवष्यक आहे की भाववाढ 4 टक्क्याच्या आत येणे किंवा 10 टक्कयावर जाणे या दोन्ही गोष्टी समाजाच्या आर्थिक आरोग्याच्या दृष्टीने घातक आहे. प्रा. आर्थर लेविस यांचया मते, बचत गुंतवणूक, उत्पादन वाढ यासाठी आवश्यक तो नफा मिळवण्यासाठी 4 ते 6 टक्के भाववाढ होणे आवश्यक आहे

स्वातंत्र्यानंतर दशनिहाय भाववाढीची प्रवृत्ती

वर्षे	भाववाढ (%)
19951—61	108
1961—71	6.3
19971—81	10.3
1981—91	7.2
1991—2001	7.8
2001—2010	8.00
1951—2010	7.8

Sources : RBI and Ministry of finance India – 2010 Buletion.

1. 1951— 61 च्या दशकात भाववाढीचा वेग अत्यंत मंद होता.
2. 1971— 81 च्या काळात भाववाढ सर्वाधिक 10.3 टक्के होती.
3. 1951 —2010 या साठ वर्षात सरासरी भाववाढीची 7.8 टक्के होता.

सामान्य माणसाला हे सांगण्याची गरज आहे की त्याला लागू होणारा भाववाढीचा दर हा घाउक किंमत निर्देशांक आधारित नसून तो किरकोळ किंमत निर्देशांक आधारित आहे आणि किरकोळा किंमत निर्देशांक आधारित भाववाढीचा दर हा कमी किंवा उणे झालेला नाही तर वाढत आहे व त्यामुळ सामान्य माणसाचे जीवन जगणे असहय करत आहे. खाली दिलेल्या कोष्टकावरून सरकार घाउक किंमत निर्देशांक आधारित भाववाढीचा दर जो सामान्य माणसाच्या राहणीमान खर्चातील बदल परावर्तित करण्यास असमर्थ ठरतो तो कमी झाल्याचे दाखवून सामान्य माणसाची फसवणूक करत असल्याचा ठोस पुरावा मिळतो. सामान्यमाणसांच्या राहणीमान खर्चातील बदल मोजण्यासाठी आपणास किरकोळ उपभोक्ता किंमत निर्देशांचा वापर करावा लागतो.

उपभोक्ता किंमत निर्देशांचे तीन प्रकार आपलयाकडे प्रचलित आहेत. त्यामध्ये औद्योगिक कामगारासाठीचा निर्देशांक, शेंती मजूरासाठीचा निर्देशांक व ग्रामीण मजूरासाठीचा निर्देशांक याचा समावेश होतो. यावर आधारित भाववाढ दर हे भारत सरकारच्या श्रम खात्यामार्फत जाहीर केले जातात. उपभोक्ता किंमत निर्देशांक हे तीन प्रकारच्या लोकांच्या राहणीमान खर्चातील बदल मोजण्यासाठी वापरले जातात. खालील कोष्टकामध्ये दिलेल्या उपभोक्ता किंमत निर्देशांकावर एक नजर टाकल्यास असे लक्षात येते की या उल्लेख केलेल्या तीन प्रकारच्या लोकांसाठी किंमती या

वाढत आहेत. काही वेळा दोन संख्येत वाढत आहेत व अलीकडच्या भूतकाळात त्या कधीही उणे झालेल्या नाहीत.

भाववाढीचा मासिक दर (टक्के)

वर्ष / महिना	उपभोक्ता किंमत दि निर्देशांक			घाउक किंमत
2008	औद्योगिक कामासाठी आधार वर्ष 2001=2010	शेतीमजुरासाठी आधारवर्ष 1986–87=100	ग्रामीण मजूरासाठी आधारवर्ष 1986–87=100	निर्देशांक सर्वसाधारण / सर्व वस्तुंसाठी आधार वर्ष 1993–94=100
जानेवारी	5.51	4.69	4.66	4.45
फेब्रुवारी	5.47	6.38	6.11	5.26
मार्च	7.87	7.91	7.63	7.48
एप्रिल	7.81	8.88	8.61	8.03
मे	7.75	9.11	8.84	8.85
जून	7.69	8.77	8.'75	11.82
जुलै	8.33	9.41	9.41	12.35
ऑगस्ट	9.02	10.29	10.29	12.81
सप्टेंबर	9.77	10.98	10.98	12.27
ऑक्टोबर	10.45	11.14	11.14	11.05
नोव्हेंबर	10.45	11.11	11.11	8.47
डिसेबर	9.70	11.14	11.14	6.14
2009 जनेवारी	10.45	11.62	11.35	4.95
फेब्रुवारी	9.63	10.79	10.79	3.50

मार्च	8.03	9.46	9.69	1.19
एप्रिल	8.70	9.09	9.09	1.31
मे	8.63	10.21	10.21	0.43

सन 2008 मधील 5 ते 6 महिन्याचा काळ सोडल्यास जेव्हा आंतरराष्ट्रीय बाजारातील वस्तूंच्या चढत्या किंमतीमुळे घाउक किंमत निर्देशांक आधारित भावावाढीचा दर हा उपभोक्ता किंमत निर्देशांक आधारित भाववाढीचा दरापेक्षा जास्त होता. इतर काळासाठी उपभोक्ता किंमत नेर्देशांक आधारित भाववाढीचा दर हा वरच्या पातळीला व घाउक किंमत निर्देशांक आधारित भावावाढीचा मासिकदर नोव्हेंबर 2008 पासून कमी होण्यास सुरूवात झाली व जून 2009 मध्ये तो उणे झाला. याच काहात उपभोक्ता किंमत निर्देशांक आधारित भाववाढीचा मासिक दर तीनही वर्गासाठी 8 टक्के पेक्षा जास्त राहिला. याचाच अर्थ सामान्य माण्सासाठी किंमत कमी झालेल्या तर नाहीतच पण तया सहनशक्य दरापेक्षा (4 ते 5 टक्के) जास्त दराने वाढत आहेत. त्यामुळे सरकार जरी भावावाढीचा दर कमी झालेला आहे असा भास दाखवित असले तरी सामान्य माणूस हा वाढणा–या किंमतीमुळे नुकसान सोसत आहे व त्याच्या वास्तव उत्पन्नातील –हास अनुभवत आहे. सत्य हेच आहे कि भाववाढीचा दर अजूनही उपभोक्ता व सामान्य माणूस यांना सोसत आहे. हे दुःख सोसण्यास भाग पाडत आहे. त्याच प्रमाणे उपभोक्ता किंमत निर्देशांक आधारित औद्योगिक कामगारासाठीचा भाववाढीचा दर व शेती व ग्रामीण मजूरासाठीचा भाववाढीचा दर यांची तूलना केल्यास तो शेवटच्या दोन वर्गासाठी जास्त असल्याचे दिसते. त्यामुळे अलकडच्या काळातील आर्थिक विकासाचे फायदे हे ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागास जास्त मिळाले आहेत. हे गृहित सत्य मानल्यास शेती व ग्रामीण मजूरासाठीचा चढया भाववाढीचा दरामुळे ग्रामीण भागास सामान्य माणसाचे जगणेच असहय झाले असले पाहिजे असे म्हणावे लागेल.

डाळवाढीचे आहारातील महत्व :

सामान्य माणसाच्या आहारातून डाळी गायब होण्याची वेळ आली आहे. ती केवळ गेल्या वर्षभर तूर डाळ, मूग डाळ व मसूर डाळ यांच्या गगनाला भिडलेल्या किंमतीमुळेच,गतवर्षी या डाळींची किरकोळ विक्री रूक. 40 ते 50 प्रति किलो दराने होती. आज मुंबई, पुणे व इतर महानगरांमध्ये प्रति किलोचा दर रू. 100 च्या पुढे सरकला आहे व त्यापुढे तो असाच सरकत राहील असे व्यापारी सांगतात. मागील दोन वर्षात डाळीच्या भावात एवढी तेजी का आली डाळी ? उत्पादन घटले आहे का ? डाळी आयात करण्याच्या निर्णयात सरकार ठोस पावले का उचलत नाहीत ? इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लेखात केला आहे.

जागतिक स्तरावर भारत हा डाळींचा आहारात वापर करणारा प्रमुख देश असून जगाच्या एकूण डाळीच्या उपभोगापैकी 24 टक्के डाळीचा वापर भारतात केला जातो. 1960 मध्ये भारतात दर माणसी 70 ग्रॅम डाळ दर दिवसाला उपलब्ध होती हे प्रमाण काळाच्या ओघात घटून 2009–10 या वर्षात केवळ 29 ग्रॅम इतके झाले असल्यामुळे भारतीयांच्या जेवणातील प्रथिने जवळपास दीडपटीने कमी झाली आहेत.

दररोजच्या आहारातील वस्तूंच्या किंमती वित्तीय धोरणाची अंमलबजावणी करून कमी करता येत नाहीत. रोजच्या आहारातील

वस्तुंची मागणी लवचिकता 1 पेक्षा कमी असल्यामुळे किमती वाढल्यामुळे मागणी घटते किंवा किंमती कमी झाल्यामुळे एकदम मागणीमध्ये उठाव येतो असे गृहित धरता येत नाही. जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती नियंत्रणात आणण्यासाठी एक तर पुरवठयात उठाव करावयास पाहिजे व तसे व्हावे म्हणून उत्पादन वाढीच्या दीर्घकालीन योजना आखणे जास्त आवश्यक ठरते त्याच बरोबर पुरवठयात गळती करणारे घटक शोधून त्यांच्यावर कडक कारवाई करणे हे देखील तितकेच महत्वाचे ठरते.

डाळ उत्पादनातील चढ–उतार :भारतातील डाळींच्या किंमत वाढीच्या कारणांचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की,1950–51 ते 2006–07 या कालावधीत डाळींच्या पिकांखालील क्षेत्र केवळ 1.5पटीने वाढले व उत्पादन फक्त 1.67 टक्के नी वाढ झाली. 1966–67 नंतर राबविलेल्या नविन शेती धोरणामुळे भारतात प्रामुख्याने दोन पिकांच्या बाबतीत हरितक्रांती झाली. कृषि अर्थशास्त्राचे आ अभ्यासक म्हणतात ते पुर्णतः बरोबर आहेत.2001–02 मध्ये भारतात डाळीचे एकूण उत्पादन 134 लाख टन झाले होते. पुढील पाच वर्षानंतर म्हणजेच 2005–06 मध्ये पुन्हा 133.84 लाख टन उत्पादन झाले. पाच वर्षात डाळ उत्पादन वाढीचा सरासरी वेग जवळपास 1 टक्के पेक्षाही कमी नोंदविला गेला. 2007–08 मध्ये डाळीचे उत्पादन 142 लाख टनापर्यंत पोहोचले असले तरी एकूण डाळीची मागणी पूर्ण करण्यासाठी भारत सरकार 1990–91 पासून त आज पर्यंत दर वर्षी सरासरी 25 लाख टन डाळीची आयात म्यानमार,कॅनडा,ऑस्ट्रेलिया,अमेरिका,टर्की,टांझलिया देशाकडून करीत आहे. डाळ पिकांखालील क्षेत्रात 1990–91 ते 2007–08 या कालावधीत किंचित देखील वाढ झाली नसून उलट क्षेत्र घटत आहे.

डाळ उत्पादन व डाळ पिके साहायक आदानाचा वार्शिक चकवाढ दर (%)

आर्थिक विकास कालावधी	डाळ पिके उत्पादन वृध्दी दर	डाळ पिकांच्या ओलिताखालील क्षेत्राखालील क्षेत्राचा व वृध्दी दर	डाळ पिके क्षेत्राचा वृध्दी दर
1970–71 ते 2007–08	0.74	2.00	0.05
1970–71 ते 1991–92	0.97	1.07	0.17
1992–93 ते 2007–08	0.13	2.05	0.54

टिप :– वार्षिक चक्रवाढ दर (CAGR) मोजण्यासाठी सेमीलॉग प्रतिमान वारले आहे.

GModel such as $l_n Y1 = B_2\ ut + U_2$

Where

Y1= Log of dependent Variable

B1= Constant

B2 t = Time of year such as 123

ut= Error term Measure.

वरील सारणीत तीन कालावधीसाठी डाळ पिकांचा वृदधी दर व डाळ पिके घेण्यासाठी आवश्यक असणा–या आदानांचा वृदधी दर सेमी लॉग प्रतिमान वापरून मोजला आहे. 19970–71ते 2007 –08 या कालावधीत डाळ पिकांचे उत्पादन केवळ 0.74 टक्के वार्षिक चक्रवाढ दराने झाले. लोकसंख्येची वाढ या कालावधीत 2 टक्के पेक्षा वार्षिक दराने झाली. वाढणा–या लोकसंख्येची डाळीची गरज पूर्ण करण्यासाठी डाळ पिके व उत्पादन वाढीच्या प्रयतनात अपयश आले आहे. असा निष्कर्श काढता येईल.डाळ पिकांसाठी आवश्यक असणा–याआदानापैकी डाळ पिके ओलिताखालील क्षेत्र व एकूण क्षेत्र यांची वाढ अनुक्रमे 2.00 व 0.05 टक्के दरांनी झाली. थोडक्यात डापळ पिकांखालील क्षेत्रात वाढ झालीच नाही.

आर्थिक सुधारणा सुरू (1970 –71 ते 1991–92) होण्यापूर्वी डाळ पिके उतपादनाचा वार्षिक चक्रवाढ दर जवळपास 1 टक्का नोंदला गेला तर ओलिताखालील क्षेत्र व एकूण डाळ पिके क्षेत्रात अनुक्रमे 1 व 0.17 टक्के वाढ झाली. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्यास सुरूवात झाल्यानंतर (1992 –93 ते 2007 –08) डाळ पिकांचा वार्षिक चक्रवाढ दर 0.13 टक्के नोंदला गेला. डाळ पिकांखालील एकूण क्षेत्रापैकी ओलिताखालील क्षेत्रात 2 टक्के वाढ झाली असली तरी एकूण क्षेत्र 0.54 टक्के कमी झाले. वरील सारणीतील आकडेवारीवरून सिध्द होते की डाळ पीक उतपादनाचा वार्षिक चक्रवाढ दर व पिकाखाली असणा–या क्षेत्राचा वार्षिक चक्रवाढ दर उणे नोंदला गेलयामुळे डाळींच्या पुरवठयात कमालीची घट होउन किरकोळ बाजरातील सर्व डाळीच्या प्रति किलोच्या किंमती सामान्य व मध्यम वर्गीयांच्या कुवतीबाहेर गेल्या आहेत. डाळ पिकांचा उतारा वाढवणे, नवीन वाणांची निर्मिती करणे, कमी पाण्यावर भरघोस उत्पादन देउ शकेल असे वाण विकसित करावयाच्या प्रयत्नात भारतातील कृषी विद्यापिठे व पिके संशोधन संस्था कमी पडत असल्याचे सिध्द होते. भारतात प्रति हेक्टरी डाळ उत्पादन 1990 –91 मध्ये 578 किलो ग्रॅम होते हेच प्रमाण 2007 –08 मण्से केपळ 630 किलोग्रॅम झाले.

डाळ पिके किंमत धोरण :–भारतात डाळीचे उत्पादन वाढीच्या कारणांची कारणमीमांसा करतांना आढळून येते की डाळ उतपादनाच्या एकूण क्षेत्रापैकी केवळ 12 ते 13 टक्के क्षेत्र बागायती आहे. उरलेल्या 87 टक्के क्षेत्रावर करण्यात येणारी डाळ पिकांची लागवड पावसावर अवलंबून आहे. मौसमी पावसाने दगा दिल्यास डाळ उत्पादनाचे गणिती वार्षिक अंदाज कोलमडतात. डाळ पिकांसाठी कृषी माल हमी भाव योजना प्रभावी नसलयाने व्यापारी, डाळ मिल मालक कमी दराने कूग, तूर, मसूर व इतर डाळ पिके खरेदी करतात. वाढत्या उतपादन खर्च लहरी पाउस व

अनिश्चित मिंमती यामुळे डाळ पिकांचे क्षेत्र वाढत नाही. सरकारने डाळ पिकांचे हमी भाव जाहीर केल्यानंतर नाफेड या एकमेव सरकारी संस्थेमार्फत डाळ बिया जवळपास दर वर्षी 3 लाख टन खरेदी केली जातात. अगदी जगण प्रमाणात खरेदी केलेली डाळ पिके राखीव साठा म्हणून वारली जाते. तसेच डाळ करून ती सार्वजनिक स्वस्त धान्य वितरण व्यवस्थेद्वारे वितरीत होतात. या नगण्य खरेदीमुळे डाळीच्या किमतीवर नियंत्रण ठेवता येत नाही.

डाळ निर्यात धोरण :– भारत डाळीच्या उत्पादनात स्चयंपूर्ण नसतांना देखील जागतिक व्यापर संघटनेच्या सदस्यत्वामुळे सरकारने भारतीय कंपन्या व व्यापा–यांना निर्यातीचे परवाने दिले. मात्र 1993 अखेर भारतातून 34,000 टन डाळ निर्यात करण्यात आलयामुळे देशांतर्गत तुटवडा पुढे सतत वाढतच गेला. शेवटी जून 2006 मध्ये सरकारने डाळीच्या निर्यातीवर बंदी आणली. डाळीची उपलब्धता नसतांना निर्यात होउ देणे तसेच वायदे बाजारात डाळीचा समावेश होउे देणे हे दोन्ही निर्णय डाळींच्या किंमतीत वाढ कारणीभूत ठरेल. शेवटी केंद्र सरकारला उशिरा शहाणपणे सुचल्याने वायदे बाजारात होणारे डाळीचे व्यवहार करण्यावर बंदी आणली गेली. एकंदर डाळ उत्पादन व लोकांच्या डाळ वापराची गरज, उपलब्धता यांचा एकत्रित विचार करण्याचे धोरण न राबविल्यामुळे डाळीच्या किंमती सामान्यांच्या खरेदी क्षमतेबाहेर गेल्या आहेत. आम आदमी का साथ कॉग्रेस का हाथ हे पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग सरकार सांगत असले तरी सर्व पिकांच्या उत्पादन वाढीचे सर्वसमावेशक धोरण ठरवून राबविण्यात हे सरकार मागे पडलयाचे दिसते.

सारांश :उपभोक्ता किंमत निर्देशांक आधारित भाववाढीचा दर आटोक्यात आणण्यासाठी आखले जाणारे सरकारी धोरण हे अन्न धान्य वस्तुंच्या पुरवइयावर लक्ष केंद्रीत करणारे असले पाहिजे. अन्नधान्य वस्तूच्या बाबतीतील भाववाढ व त्यामुळे होणारी उपभोक्ता किंमत – निर्देशांक आधारित भाववाढ ही प्रामुख्याने ज्यादा मागणी व अपुरा पुरवठा यामुळे उदभवते. पण मागणी कमी करण्यासाठी केलेला प्रयत्न हा भाववाढ आटोक्यात आणण्यात अयशस्वी ठरण्याची शकयता जास्त कारण अन्नधान्य वस्तुसाठी असणारी मागणी ही वास्तवतः लवचिक स्वरूपाची असते. त्यामुळे ताठ मौद्रिक धोरण अवलंबणे मागणी व त्यामुळे भावावढ कमी करण्यात फारशे यश संपादन करू षकत नाही. अन्नधान्य वस्तुच्या बाबतीतील भाववाढ आटोक्यात आणण्यासाठी कायम स्वरूपाचा उपाय म्हणजे देशांतर्गत उतपादने वाढवणे हा होय. अल्पकाळात किंमती नियंत्रणात ठेवण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षमक करणे. आयातीद्वारे अन्नधान्याचा साठा करून तो योग्य वेळी वापरणे, खाद्य तेल व डाळी यासारख्या अन्नधान्य वस्तूवरील उत्पादन शुल्क व आयात शुल्क कमी करणे इत्यादी सारख्या मार्गाचा अवलंब करता येउ शकतो.

संदर्भ सूची :–

1. Rastogi Rashmi & Tanu M. Goyal (2009) : for comprehensive Indes, The Economic Times, 13 June.
2. Reddy Y. V (200) : Monetary & financial sector Retorms in India: A central Banker's perspective .
3. Tuteja, Usha (2008) : Protect poor from food Inflation. The Economic times, 31 December.
4. GOI (2007-08) Economic survey ministry of finance, New Delhi,
5. NEDEX (2007) : Agricultural Commodity watch NDMCX, Mumbai.
6. GOI (2008) : Data of Agricultural Crops and food Grains, planning commission Delhi.

भारताचा विदेशी व्यापार: वैशिष्ट्ये व दिशा

प्रा. नंद ु मार विश्वनाथ मेट

आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा उद्देश हा वे ावे ळ्या राष्ट्रांच्या हितामध्ये वाढ र ो असा असतो. आजही वे ावे ळ्या देशामध्ये वे ावे ळी राज ीय प्र ााली असून दे ील त्यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला महत्व दिलेले दिसते. फार पुर्वी व्यापार हा वस्तूंच्या देवघेव प्र ाालीनूसार चालत होता. परंतू ालपरत्वे मुद्रेचा शोध ला ाला व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरुपच बदलून ोले. सतराव्या शत ातील व्यापारवादी विचारप्र ााली (ज्यानी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आयातीपे ाा निर्यात वाढवी यावर भर दिला) ने आंतरराष्ट्रीय व्यापारास महत्व दिले.

वीसाव्या शत ात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरुपामध्ये मुलभुत बदल झालेला दिसतो त्याबरोबरच आज २१ व्या श त ामध्ये अल्पवि सित देशांच्या आर्थि समस्यांनी ज ातील अने अर्थशास्त्राज्ञांचे ल ा आ र्षित रुन घेतले आहे. असे असले तरी प्रो मायर (Mier) म्ह ातात ि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराने ज ातील अने राष्ट्रांच्या वि ासास जलद ातीने वि सीत हो यास मदत ेलेली आहे. ो त्याही राष्ट्राचा वि ास हा आज आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशिवाय शक्य नाही. म्ह ाूनच आज आंतरराष्ट्रीय व्यापारास वि ासाचे इंजिन म्हटले जाते. पॉल हॉर्न व हेन्री ाोमेजच्या मते आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संल न अस ाऱ्या सर्वच देशांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभ होत असतो त्यात ु ााचेही नु ासान होत नाही. फारपुर्वीपासून भारताचे इतर देशाशी व्यापारी संबंध असलेले दिसून येतात उदा. रोम, इजिप्त, पर्शिया, चीन, अरबस्तान इ. भारत सुती ापड, धातुच्या वस्तु निर्मा ा रुन अरबी घोडे, दमास सच्या तलवारी, चिनी सिल व सुव ा यांची आयात रत असलेला ऐतिहासी दस्तऐवजावरुन ल ाात येते. स्वातंत्र्य मिळ याच्या अ ाोदर भारताचा बहुतांश व्यापार हा ब्रिटनसोबत होत होता.

भारताचे हजारो वर्षापासून इतर देशाशी व्यापारी संबंध होते. सम्राट अशो ाच्या ाळात भारतातून व्यापारी शिष्टमंडळ पूर्व आशियाई देशा डे जात असलेले दिसते. पुढे चालून युरोपमधील देशामध्ये भारतासोबत व्यापार र याच्या लालसेनेच पोर्तु ााल, हॉलंड, फ्रान्स व इं लंडच्या लो ांना भारतामध्ये ये यास प्रोत्साहन दिले. सुएझ ालव्याच्या निर्मितीमुळे युरोपीयन देशांसोबत भारताच्या व्यापारास आ ा ाीनच ाती आलेली दिसते. १९५१-५२ ते २००९-१० या ाालावधीमध्ये भारताची निर्यात ७१६ ोटी रु. वरुन ८,४५,५३४ ोटी रु. झाली. याच ाालावधीतील आयात दे ील ८९० ोटी रु. वरुन १३,६३,७३६ ोटी रु. झाली.

भारताच्या विदेशी व्यापाराचे वैशिष्ट्ये :स्थुल मानाने भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमा ो सां ाता येतील.

१) स्थुल राष्ट्रीय उत्पादनातील (GNP) वाढता हिस्सा : भारताच्या विदेशी व्यापाराचे महत्व त्याच्या स्थुल राष्ट्रीय उत्पादनात ाप असलेले दिसते. भारताच्या स्थुल राष्ट्रीय उत्पादनातील विदेशी व्यापाराच्या हिस्सा १९८०-८१ मध्ये १२% होता. तो वाढून २००१-०२ मध्ये २३.४% झाला.

२) जा ाती व्यापारातील अल्प प्रमा ा : जा ाती व्यापारातील भारताचा हिस्सा मी असलेला दिसतो. १९५० मध्ये जा ाती निर्यातीतील भारताचा हिस्सा १.८५ व आयाची हिस्सा १.७१ होता. तो २००३ मध्ये निर्यात व आयातीचा हिस्सा ०.८ असलेला दिसतो.

३) निर्यात संरचनेतील बदल : स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या संरचनेत बदल झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्यपुर्व ाळात भारत हा ृषी वस्तुंची व च्या मालाची निर्यात र ाारा देश होता. आज भारत वे ावे ळ्या प्र ारच्या निर्मित व तयार वस्तुंची निर्यात रत आहे.

४) आयात संरचनेतील बदल : स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या आयात संरचनेत दे ील बदल झालेला दिसतो. स्वातंत्र्य पुर्व ाळात भारत तयार वस्तु, पडे, मोटार वाहने, इलेक्ट्रॉनि वस्तू, लो ंड व स्टील इ. आयात रत होता. मात्र आज तो मोठ्या प्रमा ाात पेट्रोल, मशीन्स रासायनि ाते, तेलबिया, च्चा माल, स्टील, ऑईल इ. वस्तुंची आयात रत असलेला दिसतो.

५) ाही बंदरावर अवलंबून : भारताचा विदेशी व्यापार मु यत: मुंबई, ल त्ता व मद्रास येथील बंदरावर अवलंबून असलेल्या दिसतो. त्यामुळे येथील बंदरावर अत्याधि ता ा येत असलेला दिसतो. त्यामुळेच नियोजनाच्या ालावधीमध्ये भारत सर ारने ांडला, ोचीन व विशा ापट् ाम सार ी तीन महत्वाची नवीन बंदरे वि सीत ेलेली दिसतात.

६) व्यापार शेष : स्वातंत्र्यपुर्व ाळात भारताचा विदेशी व्यापार अनु ुल होता. (आयात मुल्य मी व निर्यात मुल्य जास्त म्ह ाजे अनु ुल व्यापार) परंतु स्वातंत्र्योत्तर ाळात तो प्रति ूल बनत असलेला दिसतो. १९५१-५२ मध्ये विदेशी व्यापारातील तुट १७४ ोटी रु. होती ती २००९-१० मध्ये ५,१८,२०२ ोटी रु. झाली.

७) सर ारद्वारे विदेशी व्यापार : विदेशी व्यापार सुरळीतप ो ार्यरत राहवा म्ह ाून भारत सर ारने ाही संस्था स्थापन ेल्या जसे - १९४६ मध्ये राज्य व्यापार महामंडळ (State Trading Corporation), १९६३ मध्ये ानिज व धातु व्यापार महामंडळ (Minerals and Metal Trading Corporation), १९८२ मध्ये भारतीय निर्यात-आयात बँ (Exim Bank) ची स्थापना,आयात-निर्यात सल्ला ाार परिषद, भारतीय विदेशी व्यापार संस्था, निर्यात प्रत्यय व हमी महामंडळ, हस्तशिल्प व हातमा ा निर्यात महामंडळ, भारतीय चलचित्र निर्यात महामंडळ इ. तसेच वेळोवेळी व्यापारी मेळे व प्रदर्शने परिषद भरवते.

८) सा ारी मा ा व्यापार : भारताचा बहुतांश विदेशी व्यापार हा सा ारी मा ाने होतो. भारताचे त्याच्या शेजारी अस ाार्‍या नेपाळ, अफ ाा ास्तान, ब्रम्हदेश, श्रीलं ा इ. देशांशी ाूप मी व्यापारी संबंध आहेत. भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या जवळजवळ ६८% व्यापार हा सा ारी मा ाने होतो.

९) निर्यात आयातु ाोत्तर :निर्यातीद्वारे मिळालेल्या र मेशिवाय दिल्या ोलेल्या ए ू ा बिलाची (देय ाची) टक ेवारी म्ह ाजे निर्यात आयात ाु ाोत्तर होय. १९९१-९२ मध्ये निर्यात आयात ाु ाोत्तर ९२% होते. म्ह ाजेच ए ु ा आयातीच्या ८% आयातीची देय ेही ए तर विदेशी र्जाद्वारे ि वा विदेशी विनिमयाची संसाधने ाढून चु ता ेलेली दिसते. हे निर्यात-आयात ाु ाोत्तर १९९९-२००० मध्ये वाढून ९५.४% झाले.

१०) अवलंबीत व्यापार :भारताचा विदेशी व्यापार मोठ्या प्रमा ाात विदेशी जहाज ंपनी, विमा आ ा ा बँ ाावर अवलंबून असलेल्या दिसतो. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या दृष्टिने भारत सर ारने विशेष पावले उचललेली दिसतात.

११) विशेष आर्थि ोत्राचे यो ादान (SEZ) : आपल्या देशात ेंद्र सर ाने विशेष आर्थि ोत्र धोर ा २००० साली आ ाले व त्यानुषं ो २००५ मध्ये ायदा ेला. सेझचा विशेष उद्देश इत ाच आहे ि भारताच्या आर्थि वि ासाचा दर दोन आ ड्यांमध्ये आ ा ो. २००५-०६ मध्ये ए ू ा निर्यातीतील विशेष आर्थि ोत्राचा हिस्सा ५.०% होता. तो वाढून २००९-१० मध्ये २६.१% झाला.

विदेशी व्यापारामधील भारताचा हिस्सा :

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताच्या विदेशी व्यापारामध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत असलेली दिसते. अशाप्र ारची वाढ व्यापाराचे आ ारमान व मुल्य या दोघांतही असलेली दिसून येते. तरीप ा अशाप्र ारच्या वाढीस

समाधान ार म्ह ाता ये ाार नाही. ार ा ज ााच्या ए ू ा विदेशी व्यापारामध्ये भारताचा वाटा आजही दोन टक्क्यापे ाा जास्त नाही हे पुढील तक्त्यावरुन दिसते. (उल्ले ानिय म्ह ाजे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भारताचा विदेशी व्यापारातील वाटा २.५% होता.)

तक्ता ॅ. १जा ाती व्यापारामधील भारताचा हिस्सा (टक्क्यामध्ये)

वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापार
१९५०	१.८५	१.७१	१.७८
१९६०	१.०३	१.६९	१.३६
१९७०	०.६४	०.६५	०.६५
१९८०	०.४२	०.७२	०.५७
१९९०	०.५२	०.६६	०.५९
२०००	०.७	०.८	०.७५
२००१	०.७	०.८	०.७५
२००२	०.८	०.८	०.८०
२००३	०.८	०.८	०.८०
२००६	-	-	१.५*
२००९	-	-	२.००*

*www.diehardindian.com/overview/trade.htm

भारताचा विदेशी व्यापार ज ाातील जवळजवळ सर्वच देशांसोबत होतो. भारतातून ७,५०० हून अधि वस्तू जवळजवळ १९० देशांना निर्यात े ल्या जातात व ६,००० हून अधि वस्तू भारत जवळजवळ १४० देशां डून आयात रतो.

भारताचा व्यापारी आढावा : १९५१-५२ ते २००९-१० या ालावधीतील भारताच्या विदेशी व्यापाराचा आढावा घेतल्यास असे ल ाात येते ि १९७२-७३ व १९७६-७७ हे दोन वर्ष व ाळता भारताच्या विदेशी व्यापारामध्ये नेहमीच तूट असलेली दिसून येते. (१९७२-७३ मध्ये १०४ ोटी रु. व १९७६-७७ मध्ये ६८ ोटी रु. वाढावा होता.)

तक्ता ॅ. २ भारताच्या व्यापारशेषाचा आढावा (ोटी रु. मध्ये)

ालावधी	निर्यात	आयात	व्यापार शेष	स्थुल देशांत ात उत्पादनातील (GDP) व्यापार शेषाच्या तुटीची टक ेवारी
१९५१-५२	७१६	८९०	- १७४	१.७
१९६१-६२	६४२	११२२	- ४८०	३.७
१९७१-७२	१६०८	१८२५	- २१७	४.७
१९८१-८२	६७११	१२५४९	- ५८३८	३.८
१९९१-९२	३२५५३	४३१९८	- १०६४५	२.१
२००१-०२	२०९०१८	२४५२००	- ३६१८१	१.७
२००५-०६	४५६४१८	६६०४०९	- २०३९९१	६.२
२००६-०७	५७१७७९	८४०५०६	- २६८७२७	७.१
२००७-०८	६५५८६४	१०१२३१२	- ३५६४४८	७.८
२००८-०९	८४०७५५	१३७४४३६	- ५३३६८०	१०.१
२००९-१०	८४५५३४	१३६३७३६	- ५१८२०२	८.५

१९५१-५२ मध्ये भारताच्या विदेशी व्यापारातील तुट ही स्थुल देशांत ात उत्पादनाच्या (GDP) १.७% होती. ती वाढून २००८-०९ मध्ये ती चक १०.१% झालेली दिसते. भारत जोपर्यन्त निर्यातवृद्धी व आयात मी रुन आयात पर्यायी वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ र ार नाही तो पर्यन्त व्यापार शेषात तूट निर्मा ा होत राहील. भारताच्या विदेशी व्यापारामध्ये तूट ये याची अने ार ो सां ीतली जातात. जसे अपूरी निर्यात, सुर ा व्यवस्थेवरील अत्याधि व्यय, वाढते र्ज व व्याज, वि ास ार्य ॅ म, अन्नधान्याची दिर्घ ाळ रावी ला ारी आयात, राज ीय अनिवार्यता, अत्याधि लो सं या वाढती सिमांत आयात प्रवृत्ती, प्रदर्शन परि ाम, नवश्रीमंत उपभोक्ता व ाचा उदय इ.

भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा :विदेशी व्यापाराची दिशा म्ह ाजे आप ा ो ात्या देशांशी आयात-निर्यात व्यापार रीत आहोत त्या देशाचे सापे ा महत्व होय. १९५०-५१ पासून भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या दिशेत ूप मोठे बदल झालेले दिसून येतात त्यातल्या त्यात १९९१ च्या नविन आर्थि सुधार ोनंतर. आज भारताच्या विदेशी व्यापारात अस ारे पुर्वीचे ब्रिटनचे महत्व मी होवून भारताच्या विदेशी व्यापारात इतर अन्य देशाची व ी ला ालेली दिसून येते. ारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा समजून घे याच्या उद्देशाने भारत ज्या राष्ट्रांना आयात-निर्यात रीत आहे. त्यांना पुढील मु य पाच समुहामध्ये व ी ृ त रुया.

भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा

आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD)	पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या देशाची संघटना (OPEC)	पुर्व युरोप (Eastern Europe)	वि सनशील राष्ट्रे	इतर	

भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा विचारात घेताना वरील पाच समुहामध्ये ो ा ो ाती राष्ट्रे येतात ते थोडक्यात पाहूया.

१) आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD) :या संघटनेची स्थापना १९६१ मध्ये झाली असून या संघटनेचे मु यालय पॅरीस (फ्रान्स) येथे आहे. आजच्या तार ोस या संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांची सं या ३४ असून यात अमेरी ा, ॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, जपान, इ लंड, बेल्जियम, फ्रान्स, जर्मनी इ. राष्ट्रांचा समावेश होतो.

२) पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या देशाची संघटना (OPEC) : या संघटनेची स्थापना १९६० मध्ये ब ादाद येथे र यात आली. या संघटनेचा उद्देश ानिज तेलाचे उत्पादन व त्याच्या ि मती नियंत्रीत रुन पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या राष्ट्रांच्या हिता डे ल ा दे ो असा असुन या संघटनेचे मु यालय व्हियन्ना (ऑस्ट्रीया) या ठि ा ाी असून याची ए ू ा सभासद सं या आजमीतीस १२ असून त्यात ुवैत, इर ा, इरा , सौदी अरेबिया, लिबिया, तार, नायजेरिया, व्हेनेझुएला इ. राष्ट्रांचा समावेश होतो.

३) पुर्व युरोप :पूर्व युरोपचा विचार रताना यात जवळजवळ २२ राष्ट्रांचा समावेश होतो. जसे रशिया, चे प्रजासत्ता , पोलंड, हं ोरी, रोमानिया, स्लोवीनिया, इस्टोनिया, बल ोरिया, यु्े न इ.

४) वि सनशील राष्ट्र : या मध्ये आप ा चिन, हाँ ा ाँ ा, द ि ा ा ोरिया, मलेशिया, सिं ापूर इ. ना विचारात घेऊया.

भारताच्या नियातीची दिशा :

ज्या राष्ट्रांना आप ा वस्तू व सेवांची निर्यात रतो ती निश्चितच वाढत आहे. परंतू निर्यातीचा ए मोठा भा ा आजही ाही राष्ट्रां पूरताच ेंद्रीत झालेला दिसून येतो.

तक्ता ्. ३ निर्यातीची दिशा (टक्े वारीमध्ये)

अ.्.	देश / समुह	१९६०-६१	१९९९-२०००	२००५-०६
१	आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD)	६६.१	५७.६	४४.३
२	पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या देशाची संघटना (OPEC)	४.१	१०.६	१४.८
३	पुर्व युरोप	७.०	३.०	१.९

४	वि सनशील राष्ट्रे	१४.८	२५.१	३८.७
५	इतर	८.०	३.६	०.३
	ए ू ा	१००.०	१००.०	१००.०

वरील तक्त्याच्या आधारे भारताच्या निर्यातीमध्ये झालेले बदल पुढील प्रमा ो स्पष्ट रता येतील.

१) आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD) : भारताच्या ए ू ा निर्यातीतील बरीचशी निर्यात आज आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांना होत असलेली दिसते. असे असले तरी ती १९६०-६१ मध्ये ए ू ा निर्यातीच्या ६६.१% होते. ती १९९९-२००० व २००५-०६ मध्ये घटून अनु्र मे ५७.६% व ४४.३% झालेली दिसते.

२) पेट्रोल निर्यात र याऱ्या देशाची संघटना (OPEC) : भारताच्या ए ू ा निर्यातीमध्ये या संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांमध्ये होत असलेली निर्यात वाढत असलेली दिसते. ए ू ा निर्यातीतील ४.१% निर्यात १९६०-६१ मध्ये या संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांना होत होती. ती १९९९-२००० व २००५-०६ मध्ये अनु्र मे १०.६% व १४.८% झ ाली आहे.

३) पूर्व युरोप :भारताद्वारे पुर्व युरोपला हो ाऱ्या निर्यातीचा वाटा पहिल्यांदा ूप जलद तीने वाढला होता. मात्र USSR च्या विघटनामुळे भारताची त्यांना हो ारी निर्यात घटलेली दिसून येते. १९९०-९१ मध्ये पुर्व युरोपला हो ारे निर्यात १७.९% होती. १९९९-२००० मध्ये ती ३.०% झाली ती घटून २००५-०६ मध्ये १.९% झालेली दिसते.

४) वि सनशील राष्ट्रे :या राष्ट्रांना भारताद्वारे हो ारी निर्यात १९६०-६१ मध्ये १४.८% होती ती वाढून २००५-०६ मध्ये ३८.७% झाली. यातही १/४ निर्यात प्राप्ती ही आशियन राष्ट्रांना ेलेल्या निर्यातीमुळे झाली व यातही हाँ ा ाँ ा, सिं ापूर व थायलंड देशाची व ाी ला ाते.

५) इतर राष्ट्रे :इतर राष्ट्रांना हो ारी निर्यात घटत असलेली दिसते. ती १९६०-६१ मध्ये ८.०% होती ती १९९९-२००० व २००५-०६ मध्ये अनु्र मे घटून ३.६% व ०.३% झालेली दिसून येते.

भारताच्या देशनिहाय निर्यातीच्या संदर्भात ाही महत्वाची तथ्य :

१) १९६०-६१ मध्ये भारताच्या ए ू ा निर्यातीपै ी २६.९% निर्यात ब्रिटनला होत होती ती घटून २००४-०५ मध्ये ४.५% झाली.

२) १९६०-६१ मध्ये भारताच्या ए ू ा निर्यातीपै ी १६% निर्यात अमेरी ेला होत होती. ती वाढून २००४-०५ मध्ये १६.७% झाली. म्ह ाजेच १९६०-६१ मध्ये अमेरी ा व ब्रिटनला हो ारी ए त्रीत निर्यात जवळजवळ ४३% होती.

३) १९८०-८१ मध्ये रशिया (USSR) ला हो ारी निर्यात १९६०-६१ मध्ये ४.५% होती ती वाढून १८.३% झाली. परंतु रशियाच्या विभाजनामुळे ते प्रमा ा घटून २००४-०५ मध्ये ०.८% झाले. १९८६-९० या ालावधीत भारताची सर्वात जास्त निर्यात अमेरी ेला (प्रथम ्र मां), यु. एस. एस. आर.-रशिया (दुसरे स्थान) व जपान (तिसरे स्थान) होत होती.

४) पाठीमा ील ाही वर्षापासून पुर्व आशियाई राष्ट्रांना (मु यतः हाँ ा ाँ ा, सिं ापूर व थायलंड) भारता डून हो ारी निर्यात वाढत आहे.

५) भारत व चिन दरम्यान द्विप ीय व्यापाराद्वारे अनु ुल वाढ होत असलेली दिसते. २००२-०३ या वर्षातील पहिल्या सात महिन्यामध्ये भारत व चिन दरम्यान द्विप ीय व्यापारातील वाढ ४३.४% होती. अमेरी ेनंतर

चिन हा भारताचा दुसरा मोठा व्यापारी भा ीदार बनत असलेला दिसतो.

भारताच्या आयातीची दिशा :

भारताच्या विदेशी व्यापाराच्या आयातीच्या दिशेमध्ये ेल्या ए दश ांपासून उल्ले ानिय बदल होत असलेला दिसतो. आयात व निर्यातीतील आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटनेच्या सभासद राष्ट्रांचा हिस्सा मी होत असलेला दिसतो. पुर्व युरोपचाही भारताच्या आयात-निर्यातीतील वाटा घटत असून आशियातील वि सनशील राष्ट्रे हे महत्वाचे व्यापारी भा ीदार बनत आहेत.

तक्ता . ४ आयातीची दिशा (टक्‍ वारीमध्ये)

अ. .	देश / समुह	१९६०-६१	१९९९-२०००	२००५-०६
१	आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD)	७८.०	४४.८	३२.७३
२	पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या देशाची संघटना (OPEC)	४.६	२३.८	७.७
३	पुर्व युरोप	३.४	१.६	२.६१
४	वि सनशील राष्ट्रे	११.८	२२.६	२५.९
५	इतर	२.२	७.२	३१.१
	ए ा	१००	१००	१००

वरील तक्ताच्या आधारे भारताच्या आयातीमध्ये झालेले बदल पुढील प्रमा े स्पष्ट रता येतील.

१) आर्थि सह ार्य व आर्थि संघटना (OECD) :या संघटनेच्या सभासद राष्ट्रां डून हो ारी भारताची आयात १९६०-६१ मध्ये ७८.०% होती. ती १९९९-२००० व २००५-०६ मध्ये घटून अनु मे ४४.८% व ३२.७३ झाली.

२) पेट्रोल निर्यात र ाऱ्या देशाची संघटना (OPEC) : या संघटनेच्या सभासद राष्ट्रां डून हो ारी आयात १९६०-६१ मध्ये ४.६% होती. ती वाढून १९९९-२००० मध्ये २३.८% झाली. त्यांचे मु य ार ा म्ह ाजे च्च्या तेलाची वाढती आयात व त्याच्या िंमतीतील वाढ या वर्षी जवळजवळ भारताच्या ए ा विदेशी आयातीवरील र्चाच्या १/४ रक्‍ म या देशां डून हो ाऱ्या आयातीवर र्च झाली होती. मात्र २००५-०६ मध्ये त्यात घट होऊन ती ७.७% झालेली दिसते.

३) पुर्व युरोप : पुर्व युरोप डून हो ारी आयात १९६०-६१ मध्ये ३.४% होती ती १९८०-८१ मध्ये १०.३% इत ी झ ाली. मात्र १९९०-९१ मध्ये हे प्रमा ा ७.८% झाले. यानंतरच्या ाळात त्यामध्ये आ ा ीनच घट झाली. याचे महत्वाचे ार ा म्ह ाजे रशिया डून हो ाऱ्या आयातीचे घटते प्रमा ा होय.

४) वि सनशील राष्ट्रे : यामध्ये आफ्रि ा, आशिया, लॅटिन अमेरी ा व ॅरेबियन मधील वि सनशील राष्ट्रांचा समावेश होतो. या राष्ट्रां डून भारताद्वारे हो ारी आयात १९६०-६१ मध्ये ११.८% होती. त्यात वाढ होऊन १९९९-

२००० व २००५-०६ मध्ये अनु्मे २२.६% व २५.९% झाली.

५) इतर राष्ट्रे : इतर राष्ट्रां डून भारताची आयात फार मोठ्या प्रमा ात १९६०-६१ हे प्रमा । २.२% होते ते वाढून २००५-०६ मध्ये ३१.१% झाले.

भारताच्या देशनिहाय आयातीच्या संदर्भात ाही महत्वाची तथ्य :

१) १९६०-६१ मध्ये अमेरी । व इंलंड डून हो ारी आयात अनु्मे २९.२% व १९.४% होती. भारत त्यांच्या डून सर्वात जास्त आयात रत होता. त्यात अमेरि`चा प्रथम व ब्रिटनचा दुसरा ् मां ला ातो. नियोजनाच्या सर्वच ाल ंडामध्ये अमेरि` डून भारताद्वारे हो ारे आयात जास्त असलेली दिसते.

२) जपान, जर्मनी व ॅनडासार या नवीन व्यापारी भा ीदारांचा उदय झाल्यामुळे आयातीच्या संदर्भात इंलंडवरील अवलंबीत्व मी झाले. १९५०-५१ मध्ये इंलंड डून हो ारी आयात २०.८% होती ती १९६०-६१ व २००४-०५ मध्ये अनु्मे १९.४% व ३.२% बनलेली दिसते.

३) वे ावे ळ्या ोष्टीबाबत जपानसोबत भारत हा ए व्यापारी भा ीदार बनल्यामुळे निरपे । स्वरुपात भारताचा जपानसोबत व्यापार वाढलेला असला तरी १९६०-६१ मध्ये जपान डून हो ारी भारताची आयात जी ५.४% होती ती घटून २००४-०५ मध्ये २.८% झाली.

४) १९८४ च्या ाल ंडात अमेरी`नंतर यु. एस. एस. आर. (रशिया) डून हो ारी भारताची आयात सर्वात जास्त होती. १९६०-६१ मध्ये यु. एस. एस. आर. (रशिया) डून हो ारी आयात १.४% होती. ती १९८४-८५ मध्ये १०.४% व २००४-०५ मध्ये १.२% बनलेली दिसते.

५) २००४-०५ मध्ये वि सनशिल राष्ट्रां डून हो ारी आयात जवळजवळ १/४ होती व त्यातही आशियन राष्ट्रां डून हो ारी आयात जास्त महत्वाची असलेली दिसते.

- **समारोप :** १९९१ नंतर भारताच्या विदेशी व्यापारामध्ये महत्वपु । बदल झालेले पाहवयास मिळातात. आशियाई विभा ातील चिन, सिं ापूर, हाँ ाँ ा, द ि ा ोरिया व मलेशिया, OECD मधील स्वीत्झरलॅन्ड तसेच सं. अरब इमारात व इंडोनेशिया सार ो नविन महत्वपु । व्यापारी भा ीदार देश उदयास येत असलेले दिसत असते तरी भारताने आफ्रि ा, द ि ा अमेरि ा, मध्यपुर्व आशियाई देशा डे व्यापाराच्या दृष्टीने विशेष ल । दे याची ारज आहे. ार । या देशातील मोठ्या प्रमा ावर उपलब्ध असलेला बाजार भारताच्या निर्यातीसाठी ु ावत आहे या डे दुर्ल । रुन चाल ार नाही.

संदर्भ :

1) Asian Economic Policy Review - 2008

2) Directorate General of Commercial Intelligence & statistics.

3) Economic and Political Weekly - Vol 36, Dec-2001

4) Indian Economy - R. Datt and Sundharam

5) International Economics - Bo Sodersten and Geoffrey Reed

6) Indian Economy - A. N. Agrawal

7) The Indian Economy : Problem and Prospects - Bimal Jalan

8) The Economic Survey (2008-2009) Government of India

9) Trade Policy Review, Report by the Secretariat India July 2007

10) Structural Changes in India's Foreign Trade - T. P. Bhat

११) अन्तर्राष्ट्रीय अर्थशास्त्र - अग्रवाल एवं बरला

''१९ वी शताब्दी में नारी जागरण :एक अध्ययन''

प्रा.डॉ.रामचंद्र मारूती लोंढे

क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय, वाळवा.

ता.वाळवा,जि.सांगली

प्रस्तावना:

भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति में प्राचीन काल से आधुनिक काल तक स्त्री अपना महत्वपूर्ण योगदान दे रही है। नारी के बिना इस संसार की कल्पना ही नहीं हो सकती । नारी को देवी का ही एक रूप माना जाता है । ऋग्वैदिक समाज में नारी की स्थिति सन्मानजनक थी। समाज में उसकी कन्या, पत्नी और माता के रूप में अपनी प्रतिष्ठा थी [१]। उत्तर वैदिक काल में नारी समाज में सन्मान की दृष्टि से देखी जाती थी, तथापि उसकी स्थिति व स्वतंन्त्रता धीरे–धीरे कम होती जा रही थी । मौर्यकाल में कौटिल्य कहते है, ''नारी का समाज में स्थान निम्न हो रहा है। स्त्री के लिए उच्च शिक्षा निषिध्द है।''[२] इस कथन से यह स्पष्ट होता है कि समाज में नारी का स्थान निम्न हो रहा है तथा मध्ययुग में नारी पुरीतरह से अंधकार में जीवन जीने लगी थी ।

भारत में जनजागरण आंदोलन १९ वी शताब्दी में राजाराम मोहनराय व्दारा शुरू हुआ । जागरण का अर्थ है, जागना अर्थात अज्ञान अंधविश्वास हीन भावना से जागना, पुराने मूल्यों को छोडकर उसमें परिवर्तन लाना। राजाराम मोहनरॉय ने सन १८२८ में ब्रम्ह समाज की स्थापना की । उन्होंने अपने समाज से नारियों की स्थिति में सुधार लाने के लिए कई महत्वपूर्ण कार्य किये । उनके साथ कई समाज सुधारकोंने नारियों में जनजागृती करने का कार्य किया । १९ वी शताब्दी में नारी जागरण कैसे हुआ। इसपर प्रकाश डालने का कार्य प्रस्तुत शोधनिबंध में किया गया है ।

शनैः शनै : आंदोलन :– १९ वी शताब्दी में भारतीय समाज अपने पुराने मूल्यों, प्रथा, परंपराओंको नये दृष्टी से देखने लगा था । धीरे धीरे समाज में जागरण हो रहा था । ''जागरण से अभिप्राय है समकालीन चिंतन एवं परिस्थितियों से जुडकर पुराने मूल्यों के औचित्य पर विचार करना और वर्तमान को अनुकूल बनाने के लिए उनमें यथोचित सुधार करना अथवा स्थान पर नए मूल्यों का निर्माण करना। सुधार एवं नवनिर्माण की यह प्रक्रिया समकालीनता से जूडी रहने के कारण शनैः शनैः आंदोलन का रूप धारण कर लेती है''[३]। यही आंदोलन समाज में परिवर्तन लाता है ।

समाजिक कुरीतियों एवं प्रथाओं की समाप्ती :–जब भारत परतंत्र में था तब भारतीय समाज में नारी जीवन भी परतंत्र ही था। समाज में सतीप्रथा, बालविवाह, बहुविवाह, बालहत्या, विधवाओं की समस्या, आदि प्रथाएॅ तथा कई कुरीतियॉ एवंम् नारी समस्याऐं थी। राजाराम मोहनरॉय समाज सुधारकों में अग्रणी थे। उन्होंने हिंदू समाज की सती–प्रथा जैसी कुरीति बंद करने में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है। राजाराम मोहनरॉय ने कहा कि ''सती प्रथा धार्मिक रूढी नहीं, एक सामाजिक षड्यंत्र का परिणाम है, क्योंकि संयुक्त परिवार

में उसे जायदाद में अधिकार था। यह अधिकार सगे संबंधियों के मार्ग में कॉटा था। ' अतः विधवा रूपी कंटक को सदा सर्वदा के लिए दूर करने के षड्यंत्र के तौर पर सती प्रथा शुरू की गई।'[५]

राजाराम मोहनरॉय ने इस प्रथा का विरोध किया कानूनी रूप से अवैध घोषित किया । तथा सती प्रथा के विरूध्द जन—जागरण करके कानूनी सतीप्रथा बंद की । सतीप्रथा के साथ—साथ समाज में बेमेल विवाह जैसी कुप्राथा थी। इस विवाह के खिलाफ ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने आवाज उठाई । इस बेमेल विवाह को दूर करने के लिए ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने सन १८६० में लडकी के लिए विवाह की न्यूनतम आयु दस वर्ष स्वीकृत करवाई । क्योंकि पहले तो गर्भ में ही विवाह तय हो जाते थे ।

नारी जागरण में कानुन की सहायता—

१९ वी शती का नवोत्थान भारतीय इतिहास की एक महत्वपूर्ण घटना थी। भारतीय समाज में जनजागरण होने लगा था।'[६] स्त्रियों की स्थिति सुधारने के लिए कुछ कुरीतियों को कानुन की सहायता से बन्द करना आवश्यक था। राजाराम मोहन रॉय के प्रयासों से सन १८२९ में सतीप्रथा बंद का कानुन बनाया गया। जिससे नारी को जीवित आग में जलने की यातना से मुक्ति मिल गई । पर समाज में विधवाओं की स्थिति भयानक बन गई। विधवाओं की समस्या पर प्रथम ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने आवाज उठाई। उन्होंने विधवा पुनर्विवाह नामक किताब लिखकर समाज में जनजागृती करवाई साथ ही सन १८५६ में विधवा विवाह अधिनियम पारित करवाया । इस अधिनियम से विधवा नारी पुनर्विवाह कर सकती है। सन १८६१ ई में विधवा पुनर्विवाह संस्था की स्थापना हुई। सन १८८७ ई में भारत में विधवाश्रम खोले गए। महर्षि धोंडो केशव कर्वे ने एक विधवा नारी से विवाह करके सन १८९३ ई में विधवा पुनर्विवाह संस्था को पुर्नजिवित किया।

१९ वी शताब्दी में जनजागृती के कारण नारी भी जागृत होने लगी थी। पिता की संपत्ती में कन्याओंका भी हिस्सा होना चाहिए । यह विचार जागृती का प्रतीक था। ''स्त्रियों को कर्तव्यों के दायरे से तो बॉध दिया गया था। पर अधिकार उसे न के बराबर थे''।[७] कर्तव्यों के साथ—साथ मद्देनजर अधिकार भी मिलना चाहिए । ऊसे मद्देनजर रखते हुए सन १९३३ में पारित अधिनियम के अनुसार अविवाहीत कन्या को पिता की संपत्ती का चौथा हिस्सा प्रदान किया गया। सन १९४५ में विशेष विवाह कानून के अंतर्गत अठारह वर्ष की स्त्री और इक्कीस वर्ष का पुरूष विवाह नियम बनाकर बेमेल और बालविवाह बन्द करवाये। कानुन ने नारी को बहुत से अधिकार दिये जिससे नारी अपनी प्रगती करके समाज में स्वतंन्त्रता से जीने लगी।

नारी शिक्षा और समाज की प्रगती:—

प्राचीन भारतीय समाज में नारी का शिक्षा का अधिकार था। शिक्षित नारी को समाज में मान—सन्मान था। परंतु धीरे—धीरे नारी की शिक्षा बन्द हुई और उच्च वर्ग तक सीमित हुई। १९ वी शताब्दी में समाज सुधारकों के प्रयास से और कानुन व्यवस्था से नारी के शिक्षा के महत्व को समझा गया। जिस राष्ट्र में नारी शिक्षित होती है उस राष्ट्र की प्रगती अधिक तेजी से होती है यह यथार्थ चित्रण था। महात्मा फुले से लेकर ऐनी बेझंट तक अनेक समाज सुधारकोंने नारी शिक्षा का महत्व समाज को समझाकर समाज में जागृती की। समाज सुधारक ऐनी बेझंट ने नारी और पुरूष को पंछी के दोनों पंखों के समान माना है। ''आकाश में उंची उडान भरने के लिए पक्षी के दोनों पंख समान रीति से समर्थ होने चाहिए। उसका एक भी पंख अगर कमजोर हो जाये तो वह उडान नहीं भर सकता''।[८] समाज को प्रगति के लिए पुरूषों के बराबर नारी को भी शिक्षित करना जरूरी है। ''किसी भी समाज की श्रेष्ठता का निर्णय मुख्यतः समाज में नारी की स्थिति पर निर्भर रहता है।''[१०]

ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने नारी शिक्षा का महत्व समझाया था। और नारी शिक्षा का प्रचार, प्रसार भी उन्होंने किया। वे किसी भी गॉव में जाते तो वहॉ कन्या पाठशाला की स्थापना करते थे। उन्होंने कलकत्ता में कन्याओं के स्कूल आने जाने के लिए सवारी की व्यवस्था की थी। ताकि कन्याओं को पाठशाला

आने–जाने में तकलीफ ना हो।

भारतीय समाज में नारी इस किताब में नीरा देसाई लिखती है ''जिस समय समाज में नारी शिक्षा अनावश्यक प्रतीत होती थी, उस समय कलकत्ता जैसे नगर में बालिकओं को बिठाकर परिभ्रमण करनेवाला वाहन मानो शिक्षा का सजीव प्रचार कर रहा हो, ऐसा मालूम पडता था।''[११]

बंबई में ईसाई मिशनरियों ने सन १८१९ में कन्या पाठशाला खोली थी, पर हिंदु कट्र लोगों ने इसे विरोध किया। उस समय लॉर्ड डलहौसीने नारी शिक्षा को संरक्षण देने की घोषणा की। इस घोषणा से प्रेरित होकर १८५४ ई में वुड आयोग ने नारी शिक्षा को सरकार संपूर्ण सहयोग देगी ऐसा घोषित किया। सन १९०३ में महर्षि कर्वे ने महिला विद्यालय स्थापन किया और नारी शिक्षा से संपूर्ण समाज प्रगतशील, सुसंस्कृत बनता है यह कृती से पुरी दुनिया को बताया। नारी शिक्षा का प्रभाव दूरगामी था। आज इसी प्रभाव से नारी हर क्षेत्र में पुरूषों के बराबर है।

समाज सुधारकों के आंदोलनों का उद्देश सिर्फ नारी को शिक्षित करना नहीं था बल्कि उसे स्वावलंबी, आत्मनिर्भर बनाना था। समाज सुधारकों की मान्यता थी कि ''जब तक स्वयं नारी अपने हितों कि रक्षा के लिए आगे नहीं आयेगी तब तक न समाज में नारी जागृती की बात को व्यापक समर्थन मिल सकता है और न राष्ट्र स्त्रियों का सहयोग पाने की आशा कर सकता है।''[१२]

निष्कर्ष :— प्राचीन बौध्दिक युग में भारतीय समाज में नारी पूजनीय एवं सम्माननीय थी। उत्तर वैदिक युग में समाज में नारी का स्थान दुय्यम होने लगा। घरगृहस्थी और बच्चों का पालन करने तक ही वह सीमित हो गई। पुरूष प्रधान संस्कृति बढने लगी और नारी का जीवन कुंठीत होने लगा। सतीप्रथा, बालविवाह, पर्दापध्दती, बहुविवाह जैसी कुप्रथाओं की वह शिकार बनी। १९ वी शताब्दी में वैचारिक युग निर्माण हुआ। धार्मिक एवंम् सामाजिक सुधार आंदोलन हुए। ''राजाराम मोहनरॉय ईश्वरचंद्र विद्यासागर स्वामी विवेकांनद जैसे महान व्यक्तीयोंने नारी में जनजागृती करते हुऐं महत्वपूर्ण स्थान प्रदान किया। तथा सतीप्रथा, पर्दाप्रथा, बालविवाह बहु–विवाह को समाप्त करने का प्रयत्न किया।''[१३] समाज सुधारकों की प्रेरणा से पहले उनके घर की नारियों ने समाज सुधारणा के कार्यो में सक्रिय भाग लिया। ''पहले अपने निर्देशन एवं छत्रछाया में रखकर तथा बाद में स्वतंत्र रूप से उन्हें अपने अधिकारों के लिए लडने को प्रोत्साहित किया।''[१४] यही प्रोत्साहन नारी को जीवन में आगे बढने एवं राष्ट्र प्रगति में सहायता करने में प्रेरक बना। आज नारी हरक्षेत्र में पुरूषों के बराबर काम करती है। यह १९ वी शताब्दी में जागृती होने का फलित है।

संदर्भ

१) आर.शरण , भारतीय सभ्यता एवं संस्कृती का इतिहास पृ. ४८

२) वही, पृ. ४८

३) रोहिणी अग्रवाल हिंदी उपन्यासों में कामकाजी महिला पृ.२३

४) आर.शरण भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति का इतिहास पृ.३१९

५) आर.शरण भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति का इतिहास पृ.३१९

६) वही पृ.२४१

७) रेवा कुलकर्णी हिंदी के सामाजिक उपन्यासों में नारी पृ.१०५

८) डॉ. पांडूरंग पाटील, ''देवेश ठाकूर और उनका उपन्यास साहित्य''पृ.७३

९) नीरा देसाई, भारतीय समाज में नारी पृ.५५

१०) रोहिणी अग्रवाल हिंदी उपन्यासों में कामकाजी महिला पृ.३८

११) आर.शरण भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति का इतिहास पृ.३४८

१२) रोहिणी अग्रवाल हिंदी उपन्यासों में कामकाजी महिला पृ.३८

''भ्रष्टाचाराच्या दलदलीत आडकलेला भारत ''

प्रा.सुरेश मारूती चव्हाण

प्रमुख इतिहास विभाग

कला वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय , गडहिंग्लज. (महाराष्ट्र)

E:Mail : prof.chavan@gmail.com

Mob : **९९६०२४७८८२**

प्रस्तावना :

आज भारतातील सामाजीक ,राजकीय, आर्थिक , धार्मिक, शैक्षणिक , सांस्कृतिक,महसूल, पोलिस ,आर्मी, नेव्ही, संरक्षण, दळणवळण, विमानसेवा , दूरसंचार,खरेदीव्यवहार, खेळ, बांधकाम यासारख्या असंख्य क्षेत्रात भ्रष्टाचाराने उच्चांक गाठलेला दिसतो. कोण्या एक क्षेत्रात भ्रष्टाचार होत नाही असे धाडसाने सांगण्यासाठी एकही क्षेत्र उरलेलं दिसत नाही. यामध्ये बोफर्स प्रकरण, २ जी स्पेक्ट्रम प्रकरण, कॉमनवेल्थ घोटाळा , आदर्श गृहनिर्माण घोटाळा , हर्षद मेहता प्रकरण , माधवपूर- भुदरगड बॅक प्रकरण,खाण घोटाळा, निवडणूका घोटाळे अशा हजारो घोटाळ्यांचा समावेश होतो. गेली दोन - तीन वर्षे ही भारतीय स्वातंत्र्योत्तर इतिहासातील सर्वात जास्त घोटाळ्यांची वर्षे म्हणून ओळखावी लागतील. म्हणजेच सामान्य पट्टेवाल्यापासून ते न्यायमूर्तीपर्यंत अन् शिपायापासून ते समोर सनदी आधिकाऱ्यांपर्यंत म्हणजेच केंद्रापासनू ते राज्यापर्यंत आणि दिल्लीपासून ते गल्लीपर्यंत अशा सर्वच पातळीवर भ्रष्टाचार पहावयास मिळतो. उदाहरण दयायचे झाले तर सीबीआयचे संचालक अमर प्रतापसिंह यांच्या मते '' भारताचा परदेशातील बॅकामध्ये असणारा काळापैसा अंदाजे २४.५ लाख कोटी रूपये एवढा असून तो भारताच्या परकीय कर्जाच्या ९.७ पट, शेती क्षेत्राला दिलेल्या कर्जाच्या ५ पट, अर्थसंकल्पातील एकूण खर्चाच्या २ पट, पायाभूत सुविधा केलेल्या तरतुदीच्या १६ पट, आणि शिक्षणासाठी केलेल्या तरतुदीच्या ११९ पट एवढा आहे. भ्रष्टाचाराच्या दलदलीत आडकलेल्या भारत देशाचे व महाराष्ट्राचे सरकार कितीही ग्रामीण व शैक्षणिक विकासाचा आव आणत आसले तरी ,देशातील ६,३०,००० खेड्यापैकी ५,००० ०० हुन आधिक खेड्यात इयत्ता सातवीच्या पुढे शाळाच नाहीत. तर महाराष्ट्रातील ४४,००० खेडयांपैकी ३३,००० खेडयांचीही तिच अवस्था आहे. आणि शेतीचा विचार करता देशातील केवळ ३८: क्षेत्रच सिंचानाखाली असून महाराष्ट्रातील १९: क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. यावरून सत्य - असत्याचं वास्तव समोर येते. मराठवाडा विद्यापीठातील वृत्तविद्या विभागातील प्रा.डॉ. सुधीर गव्हाणे व त्यांच्या सहकार्यांनी केलेल्या सर्वेक्षणातून विकासाचा दावा करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याचे मागासलेपण स्पष्ट झाले आहे. कारण आज राज्याच्या १० जिल्हायातील

५५: जनतेला २ वेळेची भाकरी सुद्धा मिळत नाही.

या देशात एकीकडे रोज समाजाची यथेच्छ लूट करून प्रचंड काळा पैसा मिळवणारे आहेत, तर दुसरीकडे २२ रूपयेसुद्धा उत्पन्न मिळवू न शकणारी कोटयावधी कुटुंबे आहेत. एका बाजूला पाळलेल्या कुायांना पंचपक्वान्न देणारी श्रीमंतांची मुले आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला चांगले पोषण होत नाही म्हणून मातेच्या गर्भातच मरणारी हजारो बालके आहेत. एका बाजूला काळ्या पैशात गब्बर होणारी माणसं आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला गोऱ्या पैशात कंगाल होणारी जनता आहे. एकीकडे अंगाखांदयावर ४-५ लाखांची साडी -कपडे घालणारी मंडळी आहे,तर दुसरीकडे सणासुदीलासुद्धा अंगावरील लाज झाकण्यासाठी कपडे न मिळणारी कुटूंबे आहेत. एका बाजूला बायकोच्या वाढदिवसाला ४० - ५० कोटी रूपयांच विमान भेट देणारी माणसं आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला बायकोच्या वाढदिवसाला साधा ब्लाउजपीस दयायला पैसे नसणारी माणसं आहेत. मुंबईतील वर्सोवा या अत्यंत प्रतिष्ठीत समजल्या जाणाऱ्या भागात बॉलीवुडमधील कलाकार मंडळी, राजकारणी , व्यापारी , उदयोगपती राहतात. पण वर्सोवा ते जुहू एवढे अंतर जरी समुद्राच्या काठाने सहज फेरी मारली तर बघेल तिकडे शौचाला बसलेली माणसे आणि त्यांच्या छोटया - छोटया झोपडया पहायला मिळतात. म्हणजेच देशाच्या आर्थिक राजधानीतही सामान्य माणसाला आपण जर साधं शौचालयही उपलबध करून देवू शकत नसेल तर महासत्तेच्या गप्पा मारण्याचा नैतिक आधिकार या देशाच्या सरकारला आहे का ? असा प्रश्न पडतो. त्यातच या देशात रूपयातील केवळ १६ पैसेच जनतेपर्यत पोहचतात.यावरूनही देशातील भ्रष्टाचाराची उंची स्पष्ट होते. याच भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात गेल्या काही दिवसात आण्णा हजारेंचा नारा देशाच्या कानाकोपऱ्यात घुमला. भ्रष्टाचाराला मुळापासून उखाडण्याची गर्जना झाली. देशात अभूतपूर्व उत्साह संचारू लागला. आण्णांच्या एका आंदोलनाने हा सकारत्मक बदल घडून आला. या सकारात्मक वातावरनातच प्रत्यकाने स्वत:लाच काही प्रश्न विचारण्याची गरज निर्माण झाली. या भ्रष्टाचाराचे मुळ आहे तरी कोठे ? कोण करतं हा भ्रष्टाचार ? रोजच्या जगण्यात कुठ ,कुठ भ्रष्टाचाराची भेट होते? भ्रष्टाचार करणारा 'तो ' असतो आणि भ्रष्टाचार करणारा न करणारा 'मी ' असतो .अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधून सकारात्मक परिवर्तन करण्याची आजच्या घडीला नितांत गरज आहे.

भ्रष्टाचाराचा अर्थ :

सर्वसाधारणपणे कुणाच्यातरी व्यक्तीगत सोयीसाठी समाजमान्य आचार - विचार टाळले जातात किंवा बदलले जातात तेंव्हाच भ्रष्टाचाराचा जन्म होतो. म्हणजेच सामाजीक जीवनात परस्परांशी वागण्यासंबंधी जे आचार - विचार किंवा नैतिक मूल्ये यांचे उल्लंघन होते तेंव्हा भ्रष्टाचार निर्माण होतो. अर्थात नीतीमत्ता , सामाजिक बंधने , प्रचलित मर्यादा यांचे उल्लंघन करणे म्हणजेच भ्रष्टाचार होय'' उदा : एखादया राजकीय नेत्याने आपल्याच गावातील सामान्य शेतकऱ्याची पदाचा गैरवापर करून , ग्रामआधिकाऱ्याला पैसे देवून लाटलेली जमीन असेल. किंवा एखादया शिक्षण सम्राटाने आपल्याच शैक्षणिक संस्थेत सर्व प्रचलित नियम धाब्यावर बसवून एखादया पदावर आपल्याच नातेवाईकाची केलेली निवड असेल. ढोबळमानाने विचार करता आपले ध्येय किंवा स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी प्रचलित नियम बाजूला सारून वाईट मार्गाचा केलेला वापर म्हणजेच भ्रष्टाचार होय '' हा भ्रष्टाचार मनापासून ते धनापर्यंत व गल्लीपासून ते दिल्लीपर्यंत सर्वत्र होताना दिसतो. शिवाय भ्रष्टाचार हा फक्त पैशापुरताच मर्यादित राहीलेला नसून त्यांचा मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात शिरकाव झालेला दिसतो. असे असले तरी राजकीय भ्रष्टाचार,सामाजिक भ्रष्टाचार, आर्थिक भ्रष्टाचार,सांस्कृतिक भ्रष्टाचार , शैक्षणिक भ्रष्टाचार आणि धार्मिक भ्रष्टाचार हे त्याचे प्रमुख स्तर दिसून येतात.

भ्रष्टाचाराची कारणे :

काळ्या पैशात गब्बर आणि गोऱ्या पैशात कंगाल झालेल्या लोकशाही भारतात भ्रष्टाचाराचे साम्राज्यच निर्माण झालेले दिसते. हे साम्राज्य अनेक कारणामुळे तयार होते आहे त्यातील काही कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) दोषास्पद शासन व्यवस्था २) पायाभूत सुविधांचा अभाव

३) प्रशासनातील नैतिकेतचा अभाव ४) चुकिचे सरकारी धोरण

५) असमान वाटप प्रक्रिया ६) विविध क्षेत्रातील व्यक्तीशी असणारे हित संबध

७) अतिरिक्त बेरोजगारी

८) हिंसात्मक गुन्हेगारी

९) वशिलेबाजी

१०) पदावरील अनैतिक विचारसरणीच्या व्यक्ती

११) कमी वेतन

१२) निवडणूकी मधील अफाट खर्च

१३) अचानक होणारी भाववाढ

१३) नव्या अधिकाऱ्यांचे नवे सरकारी धोरण

१४)पायाभूत गरजांच्या पूर्ततेचा अभाव

१५) जागतीकीकरणाचा अतिअवलंब

१६) चांगल्या मानसिकतेचा अभाव

१७) शासनाची अमर्याद नियंत्रणव्यवस्था

१८) जागतिकीकरणाचा मानसिकतेचा अभाव

१९) सामान्य जनतेचे अज्ञान

भ्रष्टाचाराचे स्वरूप :

भ्रष्टाचाराचे स्वरूप पहात असताना गावातील गल्लीचा सुद्धा उलेख करावा लागतो. कारण गावातील ग्रामपंचायत, सोसायटीयचे सदस्य कोटयाधीश झालेले दिसतात. त्यांच्या गावपातळीवरिल निवडणुकीचा खर्च सुमारे २० ते २५ लाखापर्यंत असतो. जिल्हापातळीवरील घोटाळयांचा विचार करता कोल्हापूर नगरमहापालिकेतील कर्मचाऱ्यांचे विद्युत प्रकरण , डिझेल घोटाळा, रोजगार कर्मचारी घोटाळा , जकात घोटाळा , बांधकाम घोटाळा अशी अनेक प्रकरणे उघडकीस आल्याने निलंबीत करण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांची प्रकरणे निकालात न काढल्याने १ वर्षाला पाऊनकोट पगार घरबसल्या कर्मचाऱ्यांना दयावा लागतो. हे वास्तव आहे. तालुका जिल्हापातळीवरील नगर सेवकांच्या समवेत फिरणारी मंडळी १० -१० कोटीचे मालक असलेली दिसतात. जिल्हा पातळीवरील एका शेतीमाल सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून डॉ संजय पाटील यांनी सुमारे १.२५ कोटी रूपयांचा भ्रष्टाचार केल्याचे उघडकीस आले आहे. त्याच संस्थेच्या संचालकांनी कर्जे परत करून आम्हाला मुक्त करा अशी मागणी करताच श्री पाटील यांनी '' यातून सुटायचे असेल तर संचालकांनी गळफास लावून घ्यावा '' हा माणुसकिला काळीमा फासणारा सल्ला दिला. पश्चिम महाराष्ट्रातील एका शिक्षण संस्थेत नोकरी लावण्याचे आमिष दाखवून पैसे गोळा करणाऱ्या एका एजंटाचे स्थायी समिती सभापती व त्यांच्या साथीदारांनी अपहरण करून १ कोटी रूपये वसूल केल्याचा खटाला सध्या खूपच गाजत आहे. जळगाव शहराला पाणीपुरवठा करण्याच्या योजनेत आमदार सुरेशदादा जैन व माजी महापौर रायसोनी यांनी ४२ कोटी ६२ लाख रूपयांचा भ्रष्टाचार केल्याचा गुन्हा नोंदविण्यात आलेला आहे. मिरजेतील भूसंपादन कार्यालयातील कारकून सौ पुष्पलता शितोळे यांना लाच घेताना लाचलुचपथ प्रतिबंधक पथकाने रंगेहाथ पकडले. केंद्रीय उत्पादक शुल्क खात्याचा आधिक्षक कृष्णराव महाडिक याला एका उद्योजकाकडून १ कोटी ९ लाख रूपयांची लाच घेताना अटक करण्यात आली. त्यानंतर समितीच्या पथकाने महाडिक यांच्या येरवडा येथील घरावर छापा घातला असता त्यामध्ये जमिन खरेदीची ८० कागदपत्रे १४ किलो चांदी , पाव किलो सोने, ६,३७,५३५ रोख रक्कम एका हारणाचे कातडे आणि १ बंदूक रंगेहाथ सापडली. किणी टोलनाक्यावरिल '' नियम टोलसाठी पावतीसाठी नाही '' या पावतीच्या घोटाळ्याचा ई-मेल उद्योजक तेंडूलकरांनी खुद्द मुख्यमंायानाच केल्याची घटना नुकतीच घडलेली आहे. शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रामध्येही घोळयांची संख्या काही कमी नाही. सर्वशिक्षा अभियानांतर्गत कोव्यावधी रूपयांचा गाजत असलेल्या भ्रष्टाचारासंबधी शालेयमंायांनी खुलासा केला असला तरी मुंबई,रत्नागिरी व सिंधूदूर्ग जिल्ह्यांनी ती पुस्तके खरेदी करण्याचे नाकारले तेंव्हा महाराष्ट्र विधानभवनासमोर भाष्य करताना मंत्रीमहादेय म्हणतात. कि, ती पुस्तके मी पाहीलेली नाहीत . यावरून सदरच्या घोव्यांची खात्री पटते. एकव्या महाराष्ट्राचा विचार करता २०१० साली भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात, पोलिस खाते १०९ , महसूल खाते ९५, महापालिका विभाग ३९, भूसंपादन विभाग १४, पंचायत समिती ३८, जिल्हा परिषद २५, सार्जजनिक बांधकाम खाते १० , आरोग्य विभाग १७, सिंचन ०६ आणि आरटिओ ०५ एवढे गुन्हे नोंदविण्यात आले आहेत. यावरून भ्रष्टाचाराची लागलेली किड लक्षात येते.

भारतातील कोणत्याही भाषेतील कोणतेही वर्तमानपत्र उघडून पाहील्यास घोटाळ्यांच्या किंवा भ्रष्टांचारांच्या बातम्याच बातम्या पहावयास मिळतात. जगातील भ्रष्टाचाराचा निर्देशांक मोजणाऱ्या ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलचा अहवाल नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यानुसार भारताने भ्रष्टाचारात हनुमान उडी घेतल्याचे स्पष्ट जानवते. कारण

जगातील १८३ देशात स्वच्छ देशांच्या संदर्भात भारताचा क्रमांक ८७ वरून ९५ वर गेलेला दिसतो. त्या अहवालानुसार

जगातील स्वच्छ देश दर्शविणारा तक्ता :

क्रमांक	**देश**	**क्रमांक**	**देश**
न्युझीलंड	१	श्रीलंका	८६
डेन्मार्क	२	भारत	९५
फिनलॅड	३	बागंलादेश	१२०
स्वीडन	४	पाकिस्तान	१३४
सिंगापूर	५	लिबिया	१८६
ब्रिटन	१६	इराक	१७५
अमेरिका	२४	अफगाणिस्तान	१८०
चीन	७५	सोमालिया	१८२

भारतातील भ्रष्टाचाराची व्याप्ती किती व्यापक आहे हे भ्रष्टाचाराच्या पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होते. कारगीलमध्ये हुतात्मा झालेल्या जवानांच्या कुटुंबासाठी उभारलेल्या सोसायटीमध्ये राजकीय नेते, लोकप्रतिनिधी ,नातेवाईक , ण्णेिए ण्च्चै व राज्य शासनाच्या वरिष्ठ आधिकाऱ्यांनी एकमेंकाच्या संगनमताने केलेला आदर्श घोटाळा हा व भ्रष्टाचाराचा भूकंपच असून त्याचा सबळ पुरावा शासनाच्या हाती लागलेला आहे. यामध्ये माझी मुख्यमंत्री आर. सी. ठाकूर , निवृत्त ब्रिगेडीअर मदन वांच्छू , कन्हैयालाल गीडवाणी , ए.आर. कुमार, निवृत्त मेजर जनरल तेजकिशन कौल, टि सिन्हा ,माजी उपसचिव पी.व्ही देशमुख , माजी महापालिका आयुक्त डॉ.जयराज फाटक, आर. के बक्षी, नगरविकास खात्याचे माजी सचिव सदानंद तिवारी ,सुभाष लाला, माजी जिल्हाधिकारी डॉ. प्रदिप व्यास यांचा समावेश आहे. त्यांच्या पैकी रामानंद तिवारी यांच्या निलंबनाची मागणी मंत्रीमंडळाने राज्यपालाकडे करताच राज्य मानवी हक्क आयोगाचे सदस्य सुभाष लाला यांनी नैतिकता स्विकारून राजीनामा दिला . यावरून या घोटाळ्याची सत्यता स्पष्ट होते. ६ मजल्यावरून ३१ मजले झालेल्या या आदर्श प्रकरणाचा कहर म्हणजे थोडयाच काळात घोटाळ्या संदर्भातील नगरविकास विभागाच्या फाईलीमधील महत्वाची २५ पाने गहाळ झाली. यावरून या घोटाळ्याचे गांभीर्य लक्षात येते.एवढेच काय पण सदर घोटाळ्यात महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री अशोकराव चव्हाण यांना आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे रहावे लागणार हे लक्षात येताच आरोपपत्र दाखल होण्यापूवीच २४ तासात महाराष्ट्र सरकारने प्रतिज्ञापत्र सादर करून सीबीआय ला या प्रकरणी चौकशी करण्याचा आधिकारच नसल्याची भूमिका घेतली. यावरून या गैरव्यवहारामधील आरोपींना वाचविण्याच्या प्रयत्नावर लख्ख प्रकाश पडला. म्हणजेच या प्रकरणी भ्रष्टाचारी व्यक्तीला वाचविण्यासाठी सरकारच्या भूमिकेत असणाऱ्या सरकारनेच भ्रष्टाचाराच्या बाजूने लढा दिलेला दिसतो. अर्थात या देशाच्या रक्षणासाठी प्राणांची आहुती देणाऱ्या सैनिकांच्या कुंटुबीयासाठी असणाऱ्या जागेत आदर्श नावाच्या शब्दाला कलंक लावणाऱ्या याच आदर्श घोटाळ्यासंदर्भात महाराष्ट्राच्या ३ माजी मुख्यमायांचा संबध आहे. पण मी कसा निर्दोष आहे. हे दाखविण्यासाठी सुशिलकुमार शिंदे म्हणतात '' आदर्शला जमिन देण्याचा आणि बेस्टला एफएसआय देण्याचा निर्णय तत्कालीन मुख्यमत्री विलासराव देशमुख यांचा आहे.'' तर विलासराव देशमुख म्हणतात की ''सरकारी जमीनीच्या हस्तांतरणाचा निर्णय महसूलमांयाचा असतो त्यामुळे आदर्श प्रकरणातील सर्व निर्णय तत्कलीन महसूलमंत्री अशोक चव्हाण यांचेच आहेत''. आणि यासंबधीत अशोक चव्हाण म्हणतात की ''आदर्शला मंजूरी मिळालेल्या काळात नगरविकासखाते विलासराव देशमुख यांच्याकडेच होते.'' अशी भूमिका घेवून मुख्यमांयांनीच भ्रष्टाचाराच्या भ्रष्टाचाराचा कळस गाठाला.

राष्ट्रकुल गैरव्यवहार प्रकरणातील क्लीन बॅटन रिले आयोजनातील भष्ट्राचार असो, स्डेडियमयची कंत्राटे देताना झालेला भ्रष्टाचार असो, प्रक्षेपणाचे हक्क देताना झालेला भ्रष्टाचार असो, आणि कळस म्हणजे स्पर्धा तोंडावर आली आसतानाच पादचारी फुल पत्याप्रमाणे कोसळणे असो यावरून या भ्रष्टाचाराची कल्पना येते. रिझर्व बॅंकेने इतर बॅकांना पाठविलेल्या पत्रानुसार विविध बॅकामध्ये हीरे ,चांदी , सोने,रत्ने यांच्या व्यापाऱ्यांचा काळा पैसा असण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे सध्याच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात काळा पैसा खेळत आहे हे वास्तव समोर येते. काही भारतीयांचे जर्मनीतील लियटेन्स्टेन बॅंकेत खाती व पैसा असल्याची माहिती जर्मन सरकारकडून भारताला मिळालेली आहे. पण ती भारताचे सरकार जाहीर करत नाही. असे सॅलीसीटर जनरल गोपाल सुब्रह्मन्यम यांनी न्यायालयात सांगितल्यामुळे परदेशातील बॅंकामध्ये काळा पैसा असणाऱ्या भारतीयांची नावे का जाहीर करत नाही.? असे ताशोरे न्यायालयाने केंद्र सरकारवर ओढेले. पुढे तर जर्मनीबरोबर झालेल्या करारानंतर त्या देशाने काळा पैसा ठेवणाऱ्या ५० भारतीयांची नावे भारत सरकारकडे दिली. तरीही सरकारने ती जाहीर केली नाहीत. उलट कायदेशीर कारणास्तव ती जाहीर करता येणार नाहीत असे स्पष्टीकरण दिले.

भ्रष्टाचारा संदर्भात समाजातील प्रतिक्रिया :

देशात उग्रस्वरूप धारण केलेल्या भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात समाजाच्या विविध थरातून प्रसिदध झालेल्या प्रतिक्रिया खूपच बोलक्या आहेत. यामध्ये उदाहरणार्थ

१) राजाराम दशरथ बोरलीकर :

रोजच्या जगण्यात माझ्या सारख्या वृद्ध व सामान्य नागरिक कोणा कोणाशी भांडण करत बसणार. बहुतांशी ठिकणी भ्रष्टाचार दिसून येतो. सरकारी काम असो वा खाजगी काम असो प्रत्येक ठिकाणी घोटाळ्याशी सामना करावा लागतो. त्यामुळे कधी कधी वाटते की, इंग्रजांचाच काळ अधिक चांगला होता. कारण त्यांच्या काळात नियम अधिक कडक होते. एक प्रकारची शिस्त होती.

२) प्रियंका पंडितराव सानप :

खाजगी शैक्षणिक संस्थांवर योग्य नियंत्रण नाही. त्यामुळे गुणवत्ताधारक विद्यार्थी बाहेर पडण्याबरोबरच त्या संस्थामधून मोठ्या संख्येने विद्यार्थी पदवी घेऊन स्पर्धेत उतरतात. आता शाळेत डब्बा न्यावा लागता नाही. कारण तेथेच जेवण दिले जाते. विविध ॲक्टीव्हीटीजच्या नावाखाली पैसा लाटला जातो. मी किती जास्त डोनेशनच्या शाळा - कॉलेजात शिकतो ही बाब 'स्टेटस् 'चा विषय ठरली आहे. शिक्षण घेताना भ्रष्टाचार होतो या यादीपेक्षा कुठे भ्रष्टाचार होत नाही याची यादी अगदिच छोटी होईल.

३) डॉ रमेश अवस्थी :

एखादी एनजीओ राजिस्ट्रर करण्यापासून भ्रष्टाचाराला सामोरे जावे लागते. त्यानंतर विविध योजना , अनुदानया पातळीवरही भ्रष्टाचारालाच तोंड द्यावे लागते. सरासरी अनुदान मिळू लागल्यानंतर तर शासकीय अधिकारी हक्काने 'चहापाणी ' 'जेवण ' अशा शब्दात पैशाची मागणी करतात. प्राप्तीकर कार्यालयातही पैशाशिवाय काम होत नाही. त्यातच दुष्काळात तेरावा म्हणजे आता अनेक मांयांनीच एनजीओ स्थापन केल्या आहेत त्यामुळे त्यांच्यात संस्थाना शासनाचा फायदा मिळवतो.

४) सचिन कुलकर्णी :

बांधकाम क्षेत्रात गृह किंवा व्यवसायिक प्रकल्पाच्या प्रत्येक स्टेजला भ्रष्टाचाराचे गालबोट लागलेले आहे. कोट्यावधी रूपयांचे प्रकल्प हाताळाताना बाधंकामासंबधी ६० हून अधिक परवाने मिळवावे लागातत. त्यावेळी काहीतरी दिल्याशिवाय पाईल पुढे सरकवली जात नाही. अशा अवस्थेत व्यवसायिका बरोबरच सामान्य नागरिकही भ्रष्टाचाराला बळी ठरतो.

५) प्रा. एन.डी काबंळे :

भ्रष्टाचार क्षणात नष्ट होणार नाही. भ्रष्टाचार विरहीत समाजाचे मूल्य रूजविण्यात शिक्षकांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरू शकते. शिक्षणाच्या क्षेत्रात अगदी प्रवेशापासून ते नोकरी पर्यंत आणि त्या नंतरही या-ना त्या कारणाने भ्रष्टाचाराला तोंड द्यावेच लागते. यातून दूर रहाणे कठिण असले तरी अशक्य निशचितच नाही. आपण त्यापासून दूर राहू शकतो. पण त्यासाठी कौशल्य , क्षमता , आणि संयम गरजेचा असतो भ्रष्टाचाराचे तण आपणच पेरले आहे. ते काढायचे ठरविल्यास ते निश्चित शक्य आहे.

भ्रष्टाचाराचे परिणाम :

कोणत्याही देशात असणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे अनेक दुष्परिणाम होत असतात. भारतासंदर्भात भ्रष्टाचाराचे पुढील परिणाम होताना दिसतात.

१) सरकारच्या इन्कममध्ये घट होतो.

२) सरकार- प्रशासन व आधिकारी यांच्या विषयी समाजात संशयाची भावना वाढीस लागते.

३) भ्रष्टाचार चालू ठेवणारी एक व्यवस्थाच तयार होते.

४) कार्यक्षमतेची गती मंदावते.

५) देशाची अर्थव्यवस्था डळमळीत होते.

६) देशाची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा खालावते.

७) सामान्य जनतेचा व्यवस्थेवरील विश्वास उडतो .

८) देशाच्या प्रगतीवर दूरगामी परिणाम होतो.

९) शासनव्यवस्थेचे अवमूल्यन होते.

१०) व्यसनाधीनता वाढते.

११)बेकारी व गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढते

१२) परदेशात संपत्ती ठेवण्याची प्रवृत्ती बळावते.

१३) चारियाचे अवमूल्यन होते तथा चारियहीनता वाढते.

१४) कायदेशीर किंवा सरळ मार्गाने जगणाऱ्यांचा कोंडमारा होतो.

१५) कायदयाचा धाक राहत नाही अर्थात ‘कायदयाचे राज्य ’ शिल्लक रहात नाही.

१६) शांतताप्रीय समाजव्यवस्था उध्वस्त होते.

१७) शासनाच्या योजना सवलती सामान्यापर्यंत पोहचत नाहीत.

१८) गरिब - श्रींमतीच्या विषमतेची दरी आधिकच रुंदावत जाते.

१९) सामान्य माणसाला जीवन जगणेच असाहय होते.

२०) भ्रष्टाचार करण्याची मानसीकता तयार होते.

भ्रष्टाचारा वरील उपाय :

भारतासारख्या देशात अतिउच्च टोकाला गेलेला भ्रष्टाचार संपवून टाकणे हे अशक्य असले तरी सकारत्मक दृष्टीकोणातून काही उपाययोजना केल्यातर भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी आणणे शक्य आहे. त्यासाठी पुढील उपाय महत्वाचे ठरतील.

१) भ्रष्टाचार नियंत्रणाचे कायदे स्पष्ट - पारदर्शी व नेमकेपनाचे असावेत.
२) गुन्हेगारांना कडक व तात्काळ शासन करणे.
३) कोणत्याही क्षेत्रातील निवडीच्या वेळी किमान गुणवत्तेचा विचार करणे.
४) नैतिकतेवर आधारलेल्या समाजनिर्मितीस चालना देणे.
५) आदर्श वर्तणूक करणाऱ्यांचा नागरी सन्मान करणे.
६)राष्ट्रवरील प्रेम - निष्ठा वाढविण्यासाठी धोरणात्मक उपाय योजणे .
७) सत्याला सत्य आणि असत्याला असत्य म्हणणाचा प्रवृत्तीस चालना देणे.
९) काळ्या पैशाचे सरकारने वांरवार खोदकाम करणे.
१०) सकारत्मक राजकीय इच्छाशक्ती असणाऱ्यांकडेच नेतृत्व देणे.
११) प्रशासनातील नैतिकता वाढवणे.
१२) भ्रष्टाचारासंदर्भात सरकार व जनता यांनी एकत्र येवून लढा देणे .
१३) सरकारने कर्तव्य बजावताना दिलेली आश्वासने पाळून विद्यायक कार्याशी कटिबध असणे .
१४) सर्वच क्षेत्रातील एजंट किंवा दलालांचा बंदोबस्त करणे .
१५) राजकीय नेते आणि जनता यांच्या तील सुसंवाद वाढवणे.
१६) सशक्त व शाश्वत नितीमूल्यांची काळजीपूर्वक जोपासना करणे.
१७)सर्व निवडणूक अत्यंत पारदर्शक घेण्यासाठी प्रयास करणे.
१८) महत्वाच्या प्रत्येक कार्यालयात सीसीटीव्ही कॅमेरे बसवणे
१९) लोकशाहीचा चौथा स्तंभ असणाऱ्या माध्यमांनी न्याय व कठोर भूमिका घेणे.
२०) रेशन कार्ड गॅसकार्ड विविध प्रकारचे दाखले इत्यादीसाठी ऑनलाईन योजाना लागू करणे.
२१) ट्रॅपिक पोलिस यंत्रणेसारख्या क्षेत्रातील भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी स्कॅनर वगैरे सारख्या आधुनिक यंत्रणेचा जास्ती जास्त वापर कराने म्हणजे गुन्हयांची नोंद होऊन दंडाची पावती घरपोच देणे.
२२) केंद्र व राज्य सरकरनी लोककल्याणासाठी खर्च करावयाचा पैसा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने करणे जेणेकरून म्हणजेच पैशाच्या व्यवहाराचे इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरण भ्रष्टाचाराचा अटकाव करू शकते.
२३) शासकीय आधिकाऱ्यांचे आधिकार क्षेत्र सुस्पष्ट करून कार्यालया बाहेर लावणे ,व मुदतीत काम न झाल्यास दंडात्मक व कडक कारवाई करणे.
२४) समान नागरिकत्व आणणे कारण वास्तवात आपल्याकडे नेते,उच्च्य आधिकारी, उद्योगपती गुंड यांना प्रथम दर्जाचे तर सामान्यांना दुय्यम दर्जाचे असे दुहेरी नागरिकत्व पहावयास मिळते.
२५) नागरिकांनी खाजगी व शॉर्टकट कामासाठी राजकीय नेत्यांकडे जाणे बंद केले करणे.
२६) प्रत्येक नेत्याची चांगली - वाईट अशी वार्षीक कामगिरी जाहीर करणे.
२७) सरकारच्या दडपशाही अन्याय अत्याचारापासून स्वसंरक्षण करण्यासाठी गावागावात भागाभागात उत्फूर्त सुरक्षा मंडळे स्थापन करणे.
२८) प्रत्येक घरातील बालकांना नट -नट्या ,भ्रष्टाचारी नेत्यांची चरित्रे सांगण्यापेक्षा लो.टिळक , महात्मा गांधी या

सारख्या युगपुरूषांची आदर्श चरित्रे सांगणे.

२९) जगातील ज्या देशांनी अतुलनीय असे विधायक परिवर्तन केले आहे.त्यांची अभ्यास करून त्यांची चर्चा घरात ,शाळा, कॉलेज ,सामाजिक संस्था या सारख्या ठिकाणी करणे.

याशिवाय सरकारी यंत्रणेत उत्तरदायीत्वाची भावना रूजवणे.नागरीकांनी आपले हक्क व कर्तव्याबाबत अग्रही राहून काम झाले नाही तरी चालेल पण लाच देणार नाही असा निश्चय करणे यासारखे उपाययोजने महत्वाचे आहे. सध्या अभूतपूर्व यश मिळवत असलेल्या महिला दारूबंदी चळवळी प्रमाणेच भ्रष्टाचार मुक्तीच्या चळवळी उभ्या करून प्रामाणिक प्रयत्न केल्यास निश्चितच भ्रष्टाचाराला आळा बसू शकेल .

अर्थात गेल्या दशकात भ्रष्टाचाराचा उच्चांक कमी न होता आधिकच वाढत गेला हे भारतीय लोकशाहीचे अत्यंत बोलके अपयश आहे. पण या अपयशाला देशातील प्रत्येक नागरिकही कमी आधिक प्रमाणात जबाबदार आहे. कारण खऱ्या अर्थाने भ्रष्टाचाराची सुरूवात आपल्या स्वतःपासूनच होते. कुठल्या ना कुठल्या मार्गाने भ्रष्टाचारी व्यक्तीला आपली मदत होत असते. एवढेच नव्हे तर भ्रष्टाचार किंवा घोटाळे करणारे या देशाचे खरे गुन्हेगार आसतानासुद्धा आपणच त्यांना पुन्हा सत्तेत जाण्याची संधी देतो. म्हणून भ्रष्टाचाराला 'मी 'कसा जबाबदार नाही अशी दर्पोक्ती करून बरबटलेल्या व्यवस्थेलाचा दलाल व्हायच की भ्रष्टाचार मी स्वता : करणार नाही आणि दुसऱ्यांना भागही पाडणार नाही. अशी अंतप्रेरणा घेवून भ्रष्टाचार मुक्ती चळवळीत स्वताला झोकून दयायचं हे प्रत्येकानेच ठरवायला हवे. आपल्या देशाची नैतिकता किती घसरलेली असून भ्रष्टाचाराचे लोन किती खालच्या पातळीवर गेले आहे. हे दर्शविणारी एक घटना नुकतीच घडलेली आहे. ती म्हणजे कॉग्रेसचे जेष्ठ नेते एन.डी तिवारी यांनी ठेवलेल्या अनैतिक संबधामधून जन्मास आलेला ३२ वर्षीय रोहीत नावाचा मुलगा गेली पाच वर्ष न्यायासाठी लढत होता. महोदय तिवारी त्याला अनेक मार्गानी विरोध करून आपले गैरकृत्ये झाकून ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्नशील होते. पण हैदराबाद मध्ये झालेल्या डीएनए चाचणीनुसार तेच रोहितचे जीवशास्त्रीय पिता असल्याचे सिद्ध झाले. यावरून भ्रष्टाचाराची व्याप्ती फक्त पैशापुरतीच मर्यादीत न रहाता ती मानवी जीवनाच्या विविध अंगामध्ये अंतर्भूत झालेली दिसते.

सारांश :

उत्तर रेल्वे विभागाने हमालांची भरती करण्यासाठी अलाहाबाद येथे नुकतीच एक चाचणी परीक्षा घेतली . यावेळी ३४४ जागांसाठी ४८०० जन आले होते. त्यापैकी २७ महिला होत्या .त्यात अनेकजन पदवीधर होत्या तर एकजन ६ महिन्याची गर्भवती होती. या सत्य घटनेवरून भारताचे वास्तव चित्र समोर येते. तरीही या देशाचे रक्षकच भक्षक झालेले दिसतात.

स्वीस बॅक असोशिएशनच्या आधिकृत अहवालानुसार भारतातील विविध व्यक्तीनी स्वीस बॅकेत ठेवलेल्या मालमत्तेची रक्कम सुमारे १,४५,६०० कोटी डॉलर्स इतकी अवाढव्य आहे. भारतावर जे सध्या परकीय कर्ज आहे. त्यांच्या १३ पट एवढी ही रक्कम आहे. सरकाने कठोर पावले उचलून सदरचा काळा पैसा भारतात आनल्यास आपल्या देशवरील सर्व परकीय कर्ज फिटून प्रत्येक भारतीय माणसाला सुमारे ५०,००० रूपये मिळवू शकतील.पण काही वर्षाचा इतिहास पहाता विद्यमान सरकारकडे तेवढी ताकद किंवा सामर्थ्य असलेले पहावयास मिळवत नाही. हेच देशाचे दुदैव आहे. एका बाजूला २५० हजार कोटींचा भ्रष्टाचार करणारा श्रीमंत व्यक्ती मुक्तपणे संचार करत आहे. तर दुसऱ्या बाजूला अनावधानाने झालेल्या ३०० रूपयांच्या फसवणुकीबद्दल सामान्य व्यक्ती तुरूंगवास भोगत आहे .या वरून कायदा गरिबावर राज्य करतोच तर श्रीमंत त्या कायदयावरून राज्य करताना दिसतात. हा दुदैवाचा सत्य इतिहास आहे. राष्ट्रकुल क्रिडा स्पर्धेत झालेल्या महाघोटाळयाचे मुख्य सुत्रधार ऑलपिक महासंघाचे माजी अध्यक्ष सुरेश कलमाडी यांच्यावर कठोर कारवाई होण्याऐवजी त्यांना याच लोकशाही देशात लंडन ऑलंपिकचे तिकीट दिले जाते. हे अत्यंत खेदजनक असून सरकारच भ्रष्टाचाराला छुपा पाठिंबा देताना दिसते.

भारताच्या मावळत्या राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी आपल्या निरोपाच्या भाषणात भ्रष्टाचार हाच देशाचा प्रमुख शत्रू असल्याचे जाणीवपूर्वक केलेले विधान '' भ्रटाचाराच्या दलदलीत आडकलेला भारत '' या लेखकाच्या मताला पृष्ठी देणारेच होते. आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विचारवंत संदीप वासलेकर यांच्या मतानुसार '' भारताला महासत्ता बनविण्याच्या गप्पा केवळ वल्गनाच ठरत आहेत. कारण जगभरातील मनुष्यविकास निर्देशकांचा आढावा घेतल्यास भारत पहिल्या १२० क्रमांकामध्येही नाही. यावरून भारत महासत्ता होणार या घोषणेतील फोलपणा जाणवतो म्हणून भारताला महासत्ता नव्हे तर महान राष्ट्र बनविण्यासाठी प्रथम पावले टाकायला हवीत कारण महान राष्ट्रातूनच या देशाचा महसत्ता म्हणून उदय होईल.

विद्यमान अवस्थेत आपण एक बाबतीत तुर्कस्थान नावाच्या छोट्या देशाचा आदर्श घ्यायला हवा. त्याचे कारण म्हणजे काही वर्षापूर्वी तुर्कस्थानची स्थिती अत्यंत बिकट होती. भ्रष्टाचार ,बेकारी , विषमता , भाववाढ

यासारख्या अनेक समस्यांनी देश ग्रासलेला होता. पण देशाच्या पंतप्रधानांनी ठोस निर्णय घेतले. आणि देशाने आदर्शवत प्रगती केली. विकासाचा दर १४ टक्यावर आणला हे करत आसताना पंतप्रधानांनी २४ तासात पुढील बदल केले. पंतप्रधान, मंत्री, आमदार,खासदार यांनी सरकारी घरे व सुविधा सोडून सर्वसामान्य जनतेत रहाण्याच्या सुचाना देऊन त्या प्रत्यक्ष आमलात आणल्या देशातील बांधकाम कंत्राटदारांची बैठक घेवून भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कमी दराने टेंडर भरण्यास सांगितले, व कामाचा दर्जा उत्तमच राखण्याच्या सुचना देवून कुचराई करणाऱ्यावर कडक कारवाईचा इशारा दिला. १३ देशांबरोबर असणारा टोकाचा संघर्ष मिटविण्यासाठी सकारत्मक बोलणी सुरू केली. प्रत्येक व्यक्तीच्या हाताला काम आणि पैसा मिळेल अशी व्यवस्था करून त्यात भ्रष्टाचाराला क्षमा नसल्याचे ठणकावून बजाविले. याचबरोबर सत्तास्थानावर कितीकाळ रहायचे याविषयी आचारसंहिता तयार केली. एका देशाचा पंतप्रधान देशहितासाठी २४ तासात एवढा बदल करू शकत असेल तर आपल्या देशाचे पंतप्रधान हा बदल का करू शकत नाहीत. हे तपासून पहाण्याची वेळ आली आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणाऱ्या भारताला स्वातंत्र मिळून ६५ वर्ष झाली. पण 'सुराज्य 'निर्माण झाले नाही. हे वास्तव आहे. कारण आपल्याकडे आजून वैचारिक क्रांतीच झालेली नाही. जगातील बहुसंख्य राष्ट्राचा अनुभव असा सांगतो की'' परिवर्तनाची सुरूवात वैचारिक क्रांतीनेच होत असते. आपला देश महान राष्ट्र झाले पाहिजे. असा जनतेनच दृढनिश्चय करावा लागतो. कारण देशाची महासत्ता राजकीय नेते प्रस्थापित करत असतात. तर महान राष्ट्र सामान्य जनताच प्रस्थापित करत असते. १७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराज म्हणाले होते '' स्वराज्य व्हाव ही श्रींची इच्छा '.(श्री म्हणजे गगनातील परमेश्वर नव्हे तर श्री म्हणजे समाजाच्या सामूहीक अंत:करणात वास्तव्य करत असलेला मानवतेचं दैवत) म्हणजचे केवळ स्वता:च्या इच्छेनं स्वराज्य मिळणार नाही. हे समजण्याचे शहाणपन शिवाजी महाराजांकडे होते. म्हणूनच महानायक किंवा युगपुरूष झाले. पण रस्ते किंवा शौचालये बांधण्यासाठी सरकारी निधीतून मोठी मदत केली म्हणून मोठमोठे फलक लावून स्वता:ची शेखी मिरवणारे आजचे राजकर्ते महानायकच काय पण नायकसुद्धा बनू शकणारे नाहीत. म्हणूनच कोणत्याही देशाचे भाग्य केवळ राज्यकर्ते महानायकच काय पण नायक सुद्धा बनू शकरणारे नाहीत. यावर विश्वास ठेवून सामान्य जनतेनचं विधायक परिवर्तनाच्या क्रांतीची मशाल घेवून वाटचाल करायला हवी.

संदर्भसूची :

१) संदीप वासलेकर : 'एका दिशेचा शोध '' २०१०
२) दैनिक सकाळ : 'सप्तरंग ' २८ ऑगष्ट २०११
३) दैनिक सकाळ 'सप्तरंग ' ५ ऑगष्ट २०१२.
४) ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशलचा अहवाल -२०११
५) हौदराबाद प्रयोगशाळेचा अहवाल जुलै २०१२.
६) 'प्रबोधन प्रकाशन ज्योती', इचलकरंजी ,एप्रिल २००८, मे २००९
७) 'प्रबोधन प्रकाशन ज्योती' इचलकरंजी, जानेवारी २०११, फेब्रुवारी २०११ , डिसेंबर २०११,जून २०१२.
८) दैनिक लोकमत, दैनिक लोकसत्ता,
९) माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांचे भाषण : जुलै २०१२
१०) संदीप वासलेकर (सकाळ वर्धापनदिन कोल्हापूर भाषण १ ऑगष्ट २०१२.

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

र ु भ्रेवश्र दू । र शु सु/ड/क्ष भ्रुख्रि ज्ञुर ड्लश तु र । ु ९ डी ू झड्/त्थ ढ ु शु ू । ड/श्रुत्ज्ञ ु ड/लु ी ँ ६ ँ ख्व ू श्रे ह ू ङ्ी ई ी ँ ड/लु नै ँ शु । ु ी क्षु श्रे नु यु श्रे ङ्ी ९ ह्रे ह्र ६ खी क्षुनु दू .च्हानु द ह्र ह्रय ड/श्रे ू षियक्ष ह्रज्ञु शे ड/लु ह्र हो ँ शु ी ँ ९ नै ँ शु त्ज्ञ ु ह्रेव ू र ड/ु ड/यु र ँ छ्रर श्रव ू र क्षल्लर ु ड/श्रह्न । ु णयु स्त्र लज्ञ यु रें । ँ ु श्रे रक्ष लज्ञह्नी ङ्ा ु हु डशक्लश्वे ँ रें ठे ु ह्नर ङ्ी ू ९ ह्र दू ड/ु ह्न ि शु र ु ी ु ह्रज्ञ त्ज्ञ ु ँ ट्रे ँ दु झड/ ू ह्न ङ्ी ९ ङी ह्न क्ष डे । ु ड/श७ ड/हू शु हे । ी ङ्ह्र क्षु शे ँ नै ँ शु रें । डरवज्ञ ु ड्ह्र डल्श्वजु ज्ञ ु दु ि ु व तू ह्र ु दु लज्ञश ज्ञु क्षी ु ड/लुत्ज्ञ ु ी ँ ह्रर ह्र ज्ञ ु दू

डी ू ढ ु ी ह्रश्री ँ ू य नु ये रङ्क९ [३३४] ड/ु ड/यत्ज्ञ ु ह्री णु शु ू ड/ा ह्रश्रह्र रें ड/श्र ु ह्रज्ञ शु हे ू ह्र त्यर्णे ह्र ँ ९ श्रे र त्र ह्र शु ू । ड/श्रु शे ङ् ु । क्षश्रुणर ह्रवर ड/ा । ङ्ी ९ ङ्ड/ु ड/यदु ह्री णु त्ढ यु ङ्ी ू ९ ठश्र हश ह्र ज्ञ ह्रज्ञ श् क्षा ु ९ङ्ह्र क्षे ग ८ णा ु म दज्ञ श्री □श७ र ह्रु शी ह्र दू

त्यू ७ क्षु त्रज्ञ ू ि ङ्रु ड/□ ज्ञ ु ७ङ्ह्र लु भ्रेवङ्ा ँ ु झू [३३४] ु ह्रज्ञ त्ज्ञ ु ह्रे शु रें । छ्रर श्रव ु दू श्रे ह ू ङ्ी ई ी ी ँ क्षुयी ु लह्र ड/श्र ड/ह ि ड/र शी र ु र ९ रें ी ु ि ड/ .शर ु र ९ ली ु णे क्षज्ञ ु ी ु क्षु श्रे नु र ु र ९ ज्ञ ु त्ज्ञ ु ी ँ ७ी शव्री ह्रज्ञ७ह्र ु श्र७ धीवे ु लच्ह्रज्ञ ु ले ड/लु रें । ु ु ह्र झह्र ड/ख ङ्ी र डी ँ ु पवव ९ ह्रज्ञ त्ज्ञ ु ी □र ु ि ड/लुर ह्र ी ु द झड/ी ह्र ड/ड्र/ि ू य ू ह्रशु लर श्री र ु ९ ह्रज्ञ क्षी ु ज्ञ ु ड/लु ी □ह्रे व ह्र ह्रय ड/श्र ु स्त्र ँ ह्र शु ी ँ र ९ क्षु ढ ह्रज्ञ शे क्षश्रे ँ खड/ला ु झड/ल्क्ष डशह्र ु त्ज्ञ रीं ु ि शूज/शे ू वड/छ्ड/पव ु लु ख ड/हशह्र ँ ज्ञ र ि ड/ शु ी ँ ९

ी ु ह्र ी हे ँ त्र

=९ भ्रुश्च/भ्रह्र/ठ । दू त्७ङ्ड/लु ड/ु श्र ढ ु शु ू । ड/श्र७शश लड/ु ि श७ू ह्र ू ७?; ९ललक्ष ङ्े ँ ट्रे

=एउएछू ँ ९अ ९

९ लभ्रह्र/श्र नज्ञ ु ७ङ्ी ह्र ड/लु ८ ङ्ु पश्च ह्रवएउइङ्क क्षु ह्र लड/ु ि श७ क्ष ह्र ू ँ ९इ=९

?९ भ्रुश्च ू ि ल९श७ ङ्कक्ष्र्े ँ खे ु थ्र ह्र ु दु चह्री ु ी ८ङे ु दे श ह्र७ली ु लू ह्रू ७ल९ङ्ु ९=एउएछ ू ँ ९?९ ?उ९

ऽ९ भ्रुश्च/भ्रह्र/ठ । दू त्७ङ्ड/लु ड/ु श्र ढ ु शु ू । ड/श्र ह्रे लश ८हे ९ठ९लू ि ू भ्रह्र७श ह्र श लड/ु ि श७ ु ह्रू ९

ल ङ्ु ९=एउएछू ँ ९ङ्९

अ९ ी ु र ड/यणा ू ड/श्र क्ष९लङ्क क्षश्रे ँ रक/लु त्र ू ङ्ह्र ू पी श्र ह्रणी ह्र यू ु ह्र ू ७ल९ङ्ु ९=एउह्र छू ँ ९ ?ए९

इ९ णु भ्रुश्री णु णु वश्र७ङ्कु नड/ु । दू ी ु हे ह्र ह्रड/ह्र७छ्ड/ि ु ह्रू ७=एउ; छू ँ ९? ९

उ९ ङश्रे्र क्षऽ९शु ९ङ्क्षर्श्रों ॅख्ह्व ह्य ड/ूि ढ्भख्व ज्ञ्ण् ॅ९= ऽ ९

ऊ९ ङ्की ट्ट्र्राड/लु ८ङ् ण्श्च्रख्वएउइज्ञ्ण् ॅ९इउ९

''दक्षिण महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि उपाय''

Datta Sawant

Research student

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्त्रोत आहे. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्रापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा हिस्सा २२% आहे. एकूण श्रमिकांपैकी ६०% श्रमिकांना शेतीक्षेत्रात रोजगाराची प्राप्ती झाली आहे. शेतकरी हा आपल्या एकूण उत्पन्नातील २/३ भाग शेतीविषयक वस्तूंवर खर्च करीत असतो. कृषी प्रक्रिया उद्योगासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा शेती क्षेत्रातून केला जातो. निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तूत कृषी वस्तूंचे प्रमाण अधिक असते. अशा या शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्थेत शेतीमालाच्या किंमतींना अत्यंत महत्त्व प्राप्त होते. तरीपण शेतीमालाला पाहिजे त्या प्रमाणात दर मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी वर्गामध्ये कर्जबाजारीपणा निर्माण झालेला दिसतो. भारतीय स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षानंतरही आज भारतामध्ये कर्जबाजारीपणा व दारिद्र्याचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर भेडसावत आहे आणि हा प्रश्न सोडविण्यास आजच्या राज्यकर्त्यांच्या आर्थिक धोरणाचा केंद्रबिंदू नाही. अगदी आर्थिक, औद्योगिक विकासाच्या बाबतीत आघाडीवर असणाऱ्या महाराष्ट्रासारख्या राज्यातील आजची परिस्थिती लक्षात घेतली तरी हे सहज स्पष्ट होते.

महाराष्ट्राचे एकूण क्षेत्र ३ कोटी ७ लाख हेक्टर आहे. त्यापैकी २ कोटी १४ लाख हेक्टर जमीन लागवडीखाली असून जमिनीची मशागत करणाऱ्या लोकांची संख्या १ कोटी २ लाख इतकी आहे. त्यापैकी ६४ लाख म्हणजे ६३% शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या किंवा खातेदारांच्या जमिनीचे सरासरी क्षेत्र २.२१ हेक्टर आहे. महाराष्ट्रातील शेतजमिन व वातावरण अनेकविध पिकांच्या उत्पादनाला अनुकूल आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात ऊस, कापूस आणि विविध फळांचे उत्पादन घेतले जाते. ऊसाचे उत्पादन १९६०-६१ मध्ये १०४ लाख टनावरून २०००-०१ मध्ये ४९५.६९ लाख टन म्हणजे जवळपास पाचपट झाले. यावरून असे दिसून येते की, भारताचे दरहेक्टरी ऊस उत्पादन ६६ टन आहे. तर महाराष्ट्रात ते ८१ टन झाले आहे. म्हणजे भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्राचे ऊस उत्पादन बव्हंशी चांगले आहे. देश पातळीवर विचार केल्यास देशातील साखर उत्पादनात महाराष्ट्राचा वाटा सुमारे ३३% इतका आहे. महाराष्ट्रातील साखर उद्योग हा प्रामुख्याने सहकारी क्षेत्रात विकसित झाला आहे. महाराष्ट्रात आज अखेर १७३ सहकारी साखर कारखाने व २३ खासगी साखर कारखाने कार्यरत आहेत. याशिवाय आणखी सुमारे ४० साखर कारखान्यांना परवाने मिळाले असून त्यांची उभारणी केली जात आहे. महाराष्ट्रातील साखर उद्योग व सहकारी साखर कारखाने यांचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. भारताच्या साखर उद्योगात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर असल्याचे श्रेय मुख्यत्वेकरून सहकारी साखर कारखान्यांना द्यावे लागेल. महाराष्ट्रातील साखर उद्योगाचा विकास कोल्हापूर व अहमदनगर या जिल्ह्यांत झाला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यास गुळ उत्पादक जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये ऊसाचे उत्पादन सर्वात जास्त आढळून येते तर अहमदनगर

या जिल्ह्यामध्ये ऊसाचे क्षेत्र जास्त दिसून येते. तसेच दक्षिण महाराष्ट्रामध्ये ऊस उत्पादनाबरोबरच दुग्धोत्पादन हा जोडव्यवसायही केला जातो आणि त्यातही महाराष्ट्राने प्रगती केलेली आहे.

महाराष्ट्रात एकूण ३०,९१३ दुध संस्था आहेत. महाराष्ट्रात दररोज १ कोटी लिटर दुधाचे उत्पादन होते. तर महाराष्ट्रात ९५ दुध उत्पादक संघ आहेत. महाराष्ट्रातील दुग्धोत्पादनात दक्षिण महाराष्ट्राचा मोठा वाटा आहे. दक्षिण महाराष्ट्रामध्ये कोल्हापूर व सांगली हे दोन जिल्हे येतात. महाराष्ट्रासह मुंबईस होणाऱ्या दुध पुरवठ्यात दक्षिण महाराष्ट्र अग्रस्थानी आहे. दुध उत्पादकांच्या दुधावर दुध सम्राट मोठे झालेले दिसून येतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनात दुधाला योग्य भाव मिळत नसल्यामुळे असंतोष निर्माण झाला. ऊस व दुध उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्यातील असणारा हा असंतोष राजू शेट्टी, रघुनाथदादा पाटील, एन. डी. पाटील यांनी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून संघटीत केला व शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात आंदोलने केली. या आंदोलनास असणारी पार्श्वभूमी थोडक्यात पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

दक्षिण महाराष्ट्रातील शेतकरी आंदोलनाची पार्श्वभूमी :

दक्षिण महाराष्ट्र आर्थिक बाबतीत सधन असल्याचे दिसून येते. त्यापाठीमागचे प्रमुख वैशिष्ठ्य म्हणजे दक्षिण महाराष्ट्रात प्रामुख्याने ऊस पीकाचे प्रचंड प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. त्यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रास कृष्णा, पंचगंगा, वारणा, घटप्रभा, हिरण्यकेशी, दुधगंगा, वेदगंगा या प्रमुख नद्यांपासून पाणी पुरवठा होतो. त्यामुळे ऊस पीकाचे उत्पादन येथील शेतकरी घेतात. तसेच शेती व्यवसायाला जोडून शेतकरी दुग्ध उत्पादन व्यवसाय करताना दिसून येतात. या दुग्ध व्यवसायातही शेतकऱ्यांनी प्रगती केली आहे. आज मुंबईसह महाराष्ट्रास दुध पुरवठा दक्षिण महाराष्ट्रातून केला जातो. मात्र अलिकडील काळात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या ऊसाला व दुधाला योग्य भाव मिळत नाहीत. हा ऊसदर व दुधदर मिळविण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघर्ष, आंदोलने करावी लागत आहेत. अशावेळी प्रश्न निर्माण होतो की, भारत हा शेतीप्रधान देश असूनही शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांना व्यवस्थेशी झगडावे लागत आहे. शेतकऱ्यांना आपल्या हक्कासांठी आंदोलन करावे लागत आहे. शेतकऱ्यांना स्वत:ची संघटना स्थापन करावी लागते आणि आपल्याच शासन, पुढारी, नेत्यांविरूद्ध संघर्ष करावा लागत आहे. ज्याप्रमाणे ब्रिटीशकाळात शेतकऱ्यांची पिळवणूक ब्रिटीश शासन, सावकार, जमीनदार करत होते. त्याचप्रमाणे आजही सहकारी साखर कारखाने, दुध संघ शेतकऱ्यांची पिळवणूक करत आहेत. ह्या अन्यायाविरोधात शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन संघटना बांधणीचा प्रयत्न केला. मात्र संघटना बांधणीतही असंख्य समस्या निर्माण झाल्या होत्या. प्रथमत: शेतकरी वर्ग विखूरलेला होता तो एकसंध नव्हता. तसेच शेतकरी वर्ग आपल्या हक्कांबाबत, अधिकाराबाबत जागरूक नव्हता. त्यांना संघटीत करणे कठीण काम होते. शेतकऱ्यांच्या समस्या शासनासमोर मांडल्या जात नव्हत्या व या समस्या मांडण्यासाठी समाजात व्यासपीठ किंवा कोणतेच माध्यम उपलब्ध नव्हते. अथवा कोणतेच राजकीय नेते, पुढारी शेतकऱ्यांचे प्रश्न परखडपणे मांडत नव्हते. अशा परिस्थितीत दक्षिण महाराष्ट्रात ऊस उत्पादक व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन शेतकरी संघटना स्थापन केली. शेतकऱ्यांनी संघटनेच्या माध्यमातून आपल्या मागण्या शासनासमोर मांडल्या. तशाच त्या साखर कारखान्यांसमोर दुध संघासमोर मांडल्या. सुरवातीस शासनाने, साखर कारखान्यांनी व दुध उत्पादक संघांनी शेतकऱ्यांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळविण्यासाठी आंदोलने केली. ही आंदोलने प्रथम मवाळ मार्गानी म्हणजे अर्ज, तक्रारी, धरणे, मोर्चे, उपोषण व मागण्या मांडणे या मार्गानी केली. मात्र या मवाळ मार्गांचा परिणाम शासन, साखर कारखानदार व दुग्ध उत्पादक संघावर झाला नाही. म्हणून शेतकऱ्यांनी हिंसक मार्गांनी आंदोलने केली. त्यामध्ये, रास्ता रोको, मेळावे, वहानांच्या काचा फोडणे, टायर फोडणे, चालकांना मारहाण करणे, यासारखे मार्ग अवलंबिले गेले. त्यामुळे या विविध आंदोलनकर्त्या शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांपुढील समस्या :

दक्षिण महाराष्ट्रातील नव्हे तर संपूर्ण भारत देशामध्ये ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसमोर असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. साखर उद्योगातील तीन महत्त्वाचे घटक म्हणजे पहिला शेतमाल पीकविणारा ऊस बागायतदार, दुसरा ऊस तोडून कारखान्यावर आणणारा ऊसतोड कामगार, तिसरा ऊसावर प्रक्रिया करून साखर तयार करणारा साखर कामगार हे तीन

घटक असतानाही ऊस उत्पादक वर्गाकडे आज दुर्लक्ष होताना दिसते. चालूच्या दशकात ऊस उत्पादन जादा झाल्याने तसेच साखर कारखाने पुर्ण कार्यक्षमतेने न चालल्याने शेतकऱ्यांपूढे ऊसाची विल्हेवाट लावण्याच्या समस्या उभ्या राहिल्या आहेत आणि ऊसपीक घेण्यासाठी वापरात येणारी खते, विविध रोगांवरील औषधे याच्या किंमती वाढल्या आहेत. त्या ऊस उत्पादकांना परवडणाऱ्या नाहीत. तर दक्षिण महाराष्ट्रातील काही भागात सिंचनाच्या सोई अपूऱ्या आहेत. तसेच मुबलक पाणीपुरवठा होत नाही. तर नदीपात्राच्या शेजारील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना पुराच्या पाण्याने ऊसाच्या नुकसानीस तोंड द्यावे लागत आहे. असे असताना साखर कारखानदार शेतकऱ्यांची पिळवणूक करताना दिसून येतात. शेतकऱ्यांच्या ऊसाचे वजन करताना साखर कारखान्यांवर वजनकाटे ऊसाचे वजन व्यवस्थित दाखवत नाहीत. खाजगी वजनकाटे व साखर कारखान्यांवरील वजनकाटे यामध्ये ऊस वजनाची तफावत आढळून येते. तसेच ऊस उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळत नाही आणि मिळणारा दरही वेळेवर उपलब्ध होत नसल्याचे दिसून येते. तसेच साखर कारखान्यांत भ्रष्टाचारी प्रवृत्ती वाढत चालल्याने व आजारी कारखान्यांनी संख्या वाढत चालल्याने शेतकऱ्यांना आर्थिक तोटा सहन करावा लागत आहे. शिवाय ऊसाचे उत्पादन घेताना पाणीपुरवठा करण्यासाठी वीज पुरवठा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही, आणि ऊसाच्या मेहनतीसाठी लागणारी आधुनिक अवजारे शेतकऱ्यांजवळ नाहीत. तसेच ऊस लागवड, बांधणीचा, मजूरीचा खर्च वाढत गेला आहे. याबरोबरच ऊस उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना निरोगी व उत्तम प्रतीचे बेणे मिळत नाही. परिणामी ऊस उत्पादन घटत चालले आहे. तसेच शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या बेण्यावर विविध रोग पडत आहेत. लोकरी माव्यासारख्या रोगाने तर ऊस पीकांचे प्रचंड नुकसान झाले आहे. अशा परिस्थितीतून शेतकरी ऊसाचे उत्पादन घेतो व पुढे असा प्रश्न निर्माण होतो की, हा ऊस गळितास वेळेवर जाईल की नाही? कारण काही साखर कारखाने बंद पडले आहेत. साखर कारखान्यांच्या वाहतूक खर्चात वाढ होत आहे त्यामुळे त्या कार्यक्षेत्रातील इतर साखर कारखान्यास अतिरिक्त ऊस पुरवठा होतो. त्यामुळे साखर कारखान्यांवर ताण पडताना दिसतो आहे. तसेच ज्या भागात ऊस कमी आहे. तेथे ऊस मिळवण्यासाठी साखर कारखान्यांत स्पर्धा निर्माण होत आहे. त्यामुळे ऊसाची पूर्ण वाढ होण्याअगोदर गाळपास जातो. परिणामी साखर उतारा कमी होवून शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. तर हा ऊस गाळपास वाहतूक करताना ऊसाची गळती, वहाणांचे अपघात, खराब रस्ते असल्याने वाहतुकीस वेळ लागत आहे. परिणामी ऊसातील साखरेचे प्रमाण (शर्करांश) कमी होत आहे. पुढे जाऊन पाहिले तर गाळप झालेल्या ऊसास मिळणारा दर वेळेवर दिला जात नाही. तो दोन ते तीन टप्प्यांत दिला जातो. तो दरही शासनाने ठरवून देऊन तो साखर कारखान्यांवर बंधनकारक करूनही साखर कारखाने देत नाहीत. तर याउलट शासनाने शेतकऱ्यांना योग्य ऊस दर देण्यासाठी दिलेली पॅकेजेस, अनुदाने साखर कारखान्यांनी हडप केली आहेत. यावरून असे दिसून येते की, साखर कारखान्यांने व्यवस्थापन नियोजनबद्ध नसल्याने शेतकरी वर्ग भरडला जात आहे. साखर कारखाने ऊस लागवडीचे तंत्रज्ञान, आर्थिक नियोजन याकडे दुर्लक्ष करताना दिसत आहेत. त्यामुळे आजारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढली आहे. त्यामुळे इतर राज्यांतील ऊसाला चांगला भाव मिळत असताना महाराष्ट्रात मात्र इतर राज्याच्या मानाने ऊसास दर मिळत नाही. (कर्नाटक राज्यात ऊसाच्या ९% उताऱ्यासाठी १५००/- रूपये भाव दिला जातो. तोच दर महाराष्ट्रात प्रतिटन ८०० ते ९०० रूपये मिळतो. या उलट महाराष्ट्रातील साखर उतारा १२% आहे) या विविध समस्या ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांसमोर निर्माण झाल्या आहेत. तर दुग्धोत्पादक व्यवसायातही अशाच प्रकारच्या समस्या शेतकऱ्यांसमोर उभारल्या आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या :

दुग्ध उत्पादक शेतकऱ्यांसमोरही असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्यामध्ये प्रामुख्याने दुग्ध उत्पादन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना संकरीकरण झालेली जनावरे उपलब्ध होत नाहीत. तसेच संकरीकरण झालेली जनावरे घेत असताना देण्यात येणारी कर्जे व त्या कर्जावरील व्याज दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना परवडत नाही. तसेच जनावरांसाठी लागणारा चारा, कडबा, वैरण यांच्या उपलब्धतेबाबत प्रश्न निर्माण झाले आहेत. तसेच जनावरांसाठी लागणाऱ्या पशुखाद्यांच्या किंमतीत सतत वाढ होत आहे. जनावरांसाठी बांधण्यात येणाऱ्या गोठ्यांचा खर्च वाढला आहे. थर अस्वच्छ गोठ्यांमुळे जनावरे रोगास बळी पडत आहेत. जनावरांना होणाऱ्या रोगांवर औषधोपचार, लसिकरण यांचा खर्चात वाढ झाली आहे. तसेच मजूरीचा खर्च वाढत गेला आहे. या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे दुधाचा उत्पादन खर्च वाढत आहे. अशा विविध समस्यांना तोंड देवून शेतकरी दुध, दुध उत्पादक संघाकडे पाठवतो. ते पाठवत असताना प्राथमिक दुध संघात फॅट व डिग्री तपासणीसाठी ३०

मी.ली. ऐवजी ५० मी. ली. दुध घेतले जाते आणि दुध वाहतुकीत सांडणे, नासणे, त्यात केली जाणारी भेसळ यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चावर आधारित दर मिळत नाही आणि जो दर मिळतो तो वेळेवर मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दुध उत्पादन घटत चालले आहे. अशा प्रकराच्या विविध समस्या ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांसमोर उभारल्या आहेत. त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रात राजू शेट्टी, रघुनाथदादा पाटील व एन. डी. पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली विविध आंदोलने झाली. त्या आंदोलनाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांनी मांडलेल्या मागण्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ऊसाची 'किमान वैधानिक किंमत' याप्रमाणे साखर कारखान्यांनी पूर्ण रक्कम ताबडतोब अदा करावी.

२) किमान वैधानिक किंमत देताना हप्ते करू नयेत. ते एकरकमी द्यावेत.

३) रक्कम मिळून चेक वटेपर्यंत होणाऱ्या काळात नियमानुसार १५% व्याज मिळावे.

४) किमान वैधानिक किंमती मधून तोडणी व वाहतुक खर्च वजा करू नये.

५) जीवनावश्यक वस्तू कायद्याखाली साखरेचे किफायतशीर दर बांधून द्यावेत.

६) साखरेच्या मूल्यांकनावर बँकाकडून मिळणारी रक्कम आणि किमान वैधानिक किंमत यातील फरकाची रक्कम केंद्र सरकारने उपलब्ध करून द्यावी.

७) शासनाने ठरवून दिलेली किमान वैधानिक किंमत न देणाऱ्या साखर कारखान्यांवर करावाई करावी.

८) दुध उत्पादनावर आधारित दर मिळाला पाहिजे.

९) देवथाळे समिती व राधाकृष्ण विखे-पाटील समितीच्या अहवालातील शिफारशींची अंमलबजावणी करा.

१०) दुध संघांनी दुध प्रक्रिया व वाहतुक खर्च यांची माहिती तपशिलवारपणे द्यावी.

११) शेतकऱ्यांची सर्व कर्जे रद्द करावीत.

अशा प्रकारच्या विविध मागण्यांसाठी येथे आंदोलने झाली. परंतु, ही आंदोलने उभारताना शेतकरी वर्गात जागृती निर्माण करून त्यांना संघटीत करण्याचे बरेच प्रयत्न झाले. त्याचा आढावा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचे प्रयत्न :

भारतातील असंघटीत भूमीपूत्रांना संघटीत करण्याचा पहिला प्रयत्न 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ लिहून महात्मा जोतिबा फुले यांनी केला. त्यांचे कार्य पुढे चालवणारे नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबई येथे गिरणी कामगारांची संघटना बांधली. शोषित व पिडीत समाजाच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले होते. ऑगस्ट १९३६ साली त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. स्वतंत्र मजूर पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाचे ध्येयधोरण जाहिर करताना शेतमजूर हा समाजातील शोषित आणि पिडीत घटक विचारात घेतला

होता. शेतमजुरांना किमान वेतन निश्चित करा. ही त्यांची मागणी होती व त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र मजूर पक्षाने आंदोलन केले. तसेच ११ सप्टेंबर १९४६ साली कॉंग्रेस अंतर्गत 'शेतकरी कामगार संघ' स्थापन करून शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचा प्रयत्न क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी केला. शेतकरी परिषदा, दौरे घेवून शेतकऱ्यांना जागृत व संघटीत करण्यासाठी प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य मोबदला मिळावा म्हणजे किफायतशीर भाव मिळावा यासाठी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या महान कार्याचा वारसा पुढे चालू ठेवत असताना महाराष्ट्रात शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचे प्रयत्न केले. शेतीमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळविण्यासाठी आंदोलने उभारून शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. शेतकरी संघटनेची स्थापना त्यांनी केली व शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना संघटीत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. या पायावर दक्षिण महाराष्ट्रातील ऊस व दुध उत्पादक शेतकऱ्यांना संघटीत करणे ही काळाची गरज बनली होती. ऊस उत्पादक व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघटीत करणे महत्त्वाचे होते. शेतकऱ्यांना आपल्या ऊसास व दुधास (शेत मालास) योग्य दर मिळविण्यासाठी संघटीत करण्याचा प्रयत्न दक्षिण महाराष्ट्रात राजू शेट्टी, रघुनाथदादा पाटील व एन. डी. पाटील यांनी केले. या संघटीत रूपाने शेतकऱ्यांनी विविध आंदोलने उभारली. परंतु दुसरीकडे साखर कारखाने व दूध संघ किफायतीशीर भाव देऊ शकत नाहीत कारण, त्यांच्या समोरही असंख्य समस्या आहेत. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे.

सहकारी साखर कारखान्यांच्या समस्या :

सहकारी साखर कारखान्यांना जादा ऊस दर देणे परवडत नाही. कारण नवीन सहकारी साखर कारखान्यांना शासनाने परवाने देऊ केल्याने साखर कारखान्यांची संख्या वाढली आहे. त्यामुळे ऊस गाळपास मिळविण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा होत आहे. त्यातच साखर कारखान्यांची यंत्रे जुनाट आहेत. त्यामुळे कारखाने पुर्ण कार्यक्षमतेने चालत नाहीत. तसेच साखर कारखान्यात अतिरिक्त कामगार भरती, त्यांच्यावर होणारा अवास्तव खर्च यामुळे साखर कारखाने तोट्यात जात आहेत आणि अकार्यक्षम ऊस वाहतूक कारखान्यांकडून होत आहे. सद्य: परिस्थितीत साखर कारखान्यांची संख्या वाढत आहे. मात्र ऊस तोडणी कामगारांची संख्या वाढत नाही. याशिवाय साखर कारखाने उपउत्पादने घेण्याबाबत उदासिन असलेले दिसत आहेत. त्यामुळे साखर कारखान्यांचा ऊसावर प्रक्रिया करून साखर उत्पादन खर्च वाढत आहे. साखर उत्पादन खर्चात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१) ऊस तोडणी व वाहतूक खर्च.

२) ऊस खरेदी दर.

३) साखर उत्पादनावर होणाऱ्या खर्चामध्ये गव्हाणी खर्च, भांडार खर्च, रसायने

मजूरी, पगार या घटकांवरचा खर्च.

४) व्याज.

५) घसारा.

६) खोडकीवर दिलेला दर, कपाती, वर्गणी, ऑडीट फी खर्च.

७) संचीत तोटा.

इत्यादी घटकांचा समावेश होत असून या सर्व घटकांवर होणारा खर्च हा प्रत्येक सहकारी साखर कारखान्यांचे व्यवस्थापन व नियोजन यावर अवलंबून असतो. त्यामुळे प्रत्येक साखर कारखान्यांचा साखर उत्पादन खर्च यामध्ये फरक

आढळून येतो.

दुग्ध उत्पादक संघासमोरील समस्या :

सहकारी दुग्ध उत्पादक संघासमोरील समस्यांत प्रथमत: शासनाने खाजगी दुध उत्पादक संघांना परवाने दिल्यामुळे दुग्ध उत्पादक संघांची संख्या वाढली आहे. त्यामुळे दुध संकलन करण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा निर्माण झाली आहे. तसेच संकलित केलेल्या दुधाचा साठा करण्यास काही दुध संघाकडे शितगृहे नाहीत. तसेच दुध संकलन करण्यास वाहतुकीची साधने पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. ग्रामीण भागात रस्त्यांची दुरावस्था असल्याने संकलन करताना अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. तर दुध तपासणीसाठी लागणारी आधुनिक उपकरणे नाहीत. तसेच नागरी भागांमध्ये ग्राहकांना ताजे व सकस दुध पुरविण्यात दुध संघ मागे पडल्याचे दिसून येत आहे. या अनेक समस्या साखर कारखाने व दुध संघासमोर उभारल्या आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी व खऱ्या अर्थाने शेतीमालास उत्पादन खर्चावर आधारीत भाव देण्यासाठी व ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकरी, साखर कारखाने आणि दुध संघांना विविध उपाययोजना सुचविता येतील त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

ऊस उत्पादक व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

१) ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी जमिनीची सुपीकता टिकवण्यास शेणखताचा वापर करावा.
२) शेतकऱ्यांनी ऊसाची उत्पादकता वाढविण्यास सुधारित व निरोगी बेणे वापरावे.
३) ऊस उत्पादन खर्च कमी करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत.
४) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी दुग्ध उत्पादन हा पुर्ण वेळ व्यवसाय करावा.
५) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी दुधासाठी व शेतीकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या जनावरांचे वेगवेगळे संवर्धन करावे.
६) दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांनी जनावरांचे गोठे स्वच्छ ठेवावेत.
७) शेतकऱ्यांनी जनावरांसाठी लागणारा हिरवा चारा, वैरण, कडबा स्वत:च्या शेतीत उत्पादीत करावा.
८) दुग्ध उत्पादन करण्यास संकरीत गाई–म्हैशी पाळाव्यात.
९) शेतकऱ्यांनी आपल्या न्याय्य हक्काबात जागरूक राहण्यास संघटना स्थापन करावी.
१०) शेतकऱ्यांनी शासनासमोर मागण्या मांडताना अहिंसक मार्गांचा वापर करावा.

सहकारी साखर कारखान्यांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

१) साखर कारखान्यांनी शेतकऱ्यांना ऊस पीक घेण्यास, ऊस बेणे निरोगी व उत्तम प्रतीचे पुरवावे.
२) ऊस पीकाच्या मेहणतीस लागणाऱ्या आधुनिक अवजारांचा पुरवठा करून त्याबाबत तांत्रिक शिक्षण द्यावे.
३) ऊस लागवड, माती परिक्षण, फवारणी इत्यादी बाबत साखर कारखान्यांनी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करावे.
४) ऊस उत्पादन खर्च कमी करण्यास व उत्पादन वाढविण्यास साखर कारखान्यांनी कार्यशाळा, शिबिरे आयोजीत करावीत.
५) साखर कारखान्यांनी नैसर्गिक आपत्तीवेळी ऊस लवकर गाळपास घ्यावा.
६) साखर कारखान्यांनी ऊसास उत्पादन खर्चावर आधारित भाव द्यावा.
७) ऊस बिले शेतकऱ्यांना वेळेवर व एका टप्प्यांत द्यावीत.
८) साखर उताऱ्यात सातत्य राखण्यासाठी साखर कारखान्यांनी वेळोवेळी साखर उतारा तपासणी करावी.
९) सुधारीत ऊस उत्पादन घेण्यासाठी साखर कारखान्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञान ऊस उत्पादकांसमोर मांडावे.
१०) साखर कारखान्यांनी ऊस तोडणी कार्यक्रमाचे नियोजन करून ही यंत्रणा कार्यक्षम करावी.
११) साखर कारखान्यातील गैरकारभार, अवास्तव व व्यवस्थापकीय खर्चावर नियंत्रण ठेवावे.
१२) साखर कारखान्यातील जुनाट यंत्रसामग्री काढून नवीन यंत्रे वापरण्यात यावीत.
१३) साखर कारखाने पुर्ण कार्यक्षमतेने चालविण्यासाठी योग्य व्यवस्थापन व नियोजन करावे.

१४) साखर कारखाना कार्यक्षेत्रात अतिरिक्त ऊस असेल तर तो गाळप करण्यासाठी कारखाने जादा दिवस चालवावेत.
१५) साखर कारखान्यांनी वाहतुक व रस्ते दुरस्तीबाबत सुधारणा करावी.
१६) साखर कारखान्यांतील वजनकाटे सदोष ठेवावेत.
१७) ऊसाला लागणाऱ्या खतांच्या किंमती योग्य ठेवून वितरणातील अडथळे टाळावेत.
१८) ऊसाच्या लागवडी खालील क्षेत्र वाढविण्यास शेतकऱ्यांना कर्जे, अनुदाने द्यावीत.
१९) साखर कारखान्यांनी खालील प्रकारची उपउत्पादने घ्यावीत.

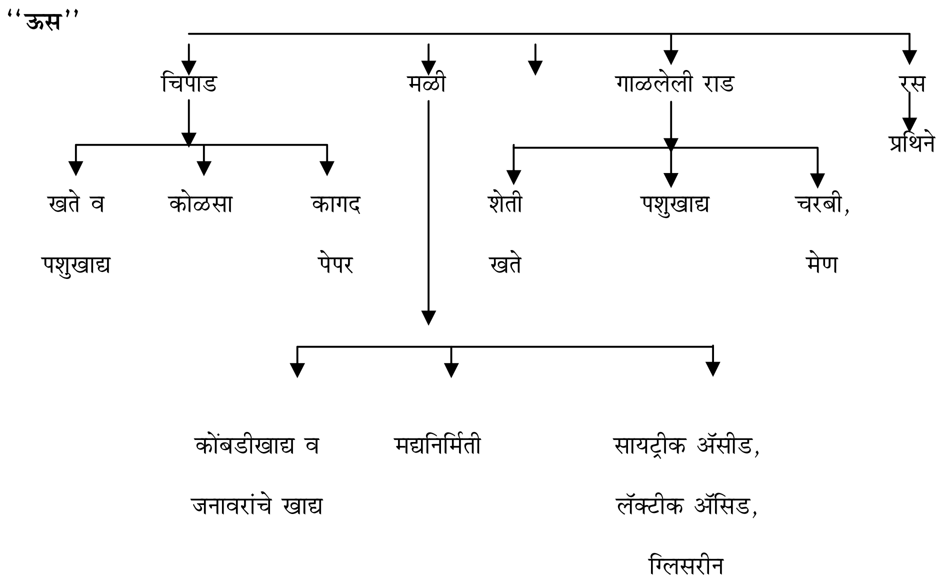

सहकारी दुग्ध उत्पादक संघांना सुचविण्यात आलेली उपाययोजना :

१) दुग्धोत्पादक संघांनी संकरित जनावरे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून द्यावीत.
२) हिरवा चारा उत्पादन करण्यास बी-बियाणे पुरवावीत.
३) दुध संघांनी पशुखाद्याच्या किंमती योग्य ठेवून वितरण योग्य प्रकारे करावे.
४) संकरित जनावरे घेण्यास शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्जे उपलब्ध करून द्यावीत.
५) दुध संघांनी दुध संकलित करताना होणारा वाहतुक खर्च कमी करावा.
६) जनावरे आजारी पडल्यानंतर लसिकरण करण्यास कायमचे व हंगामी
७) पशुवैद्यकीय अधिकारी नेमावेत.
८) दुध उत्पादन खर्च कमी करण्यास व दुध उत्पादन वाढीसाठी कार्यशाळा, शिबिरे घ्यावीत.
९) दुध उत्पादन वाढीसाठी संतुलित आहाराची सखोल व शास्त्रीय पद्धतीने माहिती शेतकऱ्यांना द्यावी.
१०) दुध संघांनी तंत्रज्ञानाचा व संगणकीकरणाचा अवलंब करावा.
११) दुधामध्ये होणाऱ्या भेसळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी दुध संघांनी दुग्ध

१२) तपासणीसांच्या नेमणूका कराव्यात.
१३) दुग्ध तपासणीसांनी दुध तपासून घ्यावे.
१४) दुध संघांनी दुध दर उत्पादन खर्चावर आधारित दर व १० ते १२ दिवसांत द्यावेत.
१५) आर्थिकदृष्ट्या मागास भागात प्राथमिक दुध संस्थेची स्थापना करून दुग्धोत्पादनास चालना द्यावी.
१६) दुध संघांनी दुध साठा करण्यास साधन सामुग्री वाढवावी.
१७) दुध संघांनी पुढील उपउत्पादने घ्यावीत.

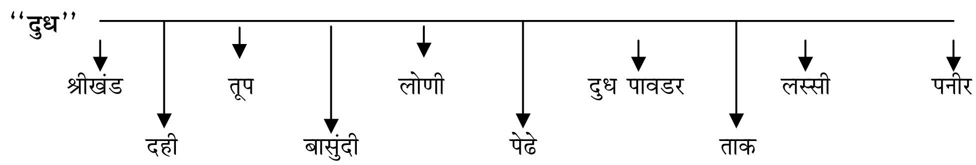

या प्रकारे ऊस उत्पादक शेतकरी, दुग्ध उत्पादक शेतकरी, सहकारी साखर कारखाने आणि सहकारी दुग्ध उत्पादक संघ त्यांच्या समस्या व या समस्यांवर उपाय सुचविता येतील.

समारोप :

दक्षिण महाराष्ट्रातील ऊस हे प्रमुख पीक शेती उत्पादन म्हणून घेतले जाते व त्याला जोडव्यवसाय म्हणून दुध उत्पादन केले जाते. परंतु ऊस व दुधाला योग्य भाव किंवा दर न मिळाल्याने येथील शेतकरी आर्थिक अडचणीत आला. ऊसाला व दुधाला योग्य दर मिळविण्यासाठी राजू शेट्टी, रघुनाथदादा पाटील व एन. डी. पाटील यांनी ऊस व दुग्धोत्पादक शेतकऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांसाठी शासन, सहकारी साखर कारखानदार, व सहकारी दुग्ध उत्पादक संघांविरूद्ध विविध आंदोलने केली. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणजे थोड्याफार प्रमाणात दरवाढ मिळाली आहे. परंतू शेतकऱ्यांची मूळ मागणी उत्पादन खर्चावर आधारित दर ही बाजूला राहिली आहे. तरीही या आंदोलनाचा फायदा संपुर्ण महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना झाला आहे. तर भविष्यात होणारी आंदोलने शेतकरी वर्गाची असो व अन्य कोणत्याही वर्गाची असो त्यासाठी संघटीतपणा खूप महत्त्वाचा आहे. तसेच न्याय्य हक्कांसाठी आंदोलने व्हावीत. आंदोलने उभारत असताना साध्य व साधने या दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. जे साध्य किंवा हक्क मिळविण्यासाठी आंदोलन उभारणार आहोत. त्या आंदोलनाची साधने किंवा मार्ग उचीत असावेत. आंदोलने उभारत असताना हिसंक मार्गाऐवजी अहिंसक मार्गाचा अवलंब करावा. म्हणजेच सहकारी साखर कारखाने, दुध संघ, एस.टी. बसेस, रेल्वे इत्यादी सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान करू नये. त्यांची मोडतोड व नासधूस करू नये. आंदोलनासाठी गांधीवादी मार्गांचा अवलंब करावा. आजपर्यंत झालेल्या शेतकरी आंदोलनाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता दक्षिण महाराष्ट्रातील ऊस व दुध आंदोलने अभिनव ठरली आहेत. या आंदोलनात मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी एकत्रित आले. आपल्या समस्यांविषयी शेतकऱ्यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर जाणीव, जागृती आढळून आली. तसेच अगदी अल्प काळामध्ये शेतकऱ्यांना समाधानकारक ऊस व दुध दरवाढ मिळाली. त्यामुळे येथील शेतकरी वर्गाचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यास मदत झाली आहे. जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये असंघटीत शेतकऱ्यांना एक आश्वासक नेतृत्त्व प्राप्त झाले त्यामुळे दक्षिण महाराष्ट्राच्या राजकीय पटलावर काही प्रमाणात स्थित्यंतर घडून आले. येणाऱ्या भावी काळामध्येही ही आंदोलने शेतकऱ्यांना आपली दिशा ठरविण्यास मार्गदर्शक ठरतील.

संदर्भग्रंथ

१. महाराष्ट्रातील कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्याचे 'जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन'
२. कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्याचे साखर संघांचे शासकीय रेकॉर्डस्.
३. कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्यातील दुध संघांचे शासकीय रेकॉर्डस्.

४. फडके य. दि, – 'महात्मा जोतिराव फुले', समग्र वाङ्मय महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९६९

५. जोशी शरद, – 'शेतकरी संघटना विचार आणि कार्यपद्धती', शेतकरी संघटना प्रकाशन, अलिबाग.

६.जुगळे वसंतराव, – 'ऊसाच्या किंमतीचा घोळ', प्रबोधन प्रकाशन, समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी, १९९५.

७.मुलाखती.

१) खा. राजू शेट्टी.

२) मा. रघुनाथदादा पाटील.

भारतातील दारिद्रय : राष्ट्रीय सुरक्षे समोरील आव्हान

संतोष प्रभाकर कावडे

संशोधन छात्र,

राज्यशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश :

दारिद्र्य हे आपल्या सार्वजनिक आयुष्याचे कडवट सत्य आहे. दारिद्र्य ही संकल्पना विपुलता, समृद्धीच्या विरूद्ध अर्थी एवढीच नाही. दारिद्र्य केवळ साधनांपुरतेच नसते. जगातील कित्येक सुखापासून लोक वंचित असतात. माहिती आणि ज्ञान, अनुभव आणि क्षमता, प्रेम आणि आपुलकी यापासून ते दूर जातात. त्यातूनच राष्ट्रीय सुरेक्षेचा प्रश्न निर्माण होतो.

Êà˜ìþãu yäÊÕàà ÈÑ½àkç ÐwàmÞØu, ytæ÷ã w vàç§ý§ýÌuà½à uàÞjà £qsàçªà iç½uàjã vàç§ýàÞjã Õàtmà âw§ýyãm §ýÊ½àç Ñàçu. Êà˜ìþãu yäÊÕàçjç Ñç ywê qèvå ÂààªàáÊ§ýàÞ°uà ¡àânê§ý qàmÓãwÊ, ÕàtmçwÊ w quàêuàÂàç ÀàáÊÀPÜàwÊ ¡wvÞråÂà ¡àÑçm. ¾uàtäÓç ÀàáÊÀPÜÊçxçhàvãv vàç§ýyÞ©uçm Ñàç½ààÊã wà¼þ Êà˜ìþãu सुरक्षेसमोर आव्हान ठरत आहे.

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय सुरक्षेची सर्वमान्य अशी एकमेव व्याख्या उपलब्ध नाही. वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी राष्ट्रीय सुरक्षेचे वेगवेळे पैलू वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडले आहेत. राष्ट्रीय सुरक्षेचा मुद्दा 'आंतरराष्ट्रीय राजकारण व लष्करी हल्ल्यापासून देशाच्या हितसंबंधाचे संरक्षण इथपासून विकसीत होऊन नागरी समस्यांच्या निर्मुलनाशी व लोकांच्या राहणीमानाशी व विकासाशी जोडला गेला आहे.

१९६० पर्यंत राजकीय आक्रमणापासून देशाच्या सार्वभौमत्त्वाचे संरक्षण करणे यास राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये प्राधान्य देण्यात आले होते. परंतू १९६० नंतर राष्ट्रीय सुरक्षेचा मुद्दा अधिक व्यापक प्रमाणात सार्वभौम देशाने स्विकारलेल्या मुलतत्त्वांच्या संरक्षणाशी वस्तूनिष्ठपणे जोडला गेला आहे. ऑरनॉल्ड वोलफरम याने १९६० मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे व्यापक अर्थाने सावैभौम देशाने स्विकारलेल्या अधिकारांचे संरक्षण होय. १९९६ नंतर राष्ट्रीय सुरक्षेच्या विविध घटकांच्या मुल्यमापनास सुरूवात झाली. या घटकामध्ये प्रामुख्याने विविध राजकीय, सामाजिक धोक्यातून वेगाने सावरण्याची राष्ट्राची क्षमता, तंत्रज्ञानाची क्षमता, औद्योगिक प्रगती, नैसर्गिक साधनसंपत्ती उपलब्धता व लष्करी इच्छाशक्ती या घटकांचा समावेश होतो. थोडक्यात सुरक्षेच्या या सर्व घटकावर विपरित परिणाम करीत असते.

दारिद्र्य म्हणजे जिवंत राहण्यासाठी आवश्यक मुलभूत गरजा अशी मर्यादित व्याख्या केल्यास उपासमारीच्या जवळपास टेकलेले लोक दारिद्र्य समजावे लागेल. परंपू मुलभूत गरजांचा व्यापकदृष्ट्या केल्यास अन्न, आरोग्य, दर्जेदार शिक्षण, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, रोजगार, प्रतिष्ठा यांचा अभाव या घटकांचा सर्वसाधारण जनतेच्या राहणीमानाशी तुलना करता कमी दर्जाच्या असतात. या सर्वांना दारिद्र्य समजावे लागेल.

व्यक्तिस, कुटुंबास आणि समाजास राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहापासून अलिप्त करून असुरक्षित करणारी स्थिती, झोपडपट्ट्यांची वाढ, हिसांत्मक घटनेतील वाढ, मुलभूत गरजांची पूर्तता न होणे व अस्वच्छ ठिकाणी राहणाऱ्या लोकसंख्येतील वाढ, तसेच दुष्काळ, महापूर, रोगराई इत्यादी गोष्टीमुळे खालावलेली आर्थिक परिस्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय. या सर्व प्रकारच्या दारिद्र्यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका पोहचत आहे.

भारतातील दारिद्र्याचे वास्तव :

दारिद्र्याची समस्या अद्यापही भेडसावित आहे. दारिद्र्यामुळे अभिचलांचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन निकृष्ट तर होतेच, शिवाय त्यांचे व्यक्तिमत्वही खुजे राहते. त्यांच्या जीवनात आणि कौटुंबिक सौख्यात अस्थैर्य येते. भावनात्मक अनारोग्य व गुन्हेगारी आणि चारित्र्यहिनता यासारख्या आडवळणी वागणुकीचा उगमही दारिद्र्यातच होतो. भीती, कटुता, थकवा, हिंसाचार इ. लक्षणांचा प्रादुभार्वनही दारिद्र्यामुळे होतो. अशा दरिद्री कुटुंबामध्ये वाढणाऱ्या मुलांचा व्यक्तिमत्त्वावरही दारिद्र्याचा पगडा बसतो. कुपोषण, अपूरे वैद्यकीय सहाय्य, गलिच्छ घरे व डळमळीत भविष्यकाळाविषयीची धास्ती यामुळे अभिचलांची वैयक्तिक व सामाजिक वागणूक अवनतीस हे सर्व राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर आव्हान निर्माण करीत आहेत. तसेच अविकसित व अर्धविकसित राष्ट्रांमध्ये तर दारिद्र्य ही एक प्रमुख आर्थिक समस्या बनते. विकसित राष्ट्रांचे अनुकरण करून आर्थिक विकास साधण्याचे त्यांचे प्रयत्नही दारिद्र्याचा परिहार करण्यास अपूरे पडतात.

भारताच्या बाबतीत सर्वात मोठी आर्थिक समस्या दारिद्र्याचीच आहे, या विषयी एकमत आहे. आज हीच दारिद्र्याची समस्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर आव्हान निर्माण करीत आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक नियोजनाद्वारे लोकशाही तत्त्वानुसार गरिबी हटविण्याचे प्रयत्न विविध आघाड्यावर चालू आहेत. भारतातील दारिद्र्यपीडित लोकांच्या संख्येविषयी अनेक तज्ज्ञांनी वेळोवेळी अंदाज केले आहेत. ओझा यांच्या निष्कर्षाप्रमाणे १९६०–६१ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येच्या ५१.८% व शहरी लोकसंख्येच्या ७.६% मिळून एकूण लोकसंख्येच्या ४४% लोक दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत होते. बर्धन यांच्या अंदाजानुसार दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १९६०–६१ मध्ये एकूण ग्रामीण लोकसंख्येच्या ३८% होते व ते १९६७–६८ मध्ये ५३% पर्यंत वाढले. दांडेकर व रथ यांच्या अंदाजाप्रमाणे १९६०–६१ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ४०% व शहरी लोकसंख्येपैकी ५०% लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते. १९६७–६८ पर्यंत या टक्केवारीत काहीही फरक पडला नव्हता. मिनहास यांच्या मते दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ग्रामीण भागात कमी होत आहे. १९६०–६१ मध्ये ते ४६% होते तर १९६७–६८ मध्ये ते ३७.१% पर्यंत कमी झाले.

दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यासाठी तेंडुलकर समितीने अवलंबलेली दारिद्र्याची सुधारित व्याख्या आज नवीन व सुधारित अभ्यासपद्धती यानुसार २००४–०५ या वर्षात आपल्या देशात दारिद्र्यरेषेखाली जीवन कंठणाऱ्यांचे प्रमाण एकूणात ३७% इतके असल्याचा निष्कर्ष तेंडुलकर समितीने काढला.[१] दारिद्र्याच्या मोजमापाबाबत पूर्वापार चालत आलेली पद्धती वापरून नियोजन

आयोगाने प्रसिद्ध केलेली २००४–०५ या वर्षासाठीची हीच टक्केवारी होती, २७.५% इतकी. मग दारिद्र्याचे वास्तवातील प्रमाण सरकार दडवते आहे. अशी टीकेची राळ सर्वत्र उठली. यात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे दारिद्र्यरेषेची दरडोई दरदिवशी १५ रूपये तर, शहरी भागात दरडोई, दरदिवशी २० रूपये असे उपभोगावरील खर्चाचे आकारमान २००४–०५ या वर्षासाठी दिसत होते.[२] आता नियोजन आयोगाने परवा जे प्रतिज्ञापत्र सर्वोच्च न्यायालयात सादर केलेले आहे त्यानुसार दरडोई दरदिवशी उपभोगावरील खर्चाचे हेच प्रमाण ग्रामीण भागात २६ रूपये, तर शहरी भागात ३२ रूपये असे असल्याचे दिसते म्हणजे २००९ साली चर्चेचा धुरळा उडाला तो दारिद्र्याच्या प्रमाणावरून आणि आज आगडोंब उसळलेला आहे तो दारिद्र्यरेषेच्या निश्चितीकरण करण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या दरडोई दरदिवशी उभोग खर्चाच्या आकड्यांवरून याचा अर्थ एवढाच की आजही गरिबीची सारी चर्चा केवळ आकड्यांचाच सवंग खेळात गुरफटलेली आहे. आकड्यामागील वास्तव आणि त्याची भीषणता हेच राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हान ठरत आहे.

भारतातील दारिद्र्याची कारणे :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था अर्धविकसित आहे. आजही एकूण उत्पादक लोकसंख्येपैकी ६५% लोक कृषिव्यवसायात असून हे प्रमाण गेली २५ वर्षे कायमच आहे.[३] कृषिव्यवसायिकांची उत्पादकताही इतर श्रमिकांच्या उत्पादकतेच्या मानाने बरीच कमी आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत असावी तेवढी विविधता आली नसल्यामुळे वाढत्या श्रमिकबलास कृषिक्षेत्राबाहेरील व्यवसायात रोजगार मिळू शकत नाही. शिवाय तिची संरचना बरीचशी संकुचित व विपर्यास्त आहे. बहुतेक सर्वच उद्योग व विशेषत: उपभोग्य वस्तूची निर्मिती करणारे उद्योग साधारणत: ग्रामीण व शहरी भागातील अल्पसंख्य धनिकांच्या गरजा पुरविण्यावरच भर देतात. मुठभर लोकांच्या हातातच बहुतेक उत्पादन सामुग्री, संपत्ती आणि सत्ता असल्यामुळे ते अर्थातच स्वहिताकडे विशेष लक्ष पुरवितात आणि म्हणून दारिद्र्रेषेखालील लोकांच्या राहणीमानात फारशी सुधारणा आढळत नाही.

२) उत्पादक साधनांच्या वाटपात विषमता असल्याने उत्पन्नाचे वाटपही विषमच होत असते व ही विषमता दारिद्र्यास कारणीभूत ठरते. तसेच कृषिउत्पादन पद्धतीही अर्धसरंजामी स्वरूपाची असल्याने श्रीमंत शेतकरी व बागायतदार यांना आपल्या कुळांचे शोषण करणे शक्य होते. जमीन मालकच आपल्या कुळांचे सावकार बनून त्यांची पिळवणूक करू शकतात. अशा परिस्थितीत कुळे व भूमीहीन शेतमजूर सतत दारिद्र्यातच जिवन जगावे लागते.

दारिद्रय : भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हान :

दारिद्र्याचा परिणाम लोकांच्या प्रगतीवर, स्वातंत्र्यावर, मुलभूत हक्कावर व राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर आव्हान निर्माण करीत आहेत.

१) भूक (उपासमार) :

दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या उत्पादनातील बहुतेक खर्चाचा भाग अन्नधान्य खरेदी करण्यासाठी खर्च केला जातो. अन्नधान्य किंमतीतील वाढ जी वेगवेगळ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कारणामुळे होत असते तिचा हा दारिद्र्य लोकसंख्येवर विपरित परिणाम होऊन राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येत असते. उदा. २००७ साली झालेल्या अन्नधान्याच्या भावाढीमुळे अनेक देशात दंगे उसळलेले होते. अन्नधान्याच्या भाववाढीला ज्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय राजकारण व विकसित देशांची मक्तेदारी कारणीभूत आहे. त्याप्रमाणेच दुष्काळ, पाण्याचा व सिंचनाचा अभाव, जमिनीची खालावलेली उत्पादकता असे अनेक घटक कारणीभूत आहेत.

भारतातील जवळजवळ ५०% मुले कुपोषित असल्याचे आढळते,[४] दरवर्षी अनेक महिला गरोदरपणात किंवा बाळंतपणाच्या काळात मृत्यू पावताना आढळतात. महिला व मुले व दारिद्र्रेषेखाली कुटुंबे रोगराईला बळी पडत असून त्यामुळे राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा धोक्यात येत आहे म्हणून अन्नाधान्य भाववाढ नियंत्रण हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा महत्त्वाचा घटक बनतो.

२) आरोग्य :

जगामध्ये एकूण मृत्यूपैकी ($^{१}/_{३}$) मृत्यू म्हणजेच जवळजवळ २७० लाख लोक यात बहुतांशी महिला व मुले केवळ दारिद्र्यामुळे मृत्यू पावलेले आहेत.[५] भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करता भूक, उपासमार व रोगराई यामध्ये वाढ होत आहे. म्हणूनच लोकांचे आरोग्य धोक्यात येवून त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा, कार्यक्षमता व आर्युमान यावर अत्यंत विपरित परिणाम होतो.

थोडक्यात भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे आरोग्य सुरक्षित नाही.

३) शिक्षण :

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील मुलांना दर्जेदार, प्राथमिक, उच्चशिक्षणाच्या विविध टप्प्यामधून बाहेर न पडण्यामागील मुख्य कारण दारिद्र्य हेच आहे. म्हणून दारिद्र्य मुलांच्या व युवकांच्या शैक्षणिक विकासास हानीकारक ठरत आहे. तसेच साधनसंपत्तीचा अभाव, कुटुंबांची युवकांच्यावर असणारी आर्थिक जबाबदारी आणि महागडे व दर्जाहीन होत जाणारे शिक्षण यामुळे लोकसंख्येचा मोठा गट राष्ट्राच्या मुख्य शैक्षणिक प्रवाहापासून दूर जात असून त्याच्यामध्ये अस्वस्थता वाढत आहे.

दारिद्र्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शाळेतील प्रगतीवर, प्राधान्यक्रमावर व व्यक्तिमत्त्वावर विपरित परिणाम होत आहे. कुशल मनुष्यबळ व बौद्धिकदृष्ट्या प्रगत मनुष्यबळ यांचा एकीकडे अभाव निर्माण होतो तर दुसरीकडे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून बाहेर पडणाऱ्या दारिद्र्यग्रस्त विद्यार्थ्यांचा रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होत आहे. या परस्पर विरोधी स्थितीतून देशाची शैक्षणिक, सामाजिक व राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येत आहे.

४) निवारा :

दारिद्र्यामुळे बेघर होण्याचा धोका वाढत आहे. झोपडपट्ट्यांची वाढ, दलदलीच्या, पाण्याचा निचरा न होणाऱ्या भूभागावर राहणाऱ्या कुटुंबांच्या संख्येत वाढत होत आहे. ही वाढ राष्ट्रीय सुरक्षेला आव्हान ठरत आहे.

५) हिंसा (गुन्हेगारीतील वाढ) :

दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येतील वाढ विशेषत: महिला व मुलांना विघातक सिद्ध होत आहे. महिलावर होणारे अत्याचार व वेश्या व्यवसाय यामध्ये होणारी वाढ, तसेच राहणीमानाचा दर्जा खालावल्यामुळे अनेक मुले आपल्या कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी शिक्षण सोडून उपलब्ध व्यवसाय करू लागतात. त्यामुळे शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांची कुशलता कमी होऊन ते स्पर्धेच्या जगात प्रतिष्ठा सांभाळून व्यवसाय करण्यास असमर्थ ठरतात. अशी मुले विविध प्रकारच्या गुन्हेगारी कृत्याकडे व लैंगिक असुरक्षिततेकडे जाताना दिसतात.

जागतिक एका निरीक्षणानुसार ६७% दारिद्र्यरेषेखालील मुलांना गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हेगारी घटना पाहायला मिळतात. ३३% मुलांनी खुनासारख्या गंभीर घटना पाहलेल्या असतात. म्हणूनच दारिद्र्यरेषेखालील मुलांच्या मुलभूत हक्कांची पूर्तता न झाल्यामुळे त्यांची सामाजिक, राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येत आहे.[६]

दारिद्र्य निर्मुलनाच्या उपाययोजना आणि राष्ट्रीय सुरक्षा :

भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न राष्ट्रीय सुरक्षे समोर अत्यंत अवघड व गुंतागुंतीचे बनत आहे. म्हणून दारिद्र्य निर्मुलनामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या विविध घटकांवर अनुकूल परिणाम होऊन राष्ट्रीय सुरक्षा भक्कम करण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुचविण्यात येत आहेत.

१) कृषिव्यवसायातील भूमीहीन शेतमजुरांना मालकीची जमीन मिळाल्यास व उत्पादन वाढविण्यासाठी आवश्यक ती मदत, साधने व मार्गदर्शन मिळाल्यास त्यांना आपल्या उत्पन्नात भर टाकता येऊन दारिद्र्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग उपलब्ध होईल.

२) भाववाढीमुळे गरीब लोकांना दारिद्र्य अधिक कष्टप्रद होते. म्हणून श्रीमंत लोकांची क्रयशक्ती कमी करून तिचे सुयोग्य वाटप केल्यास गरिबांची क्रयशक्ती वाढू शकेल. उपलब्ध साधनसामुग्रीचा उपयोग श्रीमंतांच्या गरज भागविणाऱ्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी न करता गरिबांना आवश्यक असलेल्या वस्तूंच्या निर्मितीसाठी केल्यास दारिद्र्याचा काहीसा परिहार होणे शक्य आहे.

३) केवळ राष्ट्रीय उत्पादन व संपत्ती यांची वाढ झाल्याने दारिद्र्य नाहीसे करता येईल असे नाही. उत्पादन वाढ कोणत्या वस्तूंची व

सेवांची होते आणि तिचे व संपत्तीचे वाटप दारिद्र्य कमी करण्याच्या दृष्टिने कितपत सुयोग्य आहे यावर अवलंबून आहे.

४) दारिद्र्याचा परिहार करणाऱ्या अर्धबेकारांना आणि बेकारांना किफायतशीर रोजगार मिळवून देणे हाच खात्रीलायक मार्ग आहे. केवळ राजकोषीय धोरणात काही औपचारिक फेरबदल करून उत्पादनातील वाटपामधील विषमता काही प्रमाणात कमी केल्याने दारिद्र्याचा प्रश्न सुटणार नाही. म्हणूनच आर्थिक विकासासाठी नियोजित विनियोग करताना श्रमप्रधान प्रकल्पनांना अग्रक्रम देणे आवश्यक आहे.

५) कृषिउत्पादन, अन्नधान्य उत्पादन, सिंचनक्षेत्र आणि सार्वजनिक गुंतवणूक याला शासनाने अग्रग्रम देण्याची भूमिका घेणारे व्यापक धोरण तात्काळ राबविण्याची गरज आहे. भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येला पूरक कृषिक्षेत्राचा विकास साधण्याची कसरत शासनाला करावी लागणार आहे.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपली संरक्षण यंत्रणा सक्षम केली, आण्विक कार्यक्रम राबवून जगाला आपले वर्चस्व दाखविले, शास्त्र आणि तंत्रज्ञानात प्रगती केली परंतु वाढत्या दारिद्र्यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेपुढे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. जोपर्यंत या प्रश्नाला थेटपणे भिडून दारिद्र्य निर्मुलनाच्या योजना आखल्या जात नाहीत, त्याची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी होत नाही, दारिद्र्य निर्मुलनाच्या प्रयत्नात राजकीय नेतृत्वाकडून राजकीय इच्छाशक्ती दाखवली जात नाही तो पर्यंत दारिद्र्य निर्मुलनामध्ये भारताला यश येणार नाही. अर्थात एवढेच पुरेसे नाही. दारिद्र्याच्या मुळाशी जाऊन त्याची कारणमीमांसा करणे गरजेचे आहे, मग त्यासाठी प्रस्थापित भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे परिक्षण करावे लागले तरी चालेल. भारताला 'सर्व हित' व 'अंत्योदयाची' विचार परंपरा लागलेली आहे. हा वारसा जर टिकवायचा असेल, तर सर्वांचा उदय करायचा असेल तर दारिद्र्याचा प्रश्न भारताने अग्रक्रमाने सोडवला पाहिजे. हे जोपर्यंत होत नाही तो पर्यंत भारताने महासत्ता होण्याचे स्वप्न बघणे म्हणजे एक दिवास्वप्नच ठरेल.

संदर्भ सूची :

१) दांडेकर वि. म., रथ नीलकंठ, ''भारतातील दारिद्र्य'', पुणे, १९७३.

२) महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०११-१२.

३) Thapar, Raj, Ed. Garibi Hatao Seminar, New Delhi, July 1973.

४) कित्ता.

५) Myrdal, Karl Gunnar, The Challenge of World Poverty : A World Anti Poverty Program in Outline, London, 1971.

६) Palcri, Prabhakaran (2006), National Security : Imperatives and Challenges, Retrieved 23 Sept. 2010.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) Roman, Joscph J. (1993), Defining Nation Security : The Nonmilitary Aspects, Retrieved 22 Sept. 2010.

२) Definition from Proceedings of Seminar on "A Maritime Strategy for India" (2996), National Defense College, Tees January-May, New Delhi, India. Quoted in Paleri 2008 (ibid).

३) साधना मासिक, ऑक्टो. २०११.

ी ुक्षुह्लाड/ी ्त ् ि ंड ुह्ल ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं

ल ु९भ्रुखझ्ळणे ु श क्ष ु श ू

डी ु ह्वे झमरख ु सी/ श्रश्रत्रज्ञा ु श्रिद्ध हे ळ ु ण लक्ष्मल नज्ञीं णू ह्लाड/ुछ्न ७ नज्ञीं णू ह्ल७र ु ९ ह्व श्रीूं ७ह्ला ९ड/ुहीू ु ह्लहू श ऽ =इ =; = ळक्ष्मयचे र्शे ऋए उ?; ?=; इ ;

लक्ष्र ु श ु त्र

ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं ड ुर श्रु र्दे ज्ञ हे म ु ि ढिद हे ज्ञि डी ह्ल श्रत्रज्ञा ु श्रिद्ध ७ ी क्ष ु न ि श्रिद्ध ७ चह्नी ु ी ७ क्ष ु शी ु ि श्रिद्ध ड ु ह्ल ी ुक्षुह्लाड/ि श्रिद्ध ि ढ्ढाद ी ् व न ु भ ख ु न र ९ी क्षुह्लाड/ी ्त ् ि ंड ुह्ल ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं र्दे झह्नी ु ह्वे ड/ ु हे ्ळो ु ी र ु डी ह्ल्री ह्ल ज्ञर ड/७ व क्ष ु ड/ी ल्ला श्रु र्दी ि ीं र ह्लू ह्लवे ु क्षुह्लाड/ी ल्ला श्रु र्दी ि ीं श ु ह्लर्र ि ह्लीं ु ि ९ क्ष ु ष ह्ला हज्ञल श्र ड/र्शे =अ=उ क्षयज्ञ ल ु ष ह्लाण ड ु र्रे र श्र व क्ष ु ड/ी ल्ला श्रु ७ ी क्षुह्लाड/ल ु व श ७ ज्ञ ु द ल द ु श्र ड ु ह्ल ली श्र ड/ ु ९ री द झड/ह्ली ु ह्ला ि रि ड/ ु र्रज्ञ ु हुु व ु र्रे ि श्रन ह्ल/ी ७ ी ु क्षुह्लाड/ड ु ह्ल ड ु ह्ल ड/छ र्दे क्ष्वे ु चज्ञ ड/श्रह्ली ि ख ु च ु भ ख र्वे ि ु ह्लक्ष ड/र्र ज्ञ द ु र्पे श्रुष ह्लर्दी ि ीं द ू ज्ञ ु ण ल श क्षी द्रे द ू ख ९ =ए ह्ला ि रि ड/ ु ज्ञर ी ुक्षुह्लाड/ी त र ु ह्वे चल ु र ी ु श्रन ह्ल/ह्वे चल ु र ु द ु क्षी द्रे द ळ णी ु र ९ी ुक्षुह्लाड/ ु झ्ह्ल ७ ी क्षुह्लाड/ ल ी ु क्षुह्लाड/ड ु र श्र ह्ल/ ज्ञ ु र्र ज्ञ ी ह्व क्ष ड ष ज्ञी ु ह्ल श्रु ह्ल ु ह्ल/ड ह्ल/र्शी क्षुह्लाड/ी ्ति ् ड ु ह्ल ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं द ी ् व न ु भ ख ु न र डी ९ी क्षुह्लाड/र्दी ि ीं द ु ी र ु ह्वे ड/श्रक्ष ड/ड ु ह्ल शड/श्रक्ष ड/डी र ७ी क्ष ु न र्दे ळ र्के ड/ ु ष श्रिलर्रे ७ छ ु द्र ु लश ु चल र्रे ७ न र्रे श न ण ु ह्ला र्दे ु चल र्रे ७ ह्ला र्के ह्ला र्के क्षर्वे ि ु श्री ु श्र ी ् व ु द ु ष श्रु क्षीं ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं र्रज्ञ ु क ह्ल/र्शे श्री र ु ९ ज्ञ ड/श्र ख ड ष ज्ञी ु ड/ ु श ल र्री ड/श्र ज्ञ र श्री ९ ड ु न छ द्र श्र ड ु व ह्ला ड/ ु ल र्र ज्ञ ह्ल र ् र श्र र ह्ली क्षुह्लाड/र्दी ि ीं द ु ले ी ी ह्ल/ डी ९ न ह्ल ु ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं र्दे न ु ण ड ु न झ ९ र्ने ९ ड ु ९ र्शे ड ु ह्ल श ु ण श्री क्ष ु न ु श र्र रा ि डी ९

ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं ड ुह्ल ी ु क्षुह्लाड/ी ्त ् ि र्दे झह्नी ु ह्वे ड/ ु हे ्ळो

ल ु र्दे श र्णे ह्ल/ड ु ह्ल श्र ु क्ष श ु श्रु श्रज्ञ ह्वे चल ु र्रे ु म ु र्शे ी ुक्षुह्लाड/ी ्त ् ि ंड ुह्ल ी ुक्षुह्लाड/र्दी ि ीं × श्र लड/ि ष ह्ल/ ि डी ह्ल ड/ ि क्षवी ु ड ु ह्ल ष ह्ल/ह्ला ज्ञ ु द ी क्षुह्लाड/र्दी ि ीं ड ु ह्ल ी ुक्षुह्लाड/ी ्त ् ि ्र्वे ड/ ि हे ह्ला यि क्षी द्रे द ू ख ९=उउ ९ र्रज्ञ सु ू ह्ल श्रत्रज्ञ ड ु र्रे ि ी क्ष ु ने ु र्ले ल ु व श र्दे र्दी ि ीं ड ु ह्ल ड/क्ष ु ण श्र ७ ी क्षुह्लाड/र्दी ि ीं द ु ु ह्वे ख ु ह्लीं ि ि ी र ९ ल ु व श र्दे र्दी ि ीं ड ु ह्ल ज्ञ मी ि ि ड्ढे × डी श्री ु ब ढ ु ीं बे झु ीं बज्ञ ड्ढ ह्ला र्के ु ल हे श्र र्वे ु भ ख ु ज्ञ हे द श्र द ु ख सु ू ह्ल श्रत्रज्ञ ड ु र्रे ि ह्लीं ि ी र ७ ड ु ह्ल ढ्ढा द ड ु व श्र र ड/ ु चलि हे द श्रु चल र्रे ७ ह्ला र्के ड/ र ड/ ु चल र्रे ड ु ह्ल हे ड/ह्ल ख डी ि ी र ९ी क्षुह्लाड/र्दी ि ीं ड ु ह्ल ी ुक्षुह्लाड/ी ्ति ् ि श र्के ड/र्रे श्र ड ु व श्र र डी ज्ञी ् र्वे ज्ञ श्रु क्षर्वे ि ह्ल ह्ल श व क्ष ु ण ह्ल/७ ड/श ज्ञ ह्व डी ड ु ह्ल ह्ल ु र्र ज्ञ र द्रे र्री श र ह्ल क्ष ह्ल ळ ह्ल श र्के ड/ह्व डि/य ह्लीं र ९ श्र ड/ह्ला वि र द्रे द ड ु श ह्ले न ज्ञ ह्ले ी ष ड/ीं शे श्र ळ श्र ल्य श्री र ९ ढ्ढा र्रज्ञे श्र ड ष ह्ला श्र ल ड ु ह्ल ि ख द ु ल ळे ह्ल्री ह्ल ज्ञर ९ ज्ञ ह्ल ह्ल ज्ञ श ी ह्ली ी रीं ड ु ह्ल श्रन ह्ल/ी क्ष ु न ि श्रिद्ध द ी ुक्षुह्लाड/ी ळ ु ण ड ु ह्ल ी क्ष ह्व ड/ ु श्रु ष ड/ र ु श ह्वे चल ु र ी ि ु ष ह्ल ी ह्ल श्र ड/र्र ड ि ह्वे चल ु र श्र ड ु व श्र र ी र ९

श्री ु ह्ल ह्ला र्वे ज्ञ ी क्ष ु न ि श्रीं श ी क्षुह्लाड/र्दी ि ीं र्रज्ञ ड ष ज्ञी ु र ड/ज्ञ क्ष ह्व र्रे र्रज्ञ ी ड/ श द हे ह्ला यि ७ ी क्षुह्लाड/ह श्र ड/ीं र ड ु ह्ल ण ष र्वे ति ु चह्ला ल र्रज्ञ ड ु व श्री क्षुह्लाड/र्दी ि ीं ड ु ह्ल ी ुक्षुह्लाड/ी ्ति ् द ड ष ज्ञी ड/ ९ ढ्ढा क्ष य ज्ञ ल क्ष ह्ल ज्ञ श श ण श्र ी क ड/ी ि ख श क्षा ि ड ु ज्ञ ु ण ७ ड/ीं ज्ञ ि ड/र्र ज्ञ ी क ड/र्र ज्ञ र्दी ि ीं ड ु ह्ल =एइ; र्रज्ञ ल डि/र्रे ि

[illegible]

श्रें ि ी श्रूीं ह्रि ें श्रु ि ें ि ें ×ब्र्ी ×श्रूे ी ें ी श्र ुर्ड्ं ×ं विं ब्रू्ीं श्रु पी श्रूी ि ह्रि४

पश्च्रश्र ङ ह्य ह्लढ़ ह्र ज्ञश ८ ज्ञषश्र्श्री ु क्षह्निड/ड्ॅर्ं ह्ल्रश्र झ्र्ढ म ी क्षन र ें डे/ ी क्षन त्ज्ञ झढ म ी क्षीह्लक्ष्घज्ञ ी ु क्षह्लाड/ ू षे्र ्रश तभ्खह्ल ङ यय ें डे/ ह्र श्रव ड/श्र ष्यिन ी क्षह्लाड/दीं ीं ी ज्ञ्क्ष मेंूं ि ें श्रे तीं ु ु ीं श्रू ड्ड ज्ञ्ङ पू ु ि पि ें ीं ल्लम ें ी ीं ि बु ि पू ें ूं ें ह्र्ं ि ें ×ं विं ब्र्श्रपी श्रूी ि ीं ें ि भूपीं ि ह्ं ीं ें ूं ीं ें पी ीं ×ीं ब श्रि×ङ्ग

ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ×दे ण्छ्ड/श्र ३छु श्रिीं ीं ीं पश्रीं ू ि भूपीं श्रु दच ि ू ि ×४

.ल रें ी ु क्षह्लाड/७श्रनड/क्षा ङ ह्लड/ ू षश्रिलरें ी ु क्षह्लाड/दी ीं ें त्ज्ञ ें ण्छड/श्र ी ड/श्र ें ळह्रें ख्र९ी ु क्षह्लाड/ दीं ीं ×दे ण्छड/श्र दीं ीं ें ङ ह्य ी ु तर्ि त्ज्ञ ड/ज्ञु श्रडा/ ू न ु र ९ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ×दे ी ु ी ु व ु श्रू य ी ल्ल श्र र ू्क्षड/ दीं ीं ें ३ें ि ीं श्रीं चि ि चि ि ×४ ू षेर ्रशी ी दीं ीं ें ७ ३ें श्र् बें श्रीं चि ि चि ि ×४४ ङ ह्य ड्डुर्ं ड/श्र दीं ीं ें ७ ३ें ि ह्रि ३ें ू श्रेह्ल चि ि ू ि × ४ रीद हेद श्र श्रे श्र ङ व श्रेर ह्लविं ू्क्षड/दीं ीं ें ७ ३ें ि ें ि ब चि ि ू ि × ४ शे ह्लक्ष ु यड/श्रे दीं ीं ें ७ ३ें ि रीं श्रु ीं ह्ूी चि ि ू ि ×४ ी □ ी ें लें दीं ीं ें ७ ३ ू ें श्रु ीं ब चि ि ू ि ×४ ी ु ह्य ें ड/श्र दीं ीं ें ७ ३ङब्रीं ीं ु श्रीं ू ीं ब ु चि ि ू ि ×४ ष ळक्र्रें ु लें दीं ीं ें ७ ३भ पि बिंीं ू ीं ब ु चि ि ू ि ×४ श्रला ु रश्रेर

दीं ीं ें ७ ३दीं ी श्रेश्रीं ू चि ि ू ि ×४ ङ ष्ळह्लक्रें दीं ीं ें ३ह्रचि बिं चि ि चि ि ×४ श्रे ू शीं ह्लदीं ीं ें ७ ३य श्रीं ू चि ि ू ि ×४ चक्ल लें लड/श्रे ण्छड/श्र ड्/ ू न ु र ९ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ×द श्रे हू/ श्रिलश्र शी ह्ल७ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें ी ु रक्लाश .ल र ु र ९ ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें द नशड/ ु ी शी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें ी ु ें खी श्रर्ड्ह्ड/श्रिलश्र ङ ह्य ू म्ल्ह्लक्ष ु य द ड्/ीं क्षी द्रे द क्षशा ु ड्ी९ू श्रलड्/ीं ें ीं ङ ला शें डे/ दीं ीं ें ू म्ल्ह्लक्ष ु य झे नें रये ह्लक्ष ु य ड/श्र र९ ह्लविं ू्क्षड/दीं ीं ें ी क्षने श्र ु ब्ह्ललें ड/क्ष्ख्र ी तह्ल्ह्रू य ङ त र ड/श्रक्ल्द ड/ज्ञ ड/श्र र९ ह्लविं ू्क्षड/दीं ीं ें द क्षह्लज्ञ छ्ब ि ू ि ड्/ीं ें क्षह्लह्ल द श्रीं य७ज्ञ ज्ञ७ श्रे र ज्ञ्ज्ञ७ी क्षर ७ ु वब्ले ७क्षह्लळह्लीकड/दी श्रीं यी ु वें द डी र९ळश्र र श्रे र ज्ञू ह्ल ङ ह्य श्रे ु र ज्ञ्ज्ञश्र श्र ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें ङ ह्य ी ु क्षह्लाड/ी तर्ि ी ु वें न र्ें ९ि ज्ञ्द ङ्ध्रश्रक्षणु ह्ललल रें ी ळह्लन दीं ीं ङ ङ ह्य ड्ड ड/ीं ङ ह्ले ें ी द भ्ल्ल७ ड/ीं ें ड/ड/श्र ल्ल ज्ञ्द ड्डी लीं द छें खेड्ड ३=ज्रए८इ ४ =ए ऽ क्षर्वा ड्डश्रह्ल भ्ल्ल श्रह्ल७ ड्डणा क्षर्वा ढ भ्ल्लरे ड्ड ३ पक्ल्लश्र४ रिड/क्षी ु वें ी ह्ल ी शज्ञ्द ी ि विश७ल९लश९वशणश्र ज्ञ्द ड्डी ड/ू शद हेश्र ङ ह्य ी ु क्षह्लाड/ श्रे ड्ड चक्ल लें ी ि विशरह्ल ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें ङ ह्य ी ु क्षह्लाड/ी तर्ि दें क्षह्लिरें ह्लीं र९ी ु क्षह्लाड/ दीं ीं ें क्षीं ी ु क्षह्लाड/ .ल तभ्ल्लर७रीद ड्/ीं ें ीं ड/ज्ञ्लह्ल क्षीं ी ु क्षह्लाड/ ू षेर ्रशी दाश ह्लीं र९ज्ञ लनीं लह्ल्ड्ह्ल ी रज्ञ्ज्ञश तभ्ल्लर९ ङ वें ड/ज्ञ्ल ड/श्र ङ वें ी ु क्षह्लाड/ ू षेर ्रशी ें लीं ७ ङ वें श्रनह्लढ़ ड/श्री ु क्षह्लाड/ ी ल्ल श्रये लचरड/नह्ल ड्ी९

ळश्र रें ी ु क्षह्लाड/ी तर्ि ङ ह्य ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें ऋ

ळश्र र ी ु क्षह्लाड/ी तर्ि ङ ह्य ी ु क्षह्लाड/दीं ीं ें श लदें शे श्री ा ळा ड्ी९ी ु क्षह्लाड/ी क्षरी ें ख ू ह्लि ी तर्ि क्षी ू्क्ष णज्ञक्ष चह्लरें ड्/ ७ळणे शक्षी ें श्र७क्षी ू्क्ष ी श्र७ी र ड/ श्रज्ञ्द ी ु क्षह्लाड/ङ ह्य व ु क्षछ्ड/ ू षेर ्रश द ड/ज्ञ्री ु क्षह्लाड/दीं ीं श्रे ें खलश्र लर्जे ड्ी९ळश्र र ू ह्लट्ट ह्ल्ह्ल म त्ज्ञ लद श्र ङ ह्य ली श्रक्षीं ी ु क्षह्लाड/ ङ ह्य व ह्लड्ड/ ू म्लह्लर्ने शत्ज्ञ दीं ीं ी लश्रढ ि ९ =ए ऊक्षह्ल श्रन श्रक्ष क्षीश श्रह्ल ज्ञ्र्शे ड्डुक्षी क्षन ह्लश्र ी क्षन रें ा व ु क्षछ्ड/ड/ड्ड/भ्ल्ल ङ ह्य श्रिह्लज्ञ्त्ज्ञ क्षशे ी कड/ी ें खी तर्ि ड्/ ७लज्ञ्शली श्रेर ×ज्ञ ङ ज्ञ्री क्षन ड/भ्ल्ल =ज्ञ्ज्ञअ क्षह्लज्ञ व ु क्षछ्ड/ी ल्ल श्र श्रश्री क्षन ी ल्ल श्रा क्षी द्रे ह्ल ७श्रक्षर्ड/श्र श्री ३=ज्र३४ ज्ञ्र्शे श्रक्षर्ड/श्र ह्लशि ह्लश्र ी क्षन रें ी ी ु क्षह्लाड/ङ ह्य व ु क्षछ्ड/ी ल्ल श्रद ड/ज्ञ्र ड्/ श्रे क्षें हे ड/शलशें ी लह्लक्षे ी श्रर्ड्रें द श्रेह्ल फेखह्ल ह्ल ङ ह्य क्षशे रें लें वक्षुदें ह्लिडे/य ह्ल ें ९

ळश्र रें ा ी ु क्षह्लाड/ ङ ह्य व ु क्षछ्ड/ दीं ीं ें लक्षय क्षी श्रक्ष्ह्ल ीं लश्र क्षी ू ह्ल/७ी र ङ ह्य

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ॅोलक्षि क्षुन ह्रो श्लदु क्राुणडह्र्/श=अडु रूक्ख्ुश्र=एअइ क्षघ्र्ज्ञ ूक्लूल्व्क्षुदें ह्री ु तरांॅ९

=अडुण्क्ष्रुख=एऽउ श्रुनें ळश्र ा ु ीहृर्ुक्रा ह्रीं ा ९श्रे र्ुक्राशृरश्रळश्र र हेहेव ी क्षुह्राड/७व क्षड्ढ/ुड्ढ श्रनह्रुह्र/ दीं ीं श्रें छण्ज्ञे हृ/ वु श्रया ड/ी ी र९=उ नह्र=एऽउ श्रुनें ङा ी ु लछ्च =ज्ञुज्ञा ज्ञद=ज्ञुज्ञवें िज्ञी ्ृ/लुश्र ज्ञ्र्ज्ञ ङच्ज्ञीं रढ ां ळि ु श्रल्रश्रदशी ह्रारें शक्षा ी रें९ श्रलङ्कश्री ह्रारें द डीं ा हेहेव लर्र श क्ष=ज्ञशी हज्ञुश ल्ु र्टेज्ञ हेहेव लर्र र ूज्ञुर्द्ध डि/ङष्क्षरी ॅखदीं ीं ी ह्र/ि हुज्ञ घियह्र=एअ? क्षघ्र्ज्ञ श्रत्रज्ञ ूक्ष्र्दश ङुज्ञुण शक्ष्राुर ङा ु ९ल्ु लर्द्ध डि/श्रे ज्ञह्रर दीं ीं डर्ु/ख ड्/ीं द ङ्हे ब्ढ/श्रघियह्र ूह्रो न्रुरीं इड/ु नहृङी ङुह्र लीनश्रे ु नह्र घियन् श्रनड्ह्र्/ ॅणर्ुरें ा ङरणर हेाीणरें ७ ु हर्ड डि/ङुह्रा ी ुश्र्डह्र्/ड/ङश्रिक्षर ुद् ल्डर्ि/ख्ड/श्र ड्/ु न्र७ी दीं ीं द लीनश्रु फ्लूू श्रेहेर्ुर्ज्ञ लश्रर् ूशृदुीर ९

=एअउ र् =एइउ ज्ञ ूह्रक्षुने ी श्र ा शीहृ/ज्ञ ड/ा ढ्भख ूह्रक्षुने ी श्र ा शीहृ/श्रा ड्/ीं ी ु ॅ खु ह्रीं हे क्राुर्ज्ञ छ्ल्ु शि ूीं ुरणर ा ुड/ीं क्षह्रु ङुह्रा ीडर्ु द् ू ाशड/श्रक्राु श्र श्र छनह्रा ी क्षुह्राड/दीं ीं श्रु ल्ु ी ीश ह्र् ी र९ज्ञ ड/ा ढ्भख ड/क्षण्श्र७ड/ख्ह्र/श्र७ङुह्र ल्ु लर्द्धडि/दीं ीं ह्रक्ष्री ि िहुज्ञ ी ुक्रा९ळश्ररें ा ॅणश्रदश ङुह्र ळभेखा लश्रहेहृर्/ल नक्षेशलश्रे हेरी ्वरें ा श्रुव ७ड/ख्ह्र/श्र८ ु क्षेड/दीं ीं ह्रश्रलड/ीख् ां ी रें९ ड/क्षुणश्र दीं ीं श्रें ळभेखा िीं हेड/ी ूक्रुर्ूर ीश्रीं ू डहृ/श श्रत्रज्ञीश्रला ुड/क्षुणश्र्ज्ञ ु नह्र डहृज्ञयड/श्र ड/ज्ञल्ह्रक्षत्रें ीॅख श्रत्रज्ञी श्रला ुड्रें ड/श्रक्राी ळण ूभखु९ॅ श्रहेड/ी क्षने ुलें ीतप्च्छद छ्द ीक्षने ुलें ीक्षनश्रदश लश्रलहृर ड/श्रक्रादी र ९ श्रलर्ड्ड/ड/क्षुणश्रीतफ्च्छ ङुह्र दीं ीं श्रु ङु हुज्ञ िक्रेंद् श्रनह्रुह्र्/ िक्रेंर हृ/ ुरश्रड/श्र ङा ू शीं ९

=एइउ र् =एउउ र्ज्ञ लर्डि/र ु ॅक्षरें चुह्रुश्र णुर्वें शें ीक्षने ुलें ीक्षनश्रदश्ज्ञ ह्ररेशे ुफ्ल्ला ी ह्र/ॅ खां ९ ूह्रख्ु शीहृ/ज्ञ लक्षयू ॅ क्षरें चुह्रुश्र णुर्वें शें ीच्लु छनह्रा ड/क्षुणश्री तफ्च्छ ूश ॅ खु ह्र्ा ी र९ श्रलड्/श्ल्ढ्ढ ङरणर ्भरींे ७भरुह्रा ूीं ुर्ज्ञ ॅ मक्ष्रा लळे क्षीन चुह्रुश्र णुर्वें ड्/भेखा ी ूभक्षी ुक्रा९ ॅ क्षरें चुह्रुश्र णुर्वें शें ीक्षुह्राड/ङुह्र श्रनह्रुह्र्/ दीं ीं ्द् लक्षश ड/श्रक्राी ॅख्ी दर्ुज्ञ ड्ृर्द्ध ड/श्रुर्ज्ञ ी ह्री ूफेख=एउअ क्षघ्र्ज्ञ ङयें ुयें नीं श्र ड्/ॅ ९ ीक्षुह्राड/ीतर्ुड/श्रु ख्ह्र ी क्षुह्राड/दीं ीं रें ा ड/ज्ञड्/ह्रश रह्रुर भखा७शण्श्र श्रे र्ुक्रादें क्षें ख्ह्र लक्षयु श्र णीं दू ॅ ड/श्रक्राुर ङा ॅ ङुह्र ज्ञ ी द ूष्ष्य क्ष घियन ज्ञ लर्डि/र शण्श्र श्रे र्ुक्रार्ज्ञ श्रीं यीं ॅखङशड/ी क्षुह्राड/ दीं ीं ्द् ूह्रन्=क्षी ह्र नज्ञल्ड/ि शुश्रज्ञय ज्ञ्र्ज्ञ शर्ृदें ढ ां शे ह्रक्ष्य ङुला शी ह्र/िा ९ज्ञेल्ड/र्ज्ञ ीीळणक्षीन ी ूहु ल्ड्ड्र्ुर र्ज्ञ ह्ररेश मेखीं ह्र ह्राता ७ लीं री ूह्रड्ड्र्ुर ीचा डी ह्रह्र ह्रक्ष्यी चा डी ु फ्लुीर ूश्रल ङुह्र ुयें श्रश्रनह्रुह्र्/ी श्ररश्र ि ा ९ङुह्रा ी ूह्र ड्ड्र्ुर द ङुह्रा ी क्षुह्राड/ ूषेश्रशद श्रे ख्ा क्षुण ूभखु९ी ू ु श्र ह्रा डी ा र्श्र िरड/श्र दीं ीं ७ङश्रीं यीक्षल्ुश ङुह्र ङश्रीं य हेश्रवें दीं ीं ्दीं द्वह्र ूड/ शा ीर९

=एउउ र् =एऊ र्ज्ञ लर्डि/र ीक्षुह्राड/दीं ीं र्ज्ञ श्रे हृ/ र क्षें ख्ह्र लक्षयु श्र ला ि ा ९श्रलह्राड/ ा ुडी/ क्षीह्रड/श्रह्रा ड्/ी ीक्ड/र्ज्ञ ी श्रीं यीं ॅखी क्षुह्राड/दीं ीं ड/ज्ञुश्र िहुज्ञ९ज्ञ लर्डि/र ूह्रक्षुक्रा लहृ/ श्र हेड/ी द् वु श्रय ङे ा ूह्री र९क्रादें ळश्रें ज्ञ लहृ/ श्र श्री णभखता क्राद लज्ञद्रश ड्/ ९ी क्षुह्राड/दीं ीं ड/श्रह्र ूह्राुक्रा वुश्रय दें ह्रुह्रुी ड्/ नरी रें९क्षत ूफ्ख्/श्रज्ञ्र्ज्ञ ड्डशक्ष्ल द ङला शह्रुश्रह्र क्षें ख्ह्र वुश्रयद ल□ ीरें तरा ९वश्रयणह्रुर र्ज्ञ दीं ीं क्षीन हेश्रलहृर ि ा हुज्ञ ङह्रुे ीं ा ड/र्ज्ञ ूमे ीशद क्षह्र ूह्रखुङा ९छ्चश्र ङवह्राड/ लक्षीन ङुह्र ुह्राड/छ्द्रु लशर्ज्ञ ूचल्रें र क्षें ख्ह्र लक्षयु श्र ला ि ा ९ड/क्षुणश्रे णुरें ा ङशड/ें क्षघ्र्क्षे णुर ीक्षे िशी ुक्राुर्ज्ञ लक्र्ह्रा णरें ह्रीं ां ९क्षद्व क्राक्षीन ड/क्षुणश्रें डे/ क्षनह्रदीं ीं ्द् ूषेश्रशे लें ङज्ञिड्क्षें ि ा ९ क्षी श्रक्ष्ख क्षश्रें ॅखभखहेम् ू ॅ खज्ञ शक्षुश्रदीं ीं ्ज्ञ ह्रक्षें द्य श ३=एउऊ८उए४ क्षघ्र्ज्ञ क्षें खेंीी द श्रतभखु९हीी श्रक्षघ्र्ज्ञ ङश्रीं य हेश्रव र हेम् द्यज्ञशें ीीड/ङला शी ह्र/ड्/ी र९णह्रश्रर क्षघ्र्ज्ञ ३=एउए८=एऊ ४ क्षघ्र्ज्ञ हेम् लङदीं ीं ङुह्र ीतर्ुरह्र ङशड/हेम् द्यज्ञशें ङक्ष्लीशड्/ ९ी क्षुह्राड/ीतर्ु ङुह्रा ी क्षुह्राड/दीं ीं र ङशड/दीं ीं ्द् ज्ञ्णल्श

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

लडि्रें ा ी् क्षुह्णड/७श्रनह्रह्मदीं ीं ्र्नोम्य ी्तर््दि् क्ष्ा् ी् र९

=एउऊ र् =एएउ क्षध्घ्र्् रत्व श्रनें णुर्वे ७ह्रीं ९ें ९ीं ण७द्द्रढि श्र्७ूं ९ह्रीं ९श्रेश्रीी श्रे ज्ञ्ुत्ज्ञ ड्ुा ढ् भृख ी् □श्रर्क्षेश्ल ड्ु/ ऱ्ज्ञ्हे श्रुवें क्षे ् दीं ीं ् र श्र ङ्ुला श ड/श्रकुुर ङ्ा ें ९् श्रली श्रड/श्र् ी् □श्रर्क्षेश्ल ड्ु/ ऱ्ज्ञ् श ङी य ुश्र ्ुं ख् ुङ्ह्मी ् क्षुह्णड/७श्रनह्रह्मदीं ीं र्ेंा ् ष्पू के शरंद्र् ेत्ज्ञ ङ्ळे ् क्षीं् ी ् क्षुह्णड/८ श्रनह्रह्मी तर््दि् लळे ें ें ख् शीं ९ुं श्ररषे ड/ज्ञ ड्ुा ढ् भृखुी ह्मी ् क्षुह्णड/दीं ीं ीं यी ्र्ुु शुह्मी र ुर९

=एएउ र् ;;उ त्ज्ञ लडि्र ी ी ्लज्ञ् ्ष्प्त ी्श्रा ् ड्र्ी ीं ी क्ड्ुत्ज्ञ श्रीं यी ें ें खी ् क्षुह्णड/दीं ीं णरें क्षुश ि् हज्ञ ९=एउए क्षध्घ् क्षणी ् णज्र्त्ज्ञी ें खुश ड/ज्ञ्क्षघ् उ फस्ह्णड/श्रढें नुण ें खुह्रुी ें खह्रीं ९ें ९ीं ण ज्ञ्ुशें ह्मय्ज्ञ तरा ुं ९ क्रु क्षींर ङ श्रीं य ङ्ह्म ङ श्रीं य ुहे श्रुवें ी् क्षुह्णड/दीं ीं क्षध्घ् ी् क्षुह्णड/ी तर््दि् छस्/ीं ह्म ङ्ा ् ९ श्रिह्वज्ञ्ुशें ड्र् ह्ज्ञ ी् क्षुह्णड/ी तर््दि क्षीं् ङ्ह्म कुुत्ज्ञ श्रनह्रह्मी क्ड्ुत्ज्ञ दीं ीं क्षीं् ड्रर्द्र् ी श्रड/श्र =एए त्ज्ञ उ?ं उऽ त्ज्ञ ी् हे वुश लहर्ा/श्रें श श्रिह्वज्ञ्ुश ् ्द ज्ञर श्रनक्षध्घ् श्रढें नुणर्दे र श्र रूल ड/श्रकुुर ङ्ा ें ९ ;;उ र् ;= ज्ञ् ् द ें ्र्त्ज्ञ ड्ुा ढ् भृख ी् क्षुह्णड/दीं ीं ङ्ह्म ी् क्षुह्णड/ी तर््दि श्रे ह्ू/ ्लाा ् ङी ह्मी ् क्षुह्णड/ ् हु् श ्श्र् श्र ळ् भृखा र्ीं ङ्लूह्मो श्रलत्ज्ञ हे श्रुवर ा ी श ह्म्ू ् श्रें ७ हे हज्ञ्/लीश्रड/श्र७ री द ी् क्षुह्णड/ी तफस्य श णश्रीी क्षन ७ ज्ञशार्णे ९ ङ ९ ज्ञ्द ीी ळ णे ् मस्य ङी ९ ङश्रे ल ड्र/ श्रे ् ा ज्ञ्ुत्ज्ञ ङ क्ष ङ लक्षें ी तफस्ड/भह्मी ् ्नह्णड/ळ्ष्पद्र श्रेहे श्रुवें ङ्ुला शी ह्म/ङी ह्म ी् क्षुह्णड/दीं ीं ऱज्ञ ी तर््दि रह्म श्रनह्रह्मदीं ीं र ह्ू/ र श्रड्र् ड्ी ९

ी् क्षुह्णड/दीं ीं र्ेंा ङ्रें ि ी ह्लाकरें त्ज्ञ ङशह्रींश श्रयह्म र णीं ङी श्रीयर र ड/७लह्र ख्युज्ञ श्रनड/श्र्ा ी क्षरश्र ङी झड/रीं णीं र्ेंा श्रनह्रह्म लळे ींद्र श्रे र्ज्ञ्ू ह्रुड्रीं ी ह्म ळ श्र र शीक्षेंद ङश्रिरद्रे री र९ क्र्ुक्षर्वे ा लक्षह्म ङ्रह्र्ह ि ह्लाकरें ड्रीं श्रलह्णड/लीं ें णुर्ें ा शष्रिक्रु ७ रश्रणह्लीय ळ णुरहज्ञ ड/स्खु/श्र नशरद ङ्ह्म िर्ीं र ें णुद लह्र ह्रार्वे द्रे ड/श्र्य ख्युज्ञ ी ्क्रु९

ी् क्षुह्णड/दीं ीं र ी् क्षुह्णड/ल□ ्त्ज्ञ ल्क्ष श्रलश ् र लश्रा्शणश्र ङी श्रीयर र ड/७ी क्षुह्णड/ दीं ीं श्रें ी् क्षुह्णड/श्रदश ङ्ह्म ी क्षन त्ज्ञ हे हे वर क्षीं श्रनड/श्र्ीं ् तफस्/त्ज्ञ क्ष्ज्ञुलेंर हे री ् वुद ् ें खह्मे ड/श्र७ ङ्ह्मड/ ा ळ्त्ज्ञ क्षण वे ् य ७ ङ्ह्म तफस्/क्षध्घ् सुर्ख्ु भह्रुद ड/क्षी रक्रु श ि ् ङी ९ क्रु क्षीं ी् क्षुह्णड/ ल□ ् ्श्र क्ष श्रलश लह्रुद लज्ञ्रा ि ् ९

ह्मव्ड/ ् ऋ

ी् क्षुह्णड/दीं ीं ङ्ह्म ी् क्षुह्णड/ी तर््दि रह्म ङी श्र् क्षवि् र ड/७ड्रीं दीं ीं ीज्ञ ी ् ्नह्णड/ी वुश श्रा क्रु त्ज्ञ श्र वु क्रुड/लह्मी ें खह्र क्ष्ुय ड्र्हज्ञ न र र९री द७ ी् क्षुह्णड/दीं ीं दें ी् क्षह्विड/ङ्रें क्षणीा लश्र्य ७ ह्लुफड/ ङवु श्र ङ्ह्म ी तर््दि ड/श्रकुुर्दे र्िें ीं य ङ्ह्म ा ् ह्णड/ि ा ें ङी ९ ज्ञशार्णे ९ ङ ९ ड/श्रह्मी क्षुह्णड/ल□ ्र्दे ी भृख्यह्र/ ड्रें न र ९् श्रली क्ष ऱज्ञ नशरद ीीळ ण ङ्ह्णड/ह्मी ह्म ज्ञर शीं ९ क्रु दलक्षय छह्मश्र ङवह्णडे/ लद ी् क्षुह्णड/ दीं ीं श्र् ष्पय क्षि ् ङी ९ी क्षने लें ल ह्ू/ झ नें ळ भृखा र्ीं ७ णह्रिड हे री ें खी तफस्य ें डे/ दीं ीं ड्ज्ञ ड/श्र श ह्मी र ुर९

ी् ल्र्ुी ह्रे

=९ ङ् श्रि् ह्ल ना ि ष्मीश्र् ऋ भर्पी श्र छ् ू ि् ीं प × श्रे ब्ली श्र ्चि ि् ्श्र७ ीि ्श्रें प टिङ्ग्श्र् ढ धछ ज्ञी् ि्लिछ ीं ि ि७धा ह्लिर्णा बि ह्नेएउ?९ि ि९

९ ढाीं ि ि९=ऊ

?९ नुवे श्क्ष्रू त्रिज्ञ्ी क्षुनिु श्द्धज्ञ्ीं नक्षुशलुी ङुह्म डू/र्शे क्ष्ल्च्र्ड्फ्फ्ख्श्र=एउञ्ञ्ञ्७ू ॅ९ ?ए

ऽ९ ीणश्रिज्ञ्वि त्रृल्लुश्रक्ष्वीुक्षुह्ला ड/ङुलुा श७ञ्७हशु.ल .ब्/ीफ्ष्ह्लर्ं ;;ऊू ॅ९?=९

अ९ ूीं िंड/श्रीीुज्ञ्ी ७ी क्षड/ंिशळुश्रें ज्ञ श्रुनड/श्र७डु/श्च्लूज्ञ्ेुं दृश्रे रूॅीलल्लाक्षरेुुल९ल्ह्लक्षु ल्ड/िश ;;ऽ९ ूॅ९उञ्अ८ए; ७भुरज्ञ्क्ष्भखूषि डू/ ीीू ह्मू ;;उऋ

इ९ िुि तशह्लुक्षत्रुउङशह्ल्लुदें ह्लुड/ह्खूड्ळुश्रु रें ाी ुक्षुह्लाड/दीं ींज्ञ्

उ९ वशुणश्रूलश्ुश९त्रुळश्रु रें ाी .ङुह्फ्ख्नुह्लो ङुह्ला ाुड/शह्लुुशे ुल७ळुश्रु रें ाी ुक्षुह्लाड/दीं ींत्ज्ञु ङच्ज्ञु ज्ञशीुॅखलुशू फ्श्रक्ष्खत्रल्डु/ि ड/७ङह/यूभ्रुखे ड/श्र७ी लुर्हॅू ॅखू ह्मू ऽ== ;?; ल्लक्षुे ॅर्श्रु ?= ह्मीवृ.श्र ;;अूॅ९ ;इ९

उऋ नुवे श्क्ष्रू ७ी क्षुनिु श्द्ध७ीं नक्षशलुी ङुह्म डू/र्शे ७क्ष्ल्च्र्=एउञ्ञ्७ूॅ९ ==८ =अ९

ए९ शुभ्रुखुभूरुवह्ल/शुल७ज्ञ्ी ुक्षुह्लाड/ङुलुा शूज्ञ्७डु/व्फ्ख्फ्व ल्डु/ि श७ूह्मू =एउञ्इ७ूॅ९ ==८ =अ९

=;९ णनृवृणभर्ख्ीं ९ज्ञ्क्ष९त्रुज्ञ्ी क्षड/ंिशी क्षुनिु श्द्धें ज्ञ ह्ले चलुरज्ञ्७ स/भ्रखूल्डु/ि श७ डु/हीुू ह्म ;;=९ूॅ९ =ऽ८ =अ९

ौटुंबि हिंसाचाराचे स्वरुप आाि महिलांचे संर ा ा र ाारा ायदा.

प्रा. डॉ. नवनाथ श्रीरं ा शिंदे
समाजशास्त्र विभा ा,
राष्ट्रमाता इंदिरा ांधी महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजामध्ये अने सामाजि समस्या आहेत. त्यामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात अस ाान्या समस्या मोठ्या प्रमा ाावर आहेत. भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांना पुरुषा बरोबरीचे, समानतेचे स्थान दिले असले तरी वास्तवामध्ये स्त्रियां डे पाह याचा समाजाचा दृष्टी ो ा दुय्यम राहिलेला आहे. तो दृष्टी ो ा बदलने आवश्य आहे. आज स्त्रियांवर हो ाान्या अत्याचाराचे प्रमा ा दिवसेनदिवस वाढत आहे. दुर्दैवाने डिसेंबर 2012 मध्ये राजधानी दिल्ली मध्ये धावत्या बसमध्ये तेवीस वर्षाच्या तरु ाीवर सहा नराधमांनी सामुहि बलात ार ेला आाि देशातील स्त्रियांवर हो ाान्या अत्याचाराच्या समस्ये डे सर्वांचेच ल ा वेधले ेले आाि स्त्रियांवर वे ावे ाळ्या पातळीवर हो ाारे अन्याय, ौटुंबि अत्याचार, हुंडाबळी, विनयभं ा, मानसि व शारिरी छळ, लैं ाि छळ आाि शोष ा, अपहर ा, स्त्री भ्रु ाहत्या असे अने प्रश्न ऐर ाीवर आले, देशातच नव्हे तर ज ाभरामध्ये याचे पडसाद उमटले. स्त्रियांवर हो ाारे अन्याय अत्याचार, स्त्रियांची सुर ाितता, त्यांना ज ा याचा अधि ार हे विषय चर्चेला आले. या वे ावे ाळ्या स्त्रियांच्या संदर्भात अस ाान्या समस्यांना ार ाीभूत ठर ाान्या ार ाांचा शोध घेऊन त्यावर ठोस उपाय योजना र यासाठी वे ावे ाळ्या पातळ्यावर प्रयत्न र याची ारज निर्मा ा झाली आहे.

उद्देश :

ौटुंबि हिंसाचाराचे स्वरुप आाि महिलांचे संर ा ा र ाारा ायदा या संशोधन विषयाच्या अनुषं ााने शोधनिबंधाचे पुढील उद्देश राहिले आहेत.

- ौटुंबि हिंसाचाराचे स्वरुप ाय आहे याचा अभ्यास र ो.

- ौटुंबि हिंसाचारा पासून महिलांचे संर ा र यासाठी ेलेल्या ायद्याचा अभ्यास र ो.

  हे महत्त्वाचे दोन उद्देश राहिले आहे.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोध निबंधासाठी आवश्य अस ारी माहिती दुय्यम स्त्रोतावर आधारीत असुन यासाठी संदर्भ ्रंथ, मासि े, वर्तमान पत्रे, सर ारी सां य ीय आ डेवारी इत्यादींचा आधार घे यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, छत्तीस ड, ुजरात आि मध्यप्रदेश अशा पाच राज्यातील 1 हजार 250 ुटूंबाची निवड रुन यु ांतर शि ा संस्थेने, योजना आयो ाच्या आर्थि सहाय्याने या पाच राज्यातील विवाहितांवर हो ाऱ्या ौटुंबि अत्याचाराचे सर्वे ा ेले. त्या सर्वे ातून आलेले ांही ठळ निष ्ष बोल े आहेत. या पाच ही राज्यामध्ये 90 टक े विवाहित स्त्रिया भावनि अत्याचाराने पिडीत आहेत तर 84 टक े स्त्रिया शारिरी तर 89 टक े स्त्रिया आर्थि अत्याचार सहन रीत आहेत. हुंडा, माहेरहुन पैसे आ ाण्यास न ार दे ो, विवाह जुळवितांना दिलेल्या वचनांचे पालन न र ो, विवाहपुर्व प्रेम संबंध जनन ामतेचा अभाव, पतीची व्यसनाधिनता ही ौटुंबि हिंसाचाराची मु य ार ो असल्याचे आढळुन आले आहे. यावरुन विवाहित स्त्रियांवर हो ाऱ्या ौटुंबि अत्याचाराचे स्वरुप व त्याची दाह ता स्पष्ट होते.

ौटुंबि हिंसाचाराचे स्वरुप :

ौटुंबि हिंसाचाराची नेम ी व्या या र ो अवघड आहे. ार ा ौटुंबि हिंसाचारामध्ये अने घट ांचा समावेश होत असल्याने प्रत्ये घट ातील पुन्हा उपघट ांचे विश्लेष ा र ो आवश्य असते. त्यामध्ये प्रामु याने स्त्रियांचा शारिरी छळ, लैं ि अत्याचार, तोंडी आि ा भावनि अत्याचार, आर्थि अत्याचार अशा वे ावे ळया प्र ारे अत्याचार ेले जातात त्याचा सविस्तरप ो विचार र ो ारजेचे आहे.

शारिरी छळ :

ुटुंबात महिलांना पति िंवा ुटूंबातील इतर नातेवाई ा डुन वे ावे ळया ार ासाठी शारिरी त्रास दिला जातो, छळ ेला जातो. त्यामध्ये मारहा ा र ो, तोंडात मार ो, चाव ो, लाथ मार ो, ढ लुन दे ो िंवा इतर ो ात्याही पध्दतीने शारिरी दु ापत ेली जाते. अने वेळा घरातील हातामध्ये जी वस्तु ला ेल ती फे ुन मारली जाते. ला ुड, ाठी, भांडी तसेच धारदार वस्तुंचाही सामावेश होतो.

लैं ि अत्याचार :

ौटुंबि हिंसाचारामध्ये लैं ि अत्याचार महत्त्वाचा भा ा आहे. ुटूंबातील पति आि ा इतर नातेवाई महिलांवर लैं ि अत्याचार रीत असतात. त्यामध्ये मनाविरुध्द वा बळजबरीने समा ाम, अश्लील चित्रे, िंवा मज ुर, फिल्म पहा यास भा ा पाड ो, अश्लिल फोटो ाढ ो, ज्यामुळे स्त्रिचा मानभं ा, अपमान होईल असे बिभस्त ृत्य जबरदस्तीने रावयास भा ा पाड ो, मनाविरुध्द अनैसर्गि ृत्य रावयाला भा ा पाड ो, लैं ि व अश्लिल नावे ठेव ो इत्यादी बाबींचा समावेश लैं ि अत्याचारामध्ये होतो.

तोंडी आि ा भावनि अत्याचार :

ुटूंबामध्ये महिलांना शारिरी अत्याचारा बरोबर नेहमीच मानसि अत्याचारास सामोरे जावे ला ाते. शारिरी छळाच्या ज मा शरिरावर दिसत असतात प ा मानसि , भावनि छळ, अत्याचाराच्या ुना दिसत नाहीत प ा त्याचा जास्त परि ाम महिलांवर होत असतो. ुटूंबातील महिला अशा प्र ारच्या अत्याचाराला पदोपदी बळी पडत असतात. त्यामध्ये लहान मोठ्या ार ांसाठी सर्वांसमोर अपमान र ो, वाईट नावाने बोल ो, चारित्र्यबद्दल िंवा वा ा ु ीबद्दल संशय घे ो, मुल ा झाला नाही म्ह ून अपमान र ो, टोचुन बोल ो, हुंडा आ ाला नाही म्ह ून नो री र यास न ार दे ो, इतर ो ात्याही व्यक्तीला भेट यास न ार दे ो, माहेरी जा यास न ार दे ो अशा प्र ारे वे ावे ळया प्र ारे मानसि व भावनि छळ ेला जातो.

आर्थि अत्याचार :

आर्थि स्वरुपाच्या हो ाऱ्या अत्याचारांमध्ये अने घट ांचा सामावेश होतो. जसे हुंडा, माहेरहुन हुंड्यांची मा ा ी र ो, मुलांचे व स्वत:चे पालन पोष ासाठी पैसे न दे ो, अन्न, वस्त्र, आजारी पडल्यावर औषधे न पुरवि ो, बऱ्याचदा अने स्त्रियांना नो री र यासाठी मज्जाव ेला जातो. जर त्याला न जुमानता नो री र याचा प्रयत्न ेला तर त्यात अडथळे आ ा याचाही प्रयत्न ेला जातो. अने ुटूंबातुन महिन्याचा प ार झाल्याबरोबर पत्नी डुन बळजबरीने पैसे घेतले जातात. अने ठि ा ी स्त्रियांना राहत्या घरातुन हा लुन दिले जाते. अशा प्र ारे आर्थि अत्याचार ेले जातात.

ए ंदरीतच ौटुंबि हिंसाचाराचे व्याप स्वरुप आहे. महिलांवर हो ाऱ्या ौटुंबि हिंसाचारामध्ये व्यक्ती ुंटूबपरतत्वे फर पडत असतो त्याचे स्वरुप ही वे ावे ळे असते. शारिरी छळ, लैं ि अत्याचार, तोंडी िंवा भावनि अत्याचार, आर्थि अत्याचार हे प्रामु याने होत असतात. म ा ्रामी ा भा ा असो ी शहरीभा ा असो सर्वत्रच महिलांवर ौटूंबि अत्याचार होत असतात.

ौटुंबि हिंसाचारापासून महिलांचे संर ा ायदा 2005 :

भारत सर ारने महिलांना ौटुंबि हिंसाचारापासून वाचव यासाठी, महिलांना संर ा दे यासाठी (Protection of women from Domestic Violence Act 2005) ौटुंबि हिंसाचारापासून महिलांचे संर ा ायदा 2005 अस्तित्वात आला.

या ायद्याअंतर्ात महिला आिा मुले यांना ायद्याद्वारे संर ा ा मिळु श ते. पत्नी, बहि ा, आई, वहि ाी, मुल ाी जरी ती (ल न होऊन सासरी ोली असली तरीही) तसेच ए त्र ुटूंबात रहा ाऱ्या व नातेसंबंधातील ुठल्याही महिलेला ौटुंबि छळा विरोधात संर ा ा मिळु श ते. मुलांनासुध्दा त्यांचा मानसि , शारिरी , आर्थि व लैंि छळ र ाऱ्या पाल ा विरुध्द त॔ार रता येते.

हा ायदा ेवळ ल न झालेल्यांच्या पुरताच मर्यादीत नसुर ए ादी स्त्री आपल्या जोडीदारासोबत ल नाशिवाय ए ा घरात राहत असेल, तरी तीसुध्दा या ायद्याच्या आधारे दाद मा ाु श ते.

महिलांचे अधि ार :

समाजामध्ये वे ावे ाळ्या पातळीवर ुटूंबातील महिलांवर ौटुंबि हिंसाचार होत असतो. आिा हो ाारा अन्याय, त्रास, महिला सहन रत असतात. समाजातील लो जेंव्हा ए ाद्या ुटूंबात पती-पत्नीमध्ये भांड ो होतात. पत्नीला त्रास दिला जातो तेंव्हा इतर ो ाीही बोलत नाही ार ा ते पती-पत्नीमधील भांड ा आहे म्ह ाून आिा जेंव्हा ो ाी बोलले तर त्यामध्ये महिलांची शी चु आहे हेच स्पष्ट ेले जाते. त्यामुळे महिलांची मानसि ोंडी निर्मा ा होते. शिवाय आपल्याला ांही अधि ार आहेत. आप ााला अन्याया विरुध्द न्याय मा ाता येईल. त्या संदर्भात ायदे आहेत. पोलीसामध्ये त॔ार रता येईल ाय? याची माहिती नसते. त्यामुळे महिलांवर अन्याय वाढत जात असल्याचे दिसुन येते. त्यामुळे महिलांना ांही अधि ार न्याय मा ायासाठी ायदे आहेत. याचे ज्ञान अस ो ारजेचे आहे. ौटुंबि हिसांचारापासून महिलांचे संर ा र ाऱ्या ायाद्यामध्ये महिलांचे अस ाारे अधि ार पुढील प्रमा ो सां ाता येतील.

- महिला स्वतः िं वा मुलाविरुध्द हो ाारे ौटुंबि अत्याचार थांबवु श ते.
- ुटूंबातील पती वा नवरा जोडीदार त्यांचे नातेवाई सासु, सासरे, यांच्या विरुध्द प्रतिवादी म्ह ाून त॔ार रु श ते.
- प्रतिवादी ज्या घरात राहत असेल त्याच घरात प्रतिवादी बरोबर राहु श तात आिा जर तुम्ही राहत असलेले घर प्रतिवादी वि त असेल तर त्यास प्रतिबंध रु श ता. जर तुम्हाला स्वतंत्र राहावयाचे असेलत तर त्यांच्या डून पर्यायीव्यवस्था रुन घेवु श ता.
- प्रतिवाद्या डून तुमच्यासाठी आिा तुमच्या मुलांच्या उपजिवे ेसाठी ार्च मा ाु श ता.
- प्रतिवाद्यां डून हो ाऱ्या शारिरी दु ाापतीच्या वैद्य ीय उपचारासाठी ार्चासहित नु सान भरपाई मा ाता येते.
- प्रतिवाद्यामुळे जर नो री ोली असेल िं वा व्यवसाय ामवावा ला ाला असेल तर त्याबद्दल नु सान भरपाई मा ाता येते.
- जी महिला ौटुंबि छळाची शि ार आहे. तिला पोलीस, आधार ाृह आिा वैद्य ीय मदत मिळ याचा अधि ार ायद्याद्वारे मिळतो.
- ौटुंबि छळाच्या त॔ारी बरोबर स्त्रिला भारतीय दंडविधानाच्या लम 498 (अ) ाली दे ाील त॔ार दा ाल र याचा अधि ार आहे.

निष्र्ष :

- ए ंदरीत आज देशामध्ये प्रत्ये राज्यामध्ये ो ात्या ना ो ात्या तरी ार ााने विवाहित स्त्रियांना ौटुंबि हिंसाचाराचे बळी व्हावे ला ात आहे.
- स्त्रियांचे आर्थि स्वावलंबन नसल्यामुळे त्यांना अत्याचार सहन रावा ला ातो.
- अने स्त्रियां माहेरची बदनामी होऊ नये म्ह ाून हो ाारा अत्याचार सहन रीत असतात.
- ौटुंबि हिंसाचार हा शारिरी , मानसि , लैंि , आर्थि अशा वे ावे ाळ्या प्र ारे ेला जातो.
- ौटुंबि हिंसाचारापासून महिलांचे संर ा ायदा 2005 या ायद्यामुळे महिलांना संर ा ा मिळते. या ायद्यामुळे अन्यायाने पिडीत अस ाऱ्या स्त्रियांना न्याय मा ाता येतो या ायद्याचा फायदा स्त्रियांना हो ाार आहे.
- देशामध्ये आिा राज्यामध्ये हो ाऱ्या ौटुंबि हिंसाचाराचे प्रमा ा रो ा यासाठी समाजामध्ये प्रबोधन हो ो ारजचे आहे. समाजाची पुरुषप्रधान मानसि ता बदल ो ारजेचे आहे. त्याच प्रमा ो संर ा ा दे ाऱ्या 2005 च्या ायद्याची माहिती सर्वस्तरातील महिलांपर्यंत पोहच ो ारजेच आहे.

संदर्भ :

1. प्रा. जयंत घाट ो (1999) : सम ालीन भारतातील सामाजि समस्याः प्र ाश विवे घाट ो, पार ाांव जि. ोल्हापूर
2. रा.ज. लोटे (1999) : भारतातील सामाजि समस्या : पिंपळपूरे ॲ ड े. पब्लिशर्स, ना ापूर.
3. ाांधी नॅशनल मेमोरिअल सोसायटी (2013) : स्त्री-भ्रु ाहत्या : डायमंड पब्लि ेशन्स, पु ो.
4. मेघा ताडपत्री र (2012) ौटुंबि हिंसाचार वास्तवाला सामोरे जाताना : डायमंड पब्लि ेशन्स, पु ो.
5. लो मत (5 ऑ ास्ट 2012) यु ाांतर शि ा ा संस्थेने ेलेले सर्वे ा ा.
6. मासि , परिवर्तनाचा वाटसरु (फेब्रुवारी 2013) द. युनि ॲ ॅडमी, पु ो.

२०१३-१४ ेंद्रीय अर्थसं ल्प - ृषी व ्रामी ा वि ास ए दृष्टी ेप

प्रा. निंबा भे. राठोड

अर्थसं ल्प म्ह ाजे ाय ? अर्थ म्ह ाजे पैसा त्यामुळे अर्थसं ल्प म्ह ाजे पैसे से उभार ो व तो यो य रीतीने ार्च से र ो या विषयीची अर्थमंत्र्यांनी सोडलेला सं ल्प िं वा मांडलेले अंदाजपत्र होय. चालु सालच्या १ एप्रिल पासून सुरु होऊन पुढील सालच्या ३१ मार्च पर्यंतच्या आ ामी आर्थि वर्षातील (म्ह ाजे १ एप्रिल २०१३ ते ३१ मार्च २०१४) सर ारच्या उत्पन्न, ार्च, ुंतव ू या सर्वा विषयीचे अपे ित अंदाज यांचे विवर ा म्ह ाजे अर्थसं ल्प होय. म्ह ूनच आपल्या घटनेच्या ११२ व्या लमात अर्थसं ल्पाला वार्षि वित्तीय विवर ा (ॲन्युअल फायनॅन्शियल स्टेटमेंट) असे म्हटले आहे.

दरवर्षी प्रमा े यंदाही मा. ेंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी २०१३-१४ चा अर्थसं ल्प २८ फेब्रुवारी २०१३ ला संसदेपुढे मांडला. मा. अर्थमंत्र्यानी आपल्या भाष ात पुढील आर्थि वर्षात (२०१३-१४) निरनिराळ्या ेत्रासाठी असलेल्या वि ास योजना आ ि ार्य्र म यांची माहिती अर्थमंत्र्यानी दिली आहे.

प्रस्तुत ले ात अर्थमंत्र्यानी शेती ेत्राच्या व ्रामी ा वि ासाच्या वि ास योजना व ार्य्र मासाठी े लेल्या तरतुदीचा उहापोह र यात आलेला आहे.

भारत हा ृषीप्रधान देश आहे. आजही भारतातील ए ू ा लो सं येच्या ५८ टक्े जनता शेतीवर अवलंबुन आहे. यंदाच्या अर्थसं ल्पात ृषी ेत्रासाठी ृषी पतपुरवठ्यामध्ये ेलेली सव्वा ला ा ोटीची भरभक म वाढ, ृषी मंत्रालयाच्या तुरतुदीत २२ टक्क्यांनी वाढ तर ग्रामी ा वि ास ार्य्र मासाठीच्या तरतुदीत ेलेली ४४ टक्क्यांची वाढ ही अर्थसं ल्पातील ाही ल ा ो दिसुन येते. आर्थि पाह ाी अहवालानुसार ृषी ेत्राचा वि ास ४ टक्े अपेि ात असताना प्रत्य ाात १.८ टक्े इत ा अत्यल्प राहिला आहे. मा ाील वर्षाच्या तुलनेत स ल राष्ट्रीय उत्पन्नातील ृषी ेत्राचा हिस्सा १४ टक्क्यावरुन ८ टक्क्यावर ााली घसला आहे. अद्यापही ५८ टक्े जनता शेतीवर अवलंबून असल्याने ृषी ेत्रासाठी व ग्रामी ा वि ासासाठी ेलेल्या अर्थसं ल्पातील वाढीव तरतुदीवरुन दिसुन येते.

(आ डे ोटी रुपये)

ेत्र	वर्ष - २०१२-१३	वर्ष - २०१३-१४
ृषी मंत्रालय	२०२०८	२७०४९
ग्रामी ा वि ास	५५०००	८०१९४

वरील आ डेवारी वरुन असे दिसुन येते ी, ग्रामी ा भारताला झु ते माप देताना ृषी मंत्रालयासाठी २०१२-१३ या आर्थि वर्षात २०२०८ ोटी रुपायाची तरतुद अर्थसं ल्पात र यात आली होती. ती वर्ष २०१३-१४ या सालासाठी अर्थसं ल्पात २७०४९ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे. ही वाढ २२ टक्क्यांनी जास्त आहे. तर ग्रामी ा

वि ासा रिता २०१२-१३ या वर्षा मध्ये ५५००० ोटी रुपयाची अर्थसं ल्पात तरतुद र यात आली होती. ती २०१३-१४ या अर्थसं ल्पात ८०१९४ ोटी रुपयाची अर्थसं ल्पात तरतुद र यात आली आहे. ही वाढ ४६ टक्क्यांनी जास्त आहे.

ृषी ेत्राच्या वि ासाला चालना दे यासाठी अर्थसं ल्पात ृषीवि ासासाठी पुढील प्रमा े तरतुदी ेलेल्या आहेत.

१) **दुष् ाळी भा ातील शेत ऱ्यांना मदत :-** दुष् ाळी भा ातील छोट्या व मध्यम शेत ऱ्यांना दिली जा ारी मदत ही ३०५० ोटीवरुन ५३८७ ोटी र यात आलेली आहे.

२) **ृषी पतपुरवठा :-** शेत ऱ्यांना दिले जा ारे ृषी पतपुरवठ्याचे उद्दिष्ट्ये हे ५.७५ ला ोटींवरुन ७ ला ोटी र यात आले आहे.

३) **व्याज अनुदान योजना :-** व्याज अनुदान योजना चालु ठेव यात आली असुन अल्पमुदती पि र्ज ज्या शेत ऱ्यांनी वेळेवर परतफेड ेली आहे. त्यांना ४ टक्े दराने र्ज दे याची तरतुद र यात आली आहे. पूर्वी ही योजना फक्त सार्वजनि बँ , रिजनल रुरल बँ व सह ारी बँ पुरतीच मर्यादीत होती तीची आता व्याप्ती वाढवि यात आली असुन ाज ी व्यापारी बँ ानासुद्धा ला ू र यात आली आहे.

४) **हरित ्रांती :-**

अ) आसाम, बिहार, छत्तीस ड व पश्चिम बं ाल या पूर्वो डील राज्यात नविन हरित्रांती घडवून आ ा यासाठी १००० ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली

आहे.

ब) ज्या राज्यात अ ाोदरच हरित‸ ांती झालेली आहे. शेत ऱ्यांना पि ांची अदला बदल र याचे धैर्य दे यासाठी. अशा राज्यात पि विविधता व तांत्री अभिनवतेसाठी ५०० ोटीची योजना ार्च दा ाव यात आला आहे.

५) **ए ात्मि पा ालोट वि ास ार्य‸ म :-** अल्प व अत्यअल्प शेत ऱ्यांसाठी भु. सुधार ा व जलसंधार ाासाठी ए ात्मि पा ालोट वि ास ार्य‸ माद्वारे शेतीची व पा याची उत्पाद ता वाढवि यासाठी सत्र २०१२-१३ मध्ये ३०५० ोटी ची तरतुद र यात आली होती ती २०१३-१४ मध्ये ५.३८७ ोटी र यात आली आहे.

६) **ृषी बायोटि संस्थाची स्थापना :-**

अ) नॅशनल इंन्सिटट्यूट ऑफ बायोटि स्ट्रेस मॅनेजमेंट या संस्थाची स्थापना छत्तीस ाड राज्याची राजधानी रायपुर येथे र यात ये ाार आहे.

ब) इंडियन इन्स्टिट्युट ऑफ ॲग्रिल्चरल बायोटेक्नॉलॉजी या संस्थाची स्थापना झ ाार ांड राज्याची राजधानी राची येथे र यात ये ाार आहे.

७) **नारळाच्या बा ााची पुर्नला ावड :-** ेरळ व अंदमान व नि ाेबर बेटावरील नारळाच्या बा ााच्या पुर्नला ावड र यासाठी ७५ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आलेली आहे.

८) **राष्ट्रीय पशुधन अभियान :-** २०१३-१४ मध्ये राष्ट्रीय पशुधन अभियान राबवि यात ये ाार आहे. पशुसंवर्धन व उत्पादन ेत्रात ुंतव ु वाढवून या ेत्राची

ृषी हवामानातील स्थितीनुसार उत्पाद ता वाढवि याचा प्रयत्न या अभियानातून े ला जा ार आहे. या राष्ट्रीय पशुधन ार्य् मासाठी अर्थसं ल्पात ३०७ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे. या अभियानांत ात व जनावराना चारा व पशु ाद्याची उपलब्ध रुन दे यासाठी यात ए उपाययोजनाही आ ा यात आली आहे.

९) **राष्ट्रीय ृषी वि ास योजना :-** राष्ट्रीय ृषी वि ास योजनेसाठी अर्थसं ल्पात ९९५४ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे.

१०) **ृषी व राष्ट्रीय अन्नसुर ा ार्य् म :-** ृषी व राष्ट्रीय अन्नसुर ा ार्य् मासाठी अर्थसं ल्पात २२५० ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे.

११) **राष्ट्रीय अन्न सुर ा विधेय ाला प्राधान्य :-** अ ामी आर्थि वर्षात राष्ट्रीय अन्नसुर ा विधेय ाला प्राधान्य दे यात आले आहे. चालु अधिवेशनात विधेय संमत हो याची अपे ा व्यक्त र यात आली आहे. अन्न सुर ा विधेय ाच्या अमलबजाव ीसाठी यंदाच्या प्रस्तावित ७५ हजार ोटी रुपयाच्या अनुदानात वाढ रुन अर्थसं ल्पात १० हजार ोटी रुपयाची अतिरिक्त अनुदानासाठी निधीची तरतुद र यात ओलली आहे.

१२) **ृषी संशोधन :-** ृषी ेत्रात संशोधन रुन नवनविन तंत्रज्ञानाचा, बिया ाचा, नवनविन पद्धतीचा व आधुनि पद्धतीने शेती र यासाठी ृषी ेत्रात संशोधन र यासाठी अर्थसं ल्पात ३४१५ ोटीची तरतुद र यात आलेली आहे.

१३) **ृषी उत्पादनाच्या ि मान आधारभूत ि मत व निर्यात :-** मा. अर्थमंत्र पी. चिदंबरम यांनी सां ीतले ी एप्रिल ते डिसेंबर २०१२ या ाळात ृषी निर्यात ही

१३८४०३ ोटी रुपयापे ाा अधि झाली आहे. सर ारी ारेदी योजनेत ृषी उत्पादनाच्या ि मान आधारभुत ि मत वाढवि यात आल्यामुळे शेत ऱ्यांना आ ा ाी उत्पादन घे यास प्रोत्साहन मिळाले आहे. अन्नधान्य उत्पादनात २०१२-१३ या वर्षात २५ ोटी टन इत े होईल. अशी आशा त्यांनी व्यक्त े लेली आहे.

१४) **शेती उत्पादन संघ (FPO) ची स्थापना :-** शेती उत्पादन संघ स्थापना रुन शेती मालाचे विप ान ि फायतशीर र यासाठी अशा संघाच्या स्थापनेसाठी पूर भा ाभांडवल दे यासाठी रु. ५० ोटीची तरतुद र यात आली आहे. अशा ए ा संघाला रु. १० ला ापर्यंत समभा ाभांडवल देता येऊ श े ल. शेतमालाच्या बाजारामध्ये शेत ऱ्यांना ि फायतशीर भाव मिळ यासाठी ृषी माल बाजार ायद्यामध्ये आवश्य त्या सुधार ाा राज्यानी रव्यात असे अपे ि ात आहे.

१५) **'न्युट्री फार्म' चा पथदर्शी प्र ल्प :-** लो ांमध्ये आरो याबाबत स स आहाराबाबत जा ृती वाढत आहे. अने नामवंत ृषी शास्त्रज्ञांनी लोहसमृद्ध बाजरी, प्रथिनसमृद्ध म ा, झिं समृद्ध ृहू दे ााऱ्या नव्या जाती वि सित रुन त्या प्रसारित र याची सूचना े ली आहे. या मा ा ाीची द ाल घेवून अर्थसं ल्पात 'न्युट्री फार्म' या पथदर्शी प्र ल्पाची घोष ाा र यात आली आहे. हा प्र ल्प ृषी मंत्रालयाच्या माध्यमातून राबवि यात ये ाार आहेत. ज्या विविध पोष ामूल्य घट ांचे प्रमा ा अधि असलेल्या पी जातींची प्रायोगि शेतीप्लॉटवर ला ावड र यात ये ाार आहे. ु पोष ााची समस्या अधि असलेल्या जिल्हांना या प्र ल्पामध्ये प्राधान्य दे यात ये ाार आहे.

१६) **नाबार्ड ्रामी ा पायाभूत सेवा वि ास निधी :-** नाबार्डच्या ्रामी ा

पायाभूत सेवा वि ास निधीसाठी २०,००० ोटी रुपयाची तरतुद ेली आहे. त्यातून रस्ते वि ासाबरोबर ाव पातळीवर ोदामांची बांध ीसाठी ेली आहे. इतर वि ास ामासाठी ५००० ोटी रुपये ार्च र यात ये ार आहे. पायाभूत सेवांच्या वि ास ेत्रात ुंतव ू वाढावी म्ह ून रमुक्त र्जरो ो योजनेमध्ये पर ीय बँ ानाही समाविष्ट ेले जा ार आहे. शेती ेत्राशी सबंधित सेवांना सेवा रातुन मो ळे र यात आले आहे.

२०१३-१४ च्या अर्थसं ल्पात शेतीच्या ेत्रासाठी ेलेल्या तरतुदीवरुन शेती ेत्राच्या वि ासा रिता धोर ामहत्व व्यक्त झाल्याचे दिसुन येते. हे जरी ारे असले तरी शेतीचा महत्वाचा घट सिंचन व्यवस्थेचा वि ास व वीजपुरवठा या डे प्रत्य ा फारसे ल ा दिलेले दिसुन येत नाही.

- **अर्थसं ल्पात ग्रामी ा वि ासा रिता र यात आलेल्या तरतुदी**

ग्रामी ा भा ावरुन वरदहस्त मा. अर्थमंत्री यांनी यंदाच्या अर्थसं ल्पात ग्रामी ा वि ासालाही झु ते माप देताना तरतुदीमध्ये ४६ टक्के वाढ ेली आहे.

सर ारच्या प्रमु ा ग्रामी ा वि ास योजनांवर २०१२-१३ या वर्षी अ ेरीस ५५ हजार ोटी रुपये ार्च हो ार आहे. ती २०१३-१४ या वर्षात या योजनेसाठी ८०१९४ ोटी

रुपयाची तरतुद र यात आली आहे. ही वाढ ४६ टक` आहे.

१) ग्रामी ा जनतेला रोज ार दे या रिता महात्मा ांधी ग्रामी ा रोज ार हमी योजने रिता ३३ हजार ोटीची तरतुद र यात आली आहे.

२) ग्रामी ा भा ात रस्त्याचे जाळे तयार र यासाठी पंतप्रधान ग्राम सड योजने रिता पंतप्रधान ग्राम सड योजना भा ा २ साठी यात र्च `ला जा ार आहे. त्याचा फायदा आंध्र प्रदेश, हरिया ा, र्नाट , महाराष्ट्र, पंजाब व राजस्थान या राज्याना हो ार आहेत यासाठी अर्थसं ल्पात २१७०० ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे.

३) ारिबाना घरे बांध या रिता इंदिरा आवास योजनेसाठी १५१८४ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे.

४) स्वच्छ पेयजल व सांडपा ी योजनेसाठी यंदाच्या अर्थसं ल्पात १५२६० ोटी रुपयाची तरतुद र यात आलेली आहे.

५) राजीव ांधी पंचायत सशक्ती र ा अभियानासाठी चालू वर्षी ५० ोटी रुपयांच्या तरतुदीने सुरु र यात आली आहे.

६) पंचायत राज संस्थाना बळ टी र यासाठी यंदाच्या अर्थसं ल्पात ४५५ ोटी रुपयाची तरतुद र यात आली आहे.

ग्रामी ा वि ासासाठी २०१३-१४ च्या अर्थ सं ल्पात `लेल्या तरतुदी वरुन असे दिसुन येते ी, ग्रामी ा ेत्राचा वि ास होवुन ग्रामी ा भा ात राह ाऱ्या जनतेचे जिवनमान उंचाव यात व आर्थि वि ासात निश्चितच हातभार ला ेल. असा आशावाद बाळ ायला हर त नाही.

प्रा. निंबा भेलाजी राठोड

ुरुदेव न ार, ्रामपंचायत

ार्यालयाजवळ, उमरसरा, यवतमाळ

मो. नं. ९६३७७९०३६६

nimbarathod@rediffmail.com

- **संदर्भ**

१) Government of India ministry of Home Affairs outcome Budget 2011-12

२) The Indian Express Date 1 March 2013.

३) The Hitavada Date 1 March 2013.

४) www.indiatodya.intodya.in

५) दै. लो मत दि. १ मार्च २०१३

६) दै. स ाळ दि. १ मार्च २०१३

७) दै. लो सत्ता दि. १ मार्च २०१३

८) दै. दशोन्नती दि. १ मार्च २०१३

९) राज्यस्व - देव/झामरे

१०) भारतीय अर्थव्यवस्था - ल मीनाराय ा नाथुरा म ा

११) भारतीय अर्थव्यवस्था - श्रीधर देशपांडे/ विनाय देशपांडे

वी प्रा. अशो थोरात यांच्या वितेतील 'प्रेम'

. हर्षाली ज्ञानेश्वर ोठाळे

एम.ए. (मराठी)

सारांशः-

वी अशो थोरात यांच्या जीवनात प्रेमाच्या श्वासांची सांद्र लय विचे आयुष्य झं ारून ोली. विच्या वितेतील, जीवनातील प्रेमाने विच्या मनाला तहानलेला समुद्र बनविले आहे. वी थोरातांच्या वितांवरून धी जा ावते ी, वी आ ा त्यांच्या प्रेमातील अंतर म्ह ाजे यु ाानूयु ाांची पो ळी नि धी श्वासानिःश्वामधलं अतुट अंतर. विच्या वितेत धी प्रेमाच्या, प्रेयसीच्या स्मर ाांचे उत्सव फुलतात तर हेच स्मर ा धी विरहाच्या असं य सुया रोव ाऱ्या ा ाांची आठव ा रून देते नि त्या वेदनेची ए स ास ाीत ळ हृदयात उठते आ ा सावरलेले आवठ ाीचे घरटे पुन्हा विस टते.

विच्या वितेतील प्रेम धी समाजाला मा ादिर्शन रते, धी अनुभव मांडते, 'सुसंस् त' म्ह ाव ाऱ्या पांढरपेशा समाजाच्या रूप बंधनावर 'टी ा' रते. धी वितेतील प्रेमाचे तत्त्वज्ञान हृदय सोलवटते, वास्तवाला विवस्त्र रते. वितेतील प्रेम धी प्रेयसीसाठी प्रार्थना, धी तिच्याच प्रार्थनेचे उत्तर बनते, धी समंजसप ाा, विरह, त्रा ाा, उपहास, संताप व्यक्त रते. परंतु सदैवच प्रेमाच्या, प्रेयसीच्या स्वमानाचं र ा ा रते.

प्रस्तावना :-

'ही प्रेमाची जात ो ाती

उजेड ोठे, ोठे प ाती

आनंदाला तोटा नाही

दुः ााचीही नाही ा ाती' (ाझल माझी, पृ. .३४)

वी थोरातांना प्रेमाची, प्रेम वितेची दे ा ाी निस ाानेच दिलेली आहे. तुळशीपुढे दिवा लावून ३३ ोटी देवांपुढे उजेड पडतो या दृढ श्रद्धेसार ां प्रेम... प ा या प्रेमात आनंद वा दुः ा दोन्हींना पारावार नाही हे ही सूर्यसत्य!

वी थोरातांच्या प्रेम वितांमधून जा ावते ी, जोपर्यंत आप ा ुंता ुंत मध्ये आ ात नाही तोपर्यंत आयुष्य ाूप

साधं असतं आ ा प्रेमही!

'तुझाच आहे आज उद्याही पु ार ेव्हा तेव्हा तुला वाटते

तुझ्यामुळे तर ाडे मलाही अपूर्व सु ााचे स्वप्न ावसले'

(ाझल माझी, पृ. .६)

'तू माझीच ना', 'तू माझीच ना' हे वारंवार विचार यापे ाा 'मी तुझाच ां' हे सां ा यात समर्पिततेचं सु ा, पुढल्या व्यक्तीला दिलेली शाश्वती नि रितं झाल्यावर ाठो ाठ भरून पावल्याचं समाधान आहे. विच्या जीवनात प्रेयसीच्या प्रेमाचं स्थान ए मेवाव्दितीय आहे.

'मी जसा आहे तसा हा तुझ्या समोर आहे

आव ाोट्या सभ्यतेचा आ ााही येत नाही...

... ावळी नाजू तू अन प्रीतही तशीच आहे

ाुंतले धा ो असे ीता ााही येत नाही'

(सां ााही येत नाही)

यापे ाा प्रेमाची आ ाी ाय पारदर्श ता असेल? वी थोरातांच्या वितेतील प्रेम म्ह ाजे ए मे ांची अपू ाता स्वी ारून ती पू ा र यासाठी झट ां आ ा त्यापे ााही महत्त्वाचं म्ह ाजे आपल्या ाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाला ाोट्याचं ांद ा न लावता आहे तसच दिस ां, अस ां! विच्या दृष्टीने प्रीत ही त्यांच्या प्रेयसीसार ाीच नाजू नि ावळी आहे आ ा प्रीतधा ो तिच्यातील प्रेमाशी इत े ाुंतलेत ी, ता ा याच्या पली डील अवस्था... प्रीतीचे इत े ावळे व ानि रसि ाला तरल रून सोडते... व ानातील नाजू ता रसि ाला वेलीपरी बिल ावून ठेवते... असं हे ावळं प्रेम आधुनि ी र ााच्या ओझ्या ााली पार दाबून टा ाऱ्या या प्रेमीजनांना, प्रेयसीला वी प्रश्न विचारून जातात,

'प्रेम असेही असते ा?

ुठे सेही बसते ा?

(दैनि स ाळ)

या समाजातील ाधाडांच्या नजरा चु वून भेटीसाठी आतुर असलेले प्रेमीजीव ास्ता ाातात, धडपडतात परंतु दोघांची अवस्था या थीत संस् ृती र ा ांनी बी ट रून टा ली आहे

म्ह ाून वी म्ह ातातः

'दोघांचीही बी ट अवस्था

हा प्रेमाचा   ठी ा रस्ता'

(दोन जीवांनी)

परंतु प्रेममार्ा ि तीही   ठी ा असला तरी तो मार्ा बदल ााऱ्यांपै ी   वी नाहीत हे जा ावतं....

प्रेमाराध्याय राधा ृ ष ााला पुज ाारी आपली संस् ृ ती नि राधा ृ ष ाांच्या पदचिन्हांवर चालत प्रेम   र ााऱ्यांचे प्रेम म्ह ाजे सामाजि   ुन्हा?

  वी म्ह ातात :

'दोन प्रेमी जीवांना

मी हट   ले

 ॉलेजच्या उद्यानात

बोलतांना पाहून

म्ह ाालो, मु ाांनो

जरा सभ्य मा ासासार ो वा ात चला

सभ्य मा ासे अशा ोष्टी

चोरून   रत असतात!'

(दैनि   स ाळ)

 विने ही   वितारूपी टी ा प्रेमाचा सामाजि   ुन्हा चोरून   र ााऱ्या 'सभ्य' लो ांवर े ली आहे.

  वी थोरात प्रेमाला ए   निसर्ा नियम मानतात, ोट्या प्रतिष्ठांना ते जुमानत नाहीत म्ह ाून :

'दोन जीवाचे असे भेट ो

मला   धीही ाट   त नाही

म्ह ाून मीही चु ून त्यांना

धी धीही हट त नाही'

(दैनि स ाळ)

असे वी म्ह ातात. मुलामुलींच्या सहज भेट याला आ ोप ा असावा? प्रत्ये नात्यात प्रेम असतच प ा प्रत्ये प्रेमात नातं असायलाच हवं ा? प्रेमात ज ाा ऱ्या, राधाबाधेचा उत्सव साजरा र ाा ऱ्यांच्या बाबतीत वी आपल्या ले ानात म्ह ातात; "ही सळसळत्या रक्ताची तरू ा ले रं अत्यंत प्रति ूल पर्यावर ाातही यो य वळ ाावर आहेत. आप ा आपले चष्मे बदल ो मात्र ारजेचे आहे."[१]

'प्र ाय' हा प्रेमदेवतेची आराधना र ाारा ए भक्ती मार् ा मान ारे वी म्ह ातात :

'मान्य आहे, तोल माझा असेलही ढळला जरासा

वाटते माझा तुला नसेलही ळला उसासा

प्रार्थनेचे हात माझे देऊ न ो झिड ारुनी'.

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .१६)

स्वतःच्या विलयाचा सोहळा म्ह ाजे प्रेम! म ा त्याला मन नि तनाच्या तरी ुठे असतात सीमा...

प ा विच्या प्रेयसीला ळल्याच नसाव्यात विच्या भावना, त्यांच्या श्वासातील तप्त उसासा, त्यांच्या नजरेतील ाम्य भाव व्यक्त र ाारी े विलवा ाी वेदना! विची तुटून तुटून जुळ ाारी प्रार्थना अ ोर तुटतेच परंतु या तुटलेल्या प्रार्थनेतही प्रीत झ ां ारत राहते....

जेथे प्रेम नि विश्वास असतो तेथे आजन्म प्रति ोचाही पश्चाताप नसतो. आपल्या 'असा जन्म ोला' या ाझल मध्ये वी म्ह ातात :

'संदि ध हो ार, स्पष्टसा न ार

तरी प्रति ोत असा जन्म ोला'

(ाझल माझी, पृ.॰ . ४२)

विच्या भोळ्या नि वेड्या प्रेमाला संदि धतेतच प्रेमाची इत ी शाश्वती जा ावत राहीली ी, स्पष्ट न ारा डेही विच्या प्रेमाचे ल ा ोले नाही. परंतु ही जा ाीव सुद्धा फोल ठरली. प ा विचे आयुष्य मात्र प्रति ााच बनून ोले... वितेतील विरूपी प्रति ाा वळ ाावळ ाावर वाच ाला भेटत राहते,

'नजरे आड झाली

तुझी सुंदर प्रतिमा

वाटेवरील दृष्टी

ढळता ढळेना'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .३८)

प्रेयसीची सुंदर प्रतिमा नजरेला दिसेनाशी झाली तरीही वाटेवरील विची न ढळ ारी दृष्टी म्ह ाजे विच्या प्रेमाची प्रति ोचा वसा अस ारी विश्वावे ाळी सृष्टी... त्या सृष्टीत े वळ ती न येताही तिचे ये ो व तो ायम प्रति ारत....

प्रेयसीच्या प्रेमाच्या स्नि ध ओलाव्यासाठी तडतड ारे हृदय जेव्हा आ ांत रते तेव्हा विच्या प्रेमातील विनंती बोलते

'नाही आता सोसवत

तुझ्या विरहाची ध ा

ा ा ए च प्रेमाचा

माझ्या वाट ीला दे ा!'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .५५)

येथे " ा ा ए पुरे प्रेमाचा"[२] म्ह ा ाऱ्या ाोविंदाग्रजांची न ळतप ो आठव ा होते. याबाबत प्रा. डॉ. विजया डबीर यांना "अशो थोरातांच्या वितेतील ए तर्फी प्रेम, त्यातील वैफल्य हे दाचित ाोविंदाग्रजांच्या पायवाटेने तर प्रवास रीत नाही ना?"[३] असे वाटले आहे. परंतु दोन लावंतांची तुलना धीच होत नाही प्रत्ये ाचा ढं ा वे ाळा, बाज वे ाळा.

प्रेम नुसतं नसतच धी, ते जेथून सुरू होतं तेथूनच ए ा हा ाीला सुरूवात होते ती धी ए ट्याचीच हा ाी असते आा ा वी थोरातांची प्रेम हा ाी ही दोघांची हा ाी होता होता ए ट्याचीच विता होऊन जाते,

'दारी ए टा मी, घरी ए टा मी

जवळ तू आहेस, तरी ए टा मी...

... न ो घास घेऊ, न ो श्वास देऊ

ळावे तुला, अंतरी ए टा मी'

(ाझल माझी, पृ.॰ .३९)

धी प्रिय मा ासाला आपल्या ए टेप ाची जा ाीव आप ाहुन झाली ी, त्या ए टेप ाातही भरभरुन सोबतीची जा ाीव होत राहते. परंतु ए तर्फी ेलेली प्रीतवाटेवरली वाटचाल भ न वास्तवा डे नेते हे ाही असत्य नव्हे,

'प्रेमाला आला पूर

ाळाजातली ारी मा ासे

तरी राहीली दूर'

('फुलांच्या धुंद राती' ध्वनिमुद्री ा)

ही वेदना विला घायाळ रते. " ाऱ्या प्रेमाचे व्या र ा पक असते"[४] असे म्ह ा ााऱ्या वी थोरातांच्या वाट्याला प्रेमातील प्रेमाचा पक प ाा आला नाही. 'दान प्रीतीचे मा ाता' ेवळ 'विरहाची शि ाा' विच्या वाट्याला आली.

विच्या मनाला, त्या मनातील ाऱ्या प्रेमाला स्वतःचा, प्रेमाचा उपहासही ळला नाही असे पुढल्या ओळीवरून जा ावते,

'ती प्रेमाची तालीम होती

मला मात्र ते ारे भासले'

(ाझल माझी, पृ.. .४८)

प्रेमाची तालीम? ि त्ती विचित्र, ुरूप उपहास? नि या उपहासाला विचे वेडे प्रेम प्रेमच मानत राहीले. विच्या प्रेमाचा धी प्रेयसीने उपहास ेला, तर धी नियतीने ाेळ मोडला नि धी परिस्थितीच्या मनःस्थितीने प्रेमाला लाट ाी दिली आि ा

'भि ाऱ्याच्या ार्दीत हरवले माझे प्रेम दिवा ाे'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.. .३२)

इथपत विची दयनीय अवस्था झाली.

स्वतःच्या प्रताड ाा-पीडा, ए तर्फी प्रेम-त्यातील प्रिय वेदना, सत्य-असत्य, विरह- मतरता, पोर प ाा-व्याप ता या सर्वांचा विने त्यांच्या जीवनात पटरहित प्रेमाने स्वी ार ेला आहे. त्यांच्या वितेतही ये ाारा हा पटरहित स्वी ारच येथे म्ह ाताे ी,

'आता वसंत येवो न येवो बहरुनी आली व्यथा

ह्या व्यथेला मानले मी अप्सरा अन् मेन ा'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .२६)

व्यथा निला अप्रतिम सौंदर्य बहाल र ाऱ्या या विला 'सु ी' राह याचा अभिशाप आहे, ार ा प्रेमसु ा इतरांना सु ी र यात आहे.

प्रेम म्ह ाजे अ ादी े व्हाही नि ु ासाठीही अचान प ो उमल ारं फूल! हे फूल ए ासाठीच उमलावं हा ाही नियतीचा नियम नाहीच! आपल्या 'तू दुसऱ्याची' या ाझल मध्ये वी म्ह ातातः

'तू दुसऱ्याची मी दुसरीचा

ध्यास तरी ा? प्रेमसरीचा'

(ाझल माझी, पृ.॰ .३१)

ए त्र आलो तर प्रेम आ ा दुरावलो तर क्लेश! हे विचे प्रेम नाही. प्रेम अवधीपुरतं सीमित होतं तेव्हा ते दुषीत होऊन जातं. सदैव प्रेमपू ा अस ाच विच्या प्रेमाचा स्वभाव आहे.

विचे प्रेम म्ह ाजे व्यक्ती डून समष्टी डे ने ारी जा ीव. आपल्या 'अभिषे ' या वितेत वी म्ह ातात :

'होते ठेवले तेवत

प्रीतीचे ा निरांजन

वात होऊन जळलो

े ले सर्वस्वाचे दान'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .३५)

जे लुटल्यावरच आप ा श्रीमंत होतो ते म्ह ाजे सर्वस्व आ ा या विने प्रीतीचे निरांजन तेवत ठेव यासाठी वात होऊन जळतांना सर्वस्वाचे दान े ले आहे... प्रेयसीने ना ारले तरी प्रेयसीला बहाल े लेले प्रेम या ा ापर्यंत जसेच्या तसे ए संध जतन होऊन राहीले आहे. वी थोरातांच्या वितेतील प्रेमाची जा ीव म्ह ाजे प्रेयसीच्या स ु शलतेची प्रार्थना...

'तुला नवी दिशा सापडली

या आनंदातच मी विता लिहीत असतो'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .४७)

ज्या व्यक्तीवर विने प्रेम े ले तिच्यासाठी आ ा ी ु ीतरी प्रेमपात्र व्यक्ती आहे हे विने मान्य े ले आहे नि त्या

मान्यतेला तिच्यासाठीच्या प्रार्थनेची जोड देऊन तिच्या आनंदाशी आपला आनंद जोडून तो व्दि ु ीत रत वी विता लिहितात... प ा,

'तुझे हात हाती आले तर

रेषा बदलू श तील दाचित'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .१२)

म्ह तांना दुर्दम्य आशा बाळ तांना वी दिसतात प ा हृदयाने शोध ाऱ्यांचे हात सदैव रि ामेच राहतात ना, त्याप्रमा ो विचे हातही रि ामेच....

वी थोरातांच्या वितेतील प्रेमाची अनुभूती सरळ नाहीच, ुठे अ ादीच दोन वे ावे ाळ्या टो ाचे अनुभव आढळतात. ुठे पारिजात ाला बाहुपाशात घे यासाठी जावे तर त्या ळ ळीच्या मिठीत सुईबाभूळ यावी नि म ा सर्व नसानसात रूतत जा ारी भ ाभ ा ारी वेदना, ुठे विरोधाभास तर ुठे फोलप ाची जा ीव आढळते. विची ही जा ीवच 'टायरचे सोल' या वितेत बोलते

'वारती म्ह ाजे चामड्याला पिळलेला दोर

प्रेम म्ह ाजे तशीच घट्ट सल ी

प्रेम म्ह ाजे ुत्र्यांसाठी रस्त्यावरला पोल

प्रेम म्ह ाजे ापूर ा ात उड ारा

प्रेम म्ह ाजे अश्रुपूर धीच न आट ारा

प्रेम म्ह ाजे नुपूर नर्त ीच्या पायातले

प्रेम म्ह ाजे पंढरपूर बडव्यांच्या ि ाशातले

प्रेम म्ह ाजे शहरातल्या ाटाराचे मेन होल

माझ्या चपलांना टायरचे सोल'

(वादळातल्या प्रवासात, पृ.॰ .७-८)

या वितेतील वेदना हाडांना ापत जाते, प्रेमाच्या उदात्तप ाचा न ाराच उतरवून टा ते. त्याच्या आत दडलेलं वास्तव ाळीज ंपवीते... या वितेविषयी विठ्ठल वाघ म्ह ातात ी, "ही विता ऐ तांना लो हसतात प ा मला त्यांची ीव येते. इत ा अस्वस्थ होऊन जातो. ार ा ही वैफल्याची विता मनाला चट ा लावून जाते. प्रेमाचे ारे तत्त्वज्ञान या

वितेत आहे."[५]

ज्याच्या जवळ सर्वस्व प ाला लावून जाता येतं त्याला दुरून बघ याचं अवघड सामर्थ्य या विने मावलं आहे याचं ार ा आहे त्यांच्यात वसलेलं निर्मळ प्रेम... म्ह ूनच त्यांच्या प्रेयसीला ये ारा बहर ते दुरूनही अनुभवू श तात,

'तुला जरी मी ळलो नाही

तुझ्यापासुनी ढळलो नाही...

... स्वच्छ ठेवले तुला, ज ाला

आ ि ा स्वतःही मळलो नाही'

(मळलो नाही)

विच्या प्रेयसीला विचे ओतप्रोत प्रेमाने भरलेले मन ळले नसले तरी ते तिच्यापासून ढळले नाही न ढळताही तिला स्वच्छ ठेवले नि स्वतःही निर्मळच राहीले, ार ा वादळात प्रवास र ाऱ्या विच्या हृदयात प्रेम स्थानापन्न आहे... विच्या अशा निर्मळ, निरा ास प्रेमाला पर्याय नाही, ार ा वी जसे आहेत त्या प्रेममय अस यालाच पर्याय नाही.

हृदयात ' ाळजाचे हाल' होत असतांना ' ठोर प ाची शाल पांघर ाऱ्या' विने प्रेमाने, प्रेमातील वैफल्याने, वेदनेने दिलेला जन्मभराचा आजार मोठ्या धीराने पेलला परंतु प्रेमाला आजार होऊ दिला नाही. विच्या वितेतील प्रेमाच्या संघर्षाचे आरो य सुदृढप ो टि ू न राहीले... नि त्या सुदृढतेमुळे त्याचे आयुष्यमान वाढतच ेले.

वी थोरातांच्या वितेत प्रेमाची वे ावे ाळी रूपे प्र ाट होतात. विच्या विता धी स्वतःच्या प्रेमापासून ते प्रिय व्यक्तीच्या प्रेमापर्यंतचे अंतर प्रेमानेच चालतात नि धी उपहास, चिड, रा ा, संताप व्यक्त रत रत प्रेमापर्यंत पोहोचतात. प्रेमावर प्रेम रा नि प्रेमाचेच सृजन रा म्ह ा ाऱ्या वी थोरातांच्या वितेतील प्रेम म्ह ाजे,

विच्या सर्वस्वाची जळ ारी वात

ा ाभर मिळ ारी प्रेयसीची साथ...

तुटून तुटून जुळत प्रार्थना तुट ारी

विरहाच्या धुक्यातच प्रेयसी सदा भेट ारी...

वेदनेने जन्मभराच्या दिनांची झालेली रात्र

प्रीतीच्या मिलनाने शहारलेले ात्र...

प्रेमाच्या अनुभूतींचा धी विरोधाभास

प्रेम धी ेवळ फसवा आभास...

ए ा ीप ााचा प्रेमाने दिलेला अहेर

प्रेयसीसाठी विचे प्रेम हक ाचे माहेर....

संदर्भ ्रंथ सूचीः-

१. थोरात, अशो - 'दोन जीवांचे असे भेट ो मला धीही ाट त नाही', 'ले ा', 'माझ्या ि ाड ीतून', दै. स ाळ १६ फेब्रुवारी २०११.

२. ुसुमा्रज - '१०० विता निवड ुसुमा्रज', अनुभव प्र ाशन, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १ जुलै २००४, पृ.्र. ४८.

३. डॉ. डबीर, विजया - 'वादळातल्या प्रवासात' (अशो थोरात), 'प्र ाशन समारंभाचे ध्वनिमुद्रीत भाष ा'.

४. थोरात, अशो - 'माझ्या वितेची आदय प्रेर ाा', 'ले ा', 'माझ्या ि ाड ीतून', दै. स ाळ ४ मे २०११.

५. पुनासे, ममता, 'लघुशोध प्रबंध', 'संत ााड ोबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती', २००७-२००८, पृ.्र.३३.

<u>ए आ ाळा राजा वे ाळे संस्थान : फलट ा संस्थान सारांश</u>

मेजर डॉ. घनवट मोहन

आर.

मुधोजी ॉलेज, फलट ा.

भारताच्या वैभवशाली इतिहासाचे आवलो न आि ा अभ्यास ेल्यानंतर या देशातील विविधतेचे दर्शन होते. राज ीय इतिहासामध्ये सुरवातीची अने ा राज्ये, राजेशाही, साम्राज्यशाही आि ा पुन्हा : लो शाही असे अने स्थित्यंतर दिसून येतात. स्व ीय पं. जवाहरलाल नेहरु यांच्या **Discovery of India** या पुस्त ावरुन तर या देशातील राज ीय, सामाजि , सांस् ृती विविधतेचे दर्शन होते. त्यातून शास ाच्या चां ालया वाईट वृतीचे दर्शन होते.

ब्रिटीश सामाज्याच्या उदयाला तत ालीन संस्थानि जसे जबाबदार आि ा समर्थ ठरले त्याच प्रमा ो या साम्राज्याच्या ऱ्हासला सुध्दा अने संस्थानि ांनी देशभक्तांना प्रत्य ा अप्रत्य ा मदत ेली. त्यामध्ये फलट ा संस्थानाचा उल्ले ा रावाच ला ोल.

भारताच्या जवळ जवळ ५५० चे वर अस ाऱ्या संस्थानांमध्ये **(Deccan States)** द ि ा ो डील संस्थाने यांचा उल्ले ा ाास होतो. राज ीय दृष्टी ोनातून विचार ेल्यास सत्त प्राप्ती र ो ती टि व ो आि ा तिचा विस्तार र ो हे प्रत्ये राज ीय सत्ताधार ाचे / शास ाचे ध्येय असते. तत ालीन सामाजि राज ीय वातावर ा शास ांना पोष असताना फलट ाचे संस्थानी मात्र ए ज ाावे ाळा राजा होता.

या ज ाावे ाळया राजाचे नाव ै. श्रीमंत मालोजीराजे मुधोजीराजे नाई निंबाळ र . हे फलट ा संस्थानचे १९१६ पासून ते देश स्वातंत्र होई पर्यत संस्थानाधिपती होते. या ाळात ते सत्ताधि ारी होते. परंतु त्याच बरोबर आपल्या संस्थानामध्ये राज्य ारभार रताना त्यांनी स्वी ारलेला दृष्टी ोन आि ा

वि ासाची धरलेली ास ही नव ीच इतर राजांच्या पे ाा वे ाळी होती .

सामाजी दृष्टी ोन : सामाजी ोत्रामध्ये ै. श्रीमंत मालोजीराजे नाई निंबाळ र यांनी महात्मा ज्योतीराव फुले , डॉ. बाबासाहेब आंबेड र आि ा छत्रपती शाहु महाराजांच्या पुरो ाामी विचारांचा वारसा आपल्या संस्थानामध्ये तत्वत : नव्हे तर प्रत्य ा ृ ती् व्दारे आि ा स्वतःच्या घरापासून रुजविला . उदा . अस्पृष्यता निवार ा, स्त्री - पुरुष मता, सर्वाच्यासाठी शि ा ााची/ ज्ञानाची दारे ुल, अनिष्ठ सामाजि रुढी, प्रथा, परंपरेचे निर्मुलन इ. यासारचया सर्वच ोत्रामध्ये ते इतर संस्थानी ंच्या / राजांच्या पे ाा वे ाळे होते हे स्पष्ट ेले आहे.

राज ीय दृष्टी ोन : राज्य ारभारामध्ये महाराज साहेबांच्यावर पाश्चीमास लो शाही दृष्टी ोनाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला होता. या संस्थानामध्ये लो शाही पध्दतीने दरबारातील प्रतिनिधीची निवड, राज ीय प ा, आर ा ा, लो शाही पध्दतीने राज्य ारभार आि ा राज ीय वि ासाच्या अने ल्पना प्रत्य ाात उतरव याचा प्रयत्न ेला.

आर्थि वि ासाचा दृष्टी ोन : या संस्थानाचे स्थान निस ााची अव ृ पा नेहमीच अस ाारे आहे. यावर उपाय रुन आर्थि सुबत्ता निर्मा ा र ाऱ्या अने योजना, सह ार, शेती वि ास आि ा त्यातून लो ांना आर्थि सुबक्ता ये ााऱ्या अने योजना या संस्थानात आमलात आ ाल्या ज्यामुळे राजाच्या वे ाळया स्वभावाची प्रचीती येते.

प्रशास ीय दृष्टी ोन : प्रशासनाची रचना लो ाशाही पध्दतीची तयार ेली. त्यामध्ये ो ाताच भेद न

ठेवता समतेच्या , न्यायाच्या आ ि स्वातंत्र्याच्या नैति मर्यादेमध्ये प्रशासन उभे े ले. त्यासाठी अने प्रशास ीय ायदे तयार े ले. त्यामध्ये वे ाळेप ा होते.

शि ा ा विषय दृष्टी ोन : महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या उक्तीप्रमा े विद्येविना मती ेली, मतीविना नीती ेली नीती विना ाती ेली, ातीविना वित्त ेले, वित्ताविना ुद्र ाचले हे सारे अनर्थ ए अविद्येने े ले या उक्तीला प्रत्य ात उतरविध्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न े ला. शि ा ासंस्था स्थापन रुन स्पृश्य अस्पृश्य शि ा ाची दारे ुली े ली आ ि शि ा ाचा उदारमतवादी दृष्टी ोन इतारांच्यासाठी सुध्दा ठेवला.

वरील संशोधन निबंध हा माहितीच्या प्रार्थमि आ ि व्दितीय साधनावर उभा आहे. त्याच बरोबर तत ालीन प्रशासनात सहभा ी झालेल्या ज्ञानी वृध्द सन्माननीय व्यक्तीच्या मुला ातीवर उभा आहे.

<u>ए आ ाळा राजा वे ाळे संस्थान : फलट ा संस्थान</u>

प्रस्तावना :

भारताच्या इतिहासाचे अवलो न ेल्यानंतर असे दिसेन येते, या देशात अने राजांनी राज्य ेल, राज्य ारभार सांभाळाला त्यामध्ये विविधता दिसून येते. यामध्ये ाही चां ाले आदर्श राजे होवून ोले तर ाही राजे यांची ारि र्द अने शत ळया रात्री प्रमा ो आजसुध्दा लो ांच्या ल ाात आहे. स्व ाीय पं. जवाहरलाल नेहरुंच्या Discovery of India यावरुन हिंदूस्तानातील राज ीय, सामाजि , सांस् ृति विविधता व त्याचे चां ाले वाईट चित्र उभे राहते.

ब्रिटीश साम्राज्याच्या ाल ांडात (Deccen States) दि ा ो डील संस्थाने होती यामध्ये प्रत्ये संस्थानाचे सर्वसाधार ा आि ा त्याचबरोबर स्वतःची वे ाळी अशी वैशिष्टये दा ाविता येतील. ब्रिटीश साम्राज्यवादी सत्तेचे प्रचंड नियंत्र ा सजतानासुध्दा लो शाही शासन व्यवस्थेचे रोपटे ब्रिटीश भारतात वाढवि याचे ाम ज्या दोन संस्थानि ांनी ेले त्यामध्ये पहिले श्रीमंत पंतप्रतिनिधींचे औंध चे संस्थान आि ा दुसरे श्रीमंत मालोजीराजे नाई निंबाळ रांचं फलट ाचे संस्थान. तत ालीन सामाजि , राज ीय परिस्थितीचा विचार रता यांनी चालविलेले राज्य व राज्य ारभार याच्या ाही ाास वैशिष्टयांची ओळ ा व्हावी .१

श्रीमंत मालोजीराजे नाई निंबाळ र यांचे अं ाी राज ीय, सामाजि नेतृत्व होते. यानेच फलट ा संस्थानाच्या इतिहासात आ ाळया वे ाळया वैशिष्टयांची भर पडली. त्याचे चां ाले परि ााम आज या परिसरातील राज ीय, सामाजि , आर्थि वि ासावर दिसतात. यासाठी श्रीमंत मालोजीराजे ना. निंबाळ र यांनी आधुनि दृष्टि ोनातून सामाजि , आर्थि , राज ीय सुधार ाांचा पाया घातला . तत ालीन परिस्थिती आि ा संस्थांन प्रमु ााची सर्वसाधार ा पार्श्वभूमी याचा विचार रता फलट ाचे संस्थान आधुनि तेच्या

दृष्टि ोनाचे होते हे अने पुराव्यावरुन स्पष्ट व प्रेर ठरेल.

फलट ा संस्थान आि ा श्रीमंत मालोजीराजे ना. निंबाळ र पार्श्वभूमी

मुंबई प्रांताच्या डेक न स्टेटस् मध्ये प्र ातशील संस्थान म्ह ून फलट ा संस्थानाचे स्थान ाूप वरचे आहे. आज फलट ा तालु ा हा सातारा जिल्हयातील मोठा व महत्वपू ा तालु ा म्ह ून ओळ ाला जातो. आजच्या महाराष्ट्राच्या चार विभा ाामध्ये पश्चिम महाराष्ट्राचा भा ा म्ह ून ओळ ाले जा ााऱ्या सातारा जिल्हयातील हा तालु ा आहे. २

सातारा जिल्हा भीमा, ृ ष ाा नदीच्या ाोऱ्यामध्ये असून ांडाळा, फलट ा मा ा हे सातारा जिल्हयाचे तालु े भीमा ाोऱ्यात आहेत. सातारा जिल्हयाचे ए ू ा ोत्रमध्ये १०४९२ चौ. ि .मी. असून १७.५० ते १८.११० रे ाांश व ७३.३३० ते ७४.५४० अ ाांशामध्ये आहे. सातारा जिल्हयामध्ये सहयाद्री व महादेव डों ाराच्या रां ाा आहेत. महाबळेश्वर , पाच ा ाी यासार ाी थंड हवेची ठि ा ो आहेतच त्याचबरोबर पूर्वे डे फलट ा- मा ा तालु ा हा मी पावसाचा आि ा जास्त उष ाता अस ाारा आहे. सातारा जिल्हयाच्या उत्तरे डून नीरा नदी वाहते. तीच फलट ा संस्थानाची उत्तरे डील सीमा होती. फलट ा तहसीलमधून दि ा ो डून उत्तरे डे बा ा ां ाा नदी वाहते ी जी फारशी शेतीला उपयो ाी नाही. आज फलट ा तालुक्याची

शेती, आर्थि व राज ीय स्थिची फार चां ाली आहे याला ार ा श्रीमंत मालोजीराजे ना. निंबाळ र यांनी ेलेली वि ासाची पायाभर ी होय.

फलट ा संस्थान :

३९७ चौ. मैल एवढी फलट ा संस्थानाची भूमी होती. बा ी मोठया संस्थानाचा विचार रता हे ेत्रफळाचे लहान मात्र आधुनि तेच्या दृष्टिने महान अचे संस्थान होते. या संस्थानाच्या सीमा उत्तरे डे नीरा नदी व पु े जिल्हा, पूर्वे डे महादेवाच्या डों ाराच्या रां ाा आ ि सोलापूर जिल्हा, पश्चिमे डे डों ाराची मी उंचीची रां ाी ज्यामुळे सातारा संस्थाना पासून वे ाळेप ा स्वष्ट होते आ ि द ि ा े डे मी उंचीच्या डों ारामुळे औंध संस्थानापासून वे ाळे होते.३

फलट ा संस्थानाची सामाजि धार्मि रचना :

फलट ा संस्थानाची लो सं या ५८७४७ होती. त्यामध्ये ९६% हिंदू, २.५ % मुस्लिम, २% जैन % पारशी ११ ख्रिश्चन .४ अशी होती. फलट ा हे फलट ा संस्थानाची राजधानी होती. फलट ा हे बा ा ां ाा नदीवर वसलेले असून महाडच्या पूर्वेस ८२ मैल पु यापासून द ि ा ेस ६५ मैल, साताऱ्यापासून ४७ मैल असे त्याचे स्थान होते. या संस्थानाची पूर्व पश्चिम लांबी ३३ मैल तर द ि ा ोत्तर रुंदी १२ मैल इत ी

होती. सामाजि व धार्मि दृष्टिने या संस्थानाची याती सर्वधर्म समभाव अशीच होती. तो तीचा सांस्ृ ति वारसा बनलेला आहे.

फलट ा संस्थान व नाई निंबाळ र ु टुंबाचा इतिहास -

तेराव्या शत ाच्या मध्यावधीमध्ये हे संस्थान उदयास आले. या संस्थानाचे संस्थाधिपती हे मराठा जातीचे असून उत्तरे डील रजपूत (पारमार) वंशाचे आहेत. इ.स.१२७० मध्ये ते येथे आले आि ा या डों ाराळ भा ातील निंबळ या ावी स्थायि झाले. निंबळ हे ाव फलट ा पासून पूर्वेला ९ मैल आहे. ५

निंबळ या ावचे रविवायाी म्ह ून निंबाळ र हे नाव त्यांना प्राप्त झाले. निंबराज पहिला हा या ु टुंबाचा संस्थाप म्ह ून ओळ ला जातो. दिल्ली बादशहा डून मोहम्मद तुघल ा याच्या ाळात त्यांनी नाई हा ि ताब मिळविला व त्यानंतर आजपर्यंत त्यांचे आडनाव नाई निबाळ र असे आहे. पुढे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ाल ंडात या घरा यांचे संबंध छत्रपतींशी जोडले. छत्रपती शिवाजी महाराजांपी पत्नी सईबाई महाराज याच ु टुंबातील तर महादजी राजे नाई निंबाळ र यांचा विवाह छत्रपती शिवाजी महाराजांची न्या स ुबाई यांच्याशी झाला .

इ.स. १३४९ पासून ते ८ मार्च १९१६ पर्यंत जवळ जवळ २५ राज्य र्त्यांनी फलट ा संस्थानाचा राज्य ारभार संस्थानि म्ह ून सांभाळला आि ा त्यांचे वंशातले २६ वे संस्थानि म्ह ून श्रीमंत मालोजीराजे उर्फ नानासाहेब मुधोजीराव नाई निंबाळ र हे होते. त्यांनीच उदार मतवादी दृष्टींनी फलट ा संस्थानाला ए वे ाळे स्थान प्राप्त रुन दिले .६

श्रीमंत मालोजीराजे जन्म ११ सप्टेंबर १८९६ ा ेश चतुर्थी या दिवशी झाला. त्यांचे वडीलांचे नाव श्रीमंत रघुनाथराव नाई निंबाळ र . ते फलट ा संस्थानाच्या पोलीस विभा ात अधि ारी होते. श्रीमंत मुधोजीराव महाराजांनी १८९९ मध्ये नानासाहेब उर्फ मालोजीराव यांना विधीपूर्व दत्त घेतले आ ा त्यांचे नाव मालोजीराजे असे ठेव यात आले. ए ा राजपुत्राला ज्या प्र ाराचे शि ा ा आवश्य होते ते सर्व मालोजीराजे प्राप्त झाले. १७ ऑक्टोबर १९१६ मध्ये वयाच्या ७९ व्या वर्षी वृध्दत्वाने मुधोजी राजांचे निधन झ ाले आ ा १५ नोव्हेंबर १९१७ रोजी मालोजीराजांचा राज्याभिषे झाला. राज्य ारभाराची अधि ृ त सुत्रे हाती घेतल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून मालोजीराजे उदारमतवादी लो शाही दृष्टि ोनाचा स्वि ार ेला आ ा हळूहळू अंमजबजाव ी र यास सुरुवात ेली . सामाजि , राज ीय, आर्थि ेत्रामध्ये त्यांचा दृष्टि ोन पुरो ामी स्वरुपाचा होता.

श्रीमंत मालोजीराजे नाई निंबाळ र व समाज सुधार ा

भारतीय समाज सुधार ेचा इतिहासात अने समाज सुधार ांची नावे घेतली जातात. महात्मा ज्योतीराव फुले , न्या रानडे, राजाराम मोहन रॉय अशा ि तीतरी दिव्य व्यक्ती आहेत. श्रीमंत मालोजीराजे हे या समाज सुधार ांच्या विचारांनी प्रभावीत झाली आ ा समाज सुधार ेला स्वतःपासून सुरुवात ेली. त्यावेळी समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात पडदा पध्दत ि वा ोषा, शि ा ापासून दूर, अस्पृश्यता अशा अने अवास्तव रुढीप्रथा समाजात दिसत होत्या . मराठा व मुस्लिम समाजात त्यावेळी स्त्रियांना समाजात वावरताना पडदा घेऊन यावे ला ात होते ते त्यांच्या ानदानी प ाचे महत्वपू ा ल ा ा समजले जाई. मात्र राजे साहेबांनी स्वतःच्या राज्याभिषे ाच्यावेळी श्रीमंत रा ीसाहेबांना पडद्याशिवाय व ोषा शिवाय

ार्य॰ मध्ये सहभा ाी हो यास भा ा पाडले. ७

समाजातील जातीयते संदर्भात राजे साहेबांनी महत्वाचे पाऊल उचलेले त्यावेळी समाजात स्पृश्य- अस्पृश्य असा भेदभाव ेला जात होता. अस्पृश्यांना समाजात स्थान नव्हते, शि ा ा घेता येत नव्हते याशिवाय अने भयं र रुढी प्रथांनी बांधलेले होते ते नष्ट र याचे व्रत राजेसाहेबांनी घोषित ेले आ ा स्वतःच्या राजदरबारात महादेव अहिवळे या अस्पृश्स समाजातील व्यक्तीला सर्वांच्या बरोबरीचे स्थान दिले. अस्पृश्यांना शि ा ा मिळावे म्ह ून फलट ा एज्यु ेशन सोसायटीच्या मुधोजी हायस् ुल मध्ये त्यांना प्रवेश दिला. एवढेच नव्हेतर डॉ. बाबासाहेब आंबेड र यांना संस्थानामध्ये बोलवून त्यांचा यथोचित सन्मान ेला. थोडक्यात महात्मा ज्योतीराव फुले , डॉ. बाबासाहेब आंबेड र आ ा छत्रपती शाहू महाराजांच्या पुरो ाामी विचारांचा वारसा फलट ा संस्थानामध्ये त्यांनी रुजविला ज्यामुळे आज फलट ा र इतर वासियांच्या तुलनेत फार चां ाली फळे भो ातात

श्रीमंत मालोजीराजे साहेब आ ा शै ा ि ा आर्थि वि ास -

फलट ा संस्थान शै ा ि ा दृष्टया प्र ातशील झाले पाहिजे हा राजे साहेबांचा दृष्टि ोन होता म्ह ूनच १८८० मध्ये फलट ा मध्ये इंग्रजी आ ा मराठी शाळा सुरु झाली. १८९३ मध्ये इंग्रजी शाळा मुधोजी इं लिश स् ुल या नावाने सुरु झाली. पुढे १९३९ साली मालोजी राजांनी ६०,००० रु. ार्च रुन भव्य अशी शै ा ि ा इमारत उभी ेली. त्यांच्यामते (शै ा ि ा वि ास आ ा त्याची सुरुवात समाजातल्या शेवटच्या घट ापासून झाली पाहिजे . प्राथमि शि ा ा जास्तीत जास्त लो ांना मिळाले पाहिजे आ ा

राजदरबारातील प्रत्ये ाने शै ाि ा वि ास आि ा ार्यावर ल ा दिले पाहिजे . ७ राजे साहेब सत्य शोध समाजाच्या चळवळीने प्रभावीत झाले होते. र्मवीर भाऊराव पाटील, ज्योतीराव फुले यांच्याबद्दल त्यांना नितांत आदर होता. राजेसाहेबांच्या मते शि ा ाा बरोबरच शारिरि शि ा ाही महत्वाचे आि ा सक्तीचे र ो ारजेचे आहे त्यासाठी विविध ोळाच्या वि ासा डे त्यांनी आवर्जुन ल ा दिले होते.

स्त्रियांच्या शि ा ामध्ये राजे साहेबांना ूप रस होता ार ा ए स्त्री सा ार झाली तर दोन ुटुंब सा ार होतात. स्त्राी शि ा ाबाबत समाजाचा दृष्टि ोन पुरा ामतवादी होता म्ह ूनच १९३२ मध्ये राजेसाहेबांनी स्वत ची न्या श्रीमंत आक ासाहेब यांना फलट ा मधील शाळेत पाठवेल. ार ा एवढेच होते ी, प्रत्ये पाल आपल्या मुलीला शि ा ासाठी शाळेत पाठवेल. स्त्री शि ा ाच्या ोत्रामध्ये ाम र ाारे महर्षी धोंडो ेशव र्वे यांचया हिं ा ो स्त्री शि ा ा संस्थेला ाास मदत ेली आि ा महर्षींचा यथोचित सन्मान ेला. महर्षी र्वे यांचा सेवासदन सोसायटीच्या सौ. श्रीमंत ल मीदेवी ना.निंबाळ र या अध्य ाा होत्या. व ६०० रुपये वार्षि मदत मंजुर ेली. त्याच प्रमा ो र्मवीर भाऊराव पाटील यांचे रयत शि ा ा संस्थेला सातारा येथील स्वत : च्या माल ीचे १०.१/२ ए र जमीन व बं ाला दान ेला त्याच ५०००/- रुपये देऊन र्मवीरांना फलट ा संस्थानात सन्मान ेला. मालोजीराजे साहेबांना बहुजनसमाज आि ा शेत ऱ्यांना मुलांच्या शि ा ासाठी फलट ा मध्ये ए ा बोर्डी ा सुरु ेले जे आजपर्यंत मुलांच्या शि ा ासाठी उपयो ाी आहे. श्रीमंत सौ. ल मीदेवी महाराज साहेब यांनी संस्थानामध्ये पौढ सा ारतेचे व र्ा सुरु ेले ज्या पाठीमा ो महाराज साहेबाची प्रेर ाा होती.

सा ार ार ाने आि ा मालोजी राजेसाहेब -

फलट ा संस्थान ेत्रफळ लहान होतेच प ा दुष् ाळग्रस्त होते उत्पन्न फारच तो डे होते. मालोजीराजे साहेबांच्या मते शि लेल्या हाताला ाम आि ा शेतीला पा ी त्याशिवाय वि ास नाही म्ह ूनच (निरा उजवा) ालवा ॅनॉल फलट ा संस्थानात १९२३-२४ मध्ये आ ाला आि ा उत्तरे डील शेतीला पा ी उपलब्ध रुन दिले तसे बा ा ां ा नदीवर धर ा बांधून संस्थानाच्या द ि ा ो डील शेतीला पा याची उपलब्धता रुन दिली. स्वाभावि च तात ालीन ार ानदार श्रीधर आपटे यांना विनंती रुन (दि फलट ा शु ार व ् लिमिटेड) फॅक्टरी १९३३ साली सुरु े ली. ंपनीने त्यावेळी ३५ ला ा रुपये संस्थानात ार ान्यासाठी ुंतविले व श्रीराम सह. सा ार ार ाना याच्या निर्मितीला प्रेर असे ाम झाले.

(स्वातंत्र्य भारतामध्ये महाराष्ट्रात सह ारी चळवळीत प्रचंड यश येत ोले आि ा वि ासाचे ए महत्वाचे स्त्राते सापडले . श्रीमंत राजेसाहेबांनी फलट ा येथील आर्थि वि ासासाठी श्रीराम सह ारी सा ार ार ाना सह ारी तत्वावर सुरु े ला. या ार ान्याची १९५४ साली स्थापना होऊन १९५७-५८ हे ाळिताचे पहिले वर्ष होते.) आज या दोन ार ान्यांच्या मुळे फलट ाच्या आर्थि पर्यायाने सर्वच ेत्रामध्ये परिवर्तनाची लाट निर्मा ा झाली.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला मालोजीराजांचा पाठिंबा होता. अने देशभक्तांचे फलट ा संस्थान आश्रयस्थान होते. म. ांधीच्या प्रत्ये आदेशाचे राजेसाहेबांनी नेहमी स्वा ातच े ले. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर संस्थानि विलीन र ाच्या चळवळीत महाराष्ट्रातील डेक न संस्थानामध्ये फलट ा संस्थान

सर्वप्रथम स्वतंत्र भारतात रु. ६५ ला ााच्या तिजोरीसह विलीन झाले. हा त्यांचा पुरो ाामी दृष्टी ोन ि ती मोलाचा होता.

श्रीमंत मालोजीराजे साहेब आि ा प्रशासन (राज ीय ल्पना)

१९१६ मध्ये राज्य ारभाराची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर फलट ा संस्थानाचा राज्य ारभार ए तंत्री ऐवजी लो तंत्राी सा होईल याचे डे राजेसाहेबांनी ल ा दिले ब्रिटीश उदारमतवादावर आधारित राज ीय व्यवस्था उभी र याचा प्रयत्न सतत ेला त्यामध्ये संस्थानाचे प्रशास ीनय सुधार ा ायदे १९२९, १९३०, १९३१, १९४२ नुसार जास्तीत जास्त सत्ता प्रदान ेली. आि ा लो भिमु ा प्रशासन सुरु ेले. वेळोवेळी भरलेल्या दरबारात सत्ता वि ेंद्री र ााच्या घोष ाा रुन राजेशाहीला लो तांत्रि स्वरुप दे याचा प्रयत्न ेला मि.जे. मॉटिएथ आ.सी एस. मुंबई ाव्हर्मेंट यांनी उद् ाार ाढले. ेल्या १२ वर्षात फलट ा संस्थानच्या प्रशासनाबद्दल जनतेत नाराजीचा लवलेश नाही आि ा यावरुन हे स्वष्ट होत आहे ी मालोजीराजांचा राज्य ारभार लो भिमु ो आहे.

१९२९ च्या फलट ा संस्थान ायद्यानुसार तयार झालेल्या विधीसभा/ ायदेमंडळात १७ सदस्य असतील पै ी ८ सदस्य जनते डून प्रत्य ा मतदानाने निवडले जातील यामध्ये ७ सदस्य (Non Official) नियुक्त असतील पै ी १ सदस्य विधीसभेचा अध्य ा नियुक्त ेलेला असेल. ए सदस्य मा ासव ीिय जातीचा नियुक्त ेलेला असेल. या प्रशासनामध्ये राज्यप्रमु ा व इतर दोन सदस्यांचा ार्य ारी

मंडळ असेल हे दोन्ही सदस्य राज्य प्रमु ाला सल्ला दे ारे असतील. या बरोबरच स्वतंत्र न्यायमंडळ असेल. न्यानाधिशाची नियुक्ती ेलेली असेल. अंतिम नि य राज्यप्रमु ा यांचे डे असेल. मात्र न्यायाधिशांना त्यांचे स्वातंत्र्य राहील.संस्थान ायद्याने दर वर्षी सदस्यसं या वाढत ोली हा उदारमतवादी दृष्टी ोन स्तुत्य होता. या प्रशासनामध्ये महसूल प्रमु ा आ ा त्यांचे प्रशासन होते. स्थानि स्वराज्य बोर्ड ची निर्मिती ेली होती. फलट ा संस्थानमध्ये लो शाही पध्दतीनुसार लो सभाप ा, स्वतंत्र सुधार ावादी प ा, फार्मर फेडरेशन, प्रजा परिषद पार्टी यासार ो राज ीय प ा विधीसभा निवड ू ीत सहभा ा घेत होते.

फलट ा संस्थानमध्ये सह ारी चळवळ उभी होती.

श्री ल मी सेट्रंल ो ऑपरेटिव्ह बँ ेची स्थापना १९२६ मध्ये झाली. १९३८-३९ च्या बँ ेच्या अहवालानुसार या बँ ेच्या ६७ सोसायटीस ४३३८ सदस्य, ७८५५२ शेअर ॅपटिल, ३७२००० डिपॉजिटस् आ ा ६ ला ा ९३ हजार ७८२ रुपयांची र्जे दिली होती. याचा अर्थ सह ारी चळवळ आ ा विचार या संस्थानामध्ये रुजलेला होता.

१. निष र्ष - श्रीमंत मालोजीराजे नाई निंबाळ र यांचे नेतृत्वा ाली फलट ा संस्थानाची वाटचाल याला महत्वपू ा वळ ा मिळाले. फलट ा सार या दुष ाळग्रस्त संस्थानाचा / प्रदेशाचा वि ास सा ारावा यासाठी ज्या दुरदर्शी, त्या ाी, संयमी ृतीने राजेसाहेबांनी नि ार्य घेतले तो त्यांचा पुरो ाामी विचार नक ीच होता.

२. समाजातील विविध ुर अशा रुढी प्रथांचे उच्चाटन र याचे निर्धार राजेसाहेबांनी ेला आ ा मुस्लीम, मराठा समाजातील ोषा/ पडदा पध्दत दूर ेली. त्यासाठी स्वतःच्या सुविद्य पत्नी श्रीमंत ल मीदेवी

रा ाीसाहेबांना राजदरबारात आा ा राज्याभिषे समारंभात पडद्याशिवाय राह याचा आाग्रह धरला.

३. फलट ाच्या संस्थानाची सामाजि रचना पहाता सर्व धर्मिय लो आहेत. सर्व जाती जमातीमध्ये सहचार बंधुभाव रहावा म्ह ाून त्यांनी जा ाीवपूर्व प्रयत्न े ले. त्यासाठी जाती निर्मुलन संघाची स्थापना े ली. सर्व जाती व धर्म समभाव याची सुरुवात स्वतः घरापासून े ली. स्वतःच्या मुलीच्या आंतरजातीय विवाहाला त्यांनी मान्यता दिली. एवढेच नव्हे तर ायदे मंडळात मुस्लीम व अस्पृश्य समाजातील प्रतिनिधीची नियुक्ती दिली. एवढेच नव्हे तर ायदे मंडळात मुस्लीम व अस्पृश्य सजामाजील प्रतिनिधीची नियुक्ती े ली. याचा अर्थ छ. शाहु, म. फुले, डॉ. आंबेड र यांचे विचारांचा त्यांचेवर प्रभाव होता.

४. राज ाीय दृष्टीने विचार रता राजेसाहेबांना संस्थानाची संपू ा सत्ता स्वतःहाती ठेवून हु ु मशाह बनता आले असते मात्र लो शाही, उदारतावाद, लो भिमु ा शासन, लो मताचा आदर इ. ाोष्टीमुळे त्यांनी लो निर्वाचित सदस्यांचे ायदेमंडळ निर्मा ा े ले. ब्रिटीश शासन १९०९, १९१९, १९३५ च्या ायद्याच्या अनुषं ााने आपल्या राज्यात तशा सुधार ाा/ ायदे े ले आा ा लो मताचा पाठिंबा मिळविला. स्थानि स्वराज्य संस्थांची निर्मिती रुन जास्तीत लो ांचा सहभा ा राज्य ारभारात वाढविला. सह ारी संस्था, बँ फेडरेशन , न ारपालि ा अशा माध्यमातून लो सहयो ा मिळविला.

५. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ाा आहे हे सुध्दा त्यांच्या ल ाात होते म्ह ाूनच स्वातंत्र्यपूर्व ाळात त्यांनी फलट ा संस्थानाच्या शेती वि ासाच्या योजना निर्धारीत े ल्या आा ा अंमलात आा ाल्या. त्यासाठी

बा ा ं ा धर ा, निरा उजवा ॅनॉल इ. शेतीसाठी बी बिया े, वर ाते सार या अने ोष्टींची उपलब्धता रुन दिली. त्याबरोबर सामुदायि शेतीची योजना राबविली.

६. आर्थि बळ मिळ यासाठी सह ारी चळवळ, बँ ा , उद्यो ा पतपेढया इ. निर्मिती रुन लो ांचे साहस व आत्मविश्वास वाढविला. शि ा ा म्ह ाजे ज्ञान व तो तिसरा डोळा असतो या संदर्भात फुले, र्वे, र्मवीर शाहू यांचा फारमोठा प्रभाव पडला. त्यांनी फलट ामध्ये शि ा ासंस्था सुरु ेली त्याच बरोबर बाहेरच्या शि ा ा संस्थांना उदार अंतः र ााने भरीव मदत ेली.

अशा या राजेसाहेबांनी स्वतःच्या सत्तेच्या नियंत्र ामध्ये तर ूप सुधार ा ेल्या आ ि ा फलट ा संस्थानची प्र ाती ेली. परंतु भारतीय स्वातंत्र्यानंतर सुध्दा देश सुधार ा वि ास यात मोलाची भर घातली. यासाठीच आ ाळा राजा व वे ाळे संस्थांन म्ह ून फलट ाचा नावलौ ि होता.

संदर्भ ग्रंथ :

१. ॲन्टोनी टी ार्टर - Elite Politics in Rural India- Vikas Publishing १९७५

२. वार्षि अहवाल सातारा जिल्हा साधार ा प्रशासन - १९८४-८५

३. श्री. आठवले - मालोजीराजे नाई निंबाळ र, ल मीदेवी ना. निबाळ र - ले ा

४. े. आळते र दादासो- माजी आमदार मुला ात १०/९/१९८६

५. बाबुराव ाळे - यशवंतराव चव्हा ा प्र ाश G.Y. रा ो १९६५

६. भोसले स.रा. - विरोधीनेता फलट ा संस्थान - मुला ात १२/११/१९८६

७. भ ात रा.ब. - से े टरी मालोजीराजे ना.निंबाळ र - मुला ात १२/११/१९८६

८. दा ी एस. एन - दिवा ा फलट ा संस्था वार्षि अहवाल ॅझेट १९३०-३१

९. हरीभाऊ निंबाळ र - मा. आमदार विरोधी नेता मुला ात १३/११/१९८६

१०. ोसला HIM King Georg V & Princes & India Empire १९३७

औरंगाबाद जिल्हयातील प्रेक्षणीय स्थळांचा भौगोलिक व सामाजिक दृष्टिकोणातून समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. प्रमिला हरीदास भुजाडे

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,

शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय,औरंगाबाद

मराठवाडा :

सांप्रतच्या महाराष्ट्र राज्याच्या एक भाग. यात औरंगाबाद, बीड, परभणी, नांदेड व उस्मानाबाद हे पाचही जिल्हे येतात.

मराठवाडयाचा इतिहास : मराठवाडयाचा इतिहास प्रागैतिहासिक काळापासून उपलबध होण्यासारखा आहे. इतिहासपूर्वकाळी इथे मानव राहत होता, हे स्पष्ट दिसते. परळी, गंगाखेड या भागत नवाश्मुगातही कुऱ्हाडीच्या डोक्यासारखी उपकरणी आढळली आहेत. प्रभु रामचंद्र दंडकारण्यात गोदवरीचा तीरावर राहत होता, हे प्रसिध्द आहे. ''ऐतिहासिक काळात सम्राट अशोक याला पैठणकर लोक माहित होते, असे त्याच्या शासनातील पेत्तनिक आणि रट्टिक या शब्दावरुन कळते. हा काळ इ.स. पुर्व 230 असा आहे. आंध्र भृत्य राज्यांनी नाशिक आणि मराठवाडा या भागावर राज्य केले. या वंशातील सातकर्णी (सनपूर्व 168), हाल (सनपूर्व 24 ते 20) व गौतमीपूत्र (इ.स. 80 ते 104) हे राजे प्रसिध्द आहेत. विदर्भातल्या वाकाटकांनीही या भागावर काही दिवस राज्य केले. अजंठयाच्या सोळा कमांकाच्या लेण्यात वाकाटकांची वंशावळ आहे. यानंतर या भागवर चालुक्यांची राजवट सुरु झाली. (इ.स. 550 ते 750). वातापी ही त्यांची राजधानी होती. या वंशातील पुलकेशी दुसरा हा फार पराक्रमी राजा होता. (इसा. 611 ते 642). त्यांनतर इ.स. 750 ते 973 पर्यंत इथे राष्ट्रकुटांनी राज्य केले. या वंशतील कृष्ण राजाने इ.स. 773 मध्ये वेरुळ येथील लेणी खोदविली.

यानंतर यादव वंशाचे राज्य आले. ''यादव हे यदुवंशी असुन, गुजरातमधुन महाराष्ट्रात आले. भिल्लम हा या वंशाचा संस्थापक होता. भिल्लम (पाचवा) याने इ.स. 1187 ते 1991 या काळात देवगिरीशहर वसवले व तिथला किल्ला बांधला. त्याचा पुत्र जैतगी उर्फ जैत्रपाळ (पहिला) (इ.स.1999–1210) हा मोठा पराक्रमी होता. ज्योतिषी भास्काराचार्यांचा मुलगा लक्ष्मीवर हा त्याच्या दरबारातील मुख्य पंडित होता. जैत्रपाळाचा पुत्र सिंघण (इ.स.1210–1247) हाही फार पराक्रमी होता. त्याने गुजरात व कुंतल हे देश जिंकुन घेतले. खोलेश्वर हा चाया सेनापती फार शूर होता. सिंघणाचा पराक्रमी व विद्वान मुलगा जैत्रफाळ (दुसरा) हा सिंघणाच्या आधीच मरण

पावल्याने, सिंघणाचा नातू कृष्णदेव हा राजा झाला (इ.स.1247 – 1260). याने गुजरातवर स्वा–या केल्या व अनेक यज्ञही केले. याचा मंत्री जन्हण हा फार विद्वान होता. नंतर याचा धाकटा भाउ महादेव हा गादीवर आला (इ.स.1260 ते 1271). याने तेलंगण, गुजरात व कोकण या प्रदेशांवर स्वाऱ्या केल्या. ठाणे येथील सोमेश्वर शिलाहार या राजाला त्याने नाविक युध्दात ठार केले व उत्तर कोकण आपल्या राज्याला जोडले. हेमाडपंत हा याचा कारणाधिप होता. महादेवानंतर कृष्ण देवाचा मुलगा रामदेव हागादवीर आला (इ.स.1271 ते 1309) याचाही प्रधान हेमाडपंतच होता. रामदेव हाच महाराष्ट्रातील शेवटचा वैभवशाली राजा होय. याच्या वेळी अलाउद्‌दीन खिलजीने दक्षिणेत स्वारी करुन याचा पराभव केला.''

यानंतर मराठवाडयावर आणि सर्व दक्षिणेतच इस्लामचे प्रचंड आक्रमण झाले. गुलबर्ग्याच्या बहमनी राज्याचा विस्तार जवळजवळ सर्व महाराष्ट्रभर झाला होता. इ.स. 1538 मध्ये बहमनी राज्याची पाच शाहयांत विभागणी झाली. तोपर्यंत मराठवाडयावर मुसलमानांनी सत्ता होती. पुढेही अहमदनगरची निजामशाही आणि विजापूरची आदिलशाही यांनी वेळोवेळी मराठवाडयावर स्वाऱ्या केल्या. त्यानंतर हा प्रदेश हैद्रबादच्या निजामाच्या वर्चस्वाखाली राहिला. मराठे व निजाम यांच्यातील सिंदखेड (इ.स.1757), उदगीर (इ.स.1760), राक्षसभुवन (इ.स.1763) व खर्डा (इ.स.1795) या लढाया मराठवाडयातच झाल्या. प्रत्येक लढाईत निजामाचा पराभव झाला, पण तह करताना मात्र मराठयांपेक्षा निजामाचे डावपेच प्रभावी ठरले. यानंतरची मराठवाडयातील महत्वाची घटना म्हणजे असई गावी झालेली इंग्रज व मराठे यांची लढाई या लढाईत इंग्रजांचा जय झाला. इंग्रजांच्याच कृपाछत्राखाली निजाम आपले राज्य करु लागला. मराठवाडा हा त्याच्याच अखत्यारीत राहिला. राज्यकर्ते इस्लामी धर्माचे असल्यमुळे राज्यकारभारात मुसलमानांचा प्रभाव होता. भाषा व धर्म या बाबतींतही हिंदू लोकांवर अन्याय होत असे. आपली सत्ता निरंकुश राहावी

म्हणून इंग्रजांनी जबरदस्तीने आपल्यावर निजामी राजवट लादली, ही चीड मराठवाडयातील लोकांच्या मनात सलत होती. त्यामुळे प्रथम निजामी राजवट आणि नंतर इंग्रजी सत्ता उखडून टाकण्याचे कट मराठवाडयात नेहमी होत असत. निजाम ते निर्दयपणे मोडून काढी. राज्याच्या इतर भागांतील लोकांना ज्या सवलती मिळत होत्या त्याही निजामी राजवटीने मराठवाडयाला दिल्या नाहीत.

मराठवाडयातील विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षण तेवढे मातृभाषेतून मिळे व पाचव्या इयत्तेपासून पुढे विद्यापीठातही उर्दु माध्यमातून शिकावे लागे. तसेच नागरिक स्वातंत्र्याचे साधे हक्कही नसल्यामुळे इथल्या लोकांना राजकीय, समाजिक व शैक्षणिक सभा संमेलने राज्याच्या बाहेर जाउन भरवावी लागत आणि बऱ्याच वेळा, धार्मिक कार्यक्रमाच्या नावाखाली राजकीय कार्यक्रम पार पाडावे लागत.

इ.स. 1946 मध्ये क्रिप्स कमिशन भारतात आले होते. त्यावेळी मराठवाडयातील महाराष्ट्र परिषदेने किप्स कमिशनकडे एक निवेदन पाठवले व त्यात हिंदुस्थान स्वतंत्र होताना हैद्राबाद संस्थानचे तीन तुकडे करुन ते लगतच्या भाषिक प्रदेशात सामील करावे, अशी स्पष्ट मागणी केली. या वेळेपासूच मराठवाडा महाराष्ट्राला जोडावा अशी निकडीची मागणी पुढे येउ लागली.

पुढे 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. भारत सरकारशी निजामी राजवटीने आक्रमण धोरण धरले. रझाकार संधटना हिंदुवर जुलूम जबरदस्ती करु लागली. हिंदुचे जीवित व मालमत्ता धोक्यात आलीत्र तेव्हा भारत सरकारने पोलिसी कारवाई करुन निजामाला शरण आणले व निजामी राज्य भारतीय संघराज्यात समाविष्ट केले. पुढे 1 नोव्हेंबर 1956 रोजी मराठवाडा द्विभाषिक मुंबई राज्यात समाविष्ट केला गेला. त्यानंतर ते द्विभाषिक राज्यही मोडले आणि 1 मे 1960 रोजी मराठवाडा, विदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र यांचे एक घटक राज्य महाराष्ट्र या नावाने

अस्तित्वात आले.

बीड – हे जिल्हयाचे मुख्य ठिकाण आहे. पूर्वी या शहराला दुर्गावती व चंपावती अशी नावे होती. इथे कनकलेश्वराचे मंदिर असून ते एका तळयात आहे. तळयाचे क्षेत्रफळ 278 बाय 252 फुट आहे. मंदिराच्या दोन्ही बाजुंना प्रचंड दीपमाळा आहेत. बीड येथील प्रसिध्द आहेत. सिध्दान्तशिरोमणी या ग्रंथाचे कर्ते भास्कराचार्य इथेच होउन गेले.

बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई किंवा मोमिनाबाद येथे जोगेश्वरी देवीचे मंदिर आहे. गीतर्णकर्ते कवी दासोपंत इथे राहत होते. परळी वैद्यनाथ येथे जोतिर्लिंग आहे. परभणी जिल्हयात औंढा नागनाथ इथेही आणखी एक ज्यातिर्लिंग आहे. इथले मंदिर हे वास्तुशास्त्राच्या दृष्टिने उत्कष्ट आहे. इथे नामदेवाची समाधी स्थळ आहे. समर्थांचे जन्मस्थान जांब हे परभणी जिल्हयातच आहेत्र इथे समर्थांचे एक मंदिर आहे. नांदेड येथे गुरु गोविंदसिंग यांची समाधी आहे. तिथे दर्शनघेण्यासाठी हजारो शिख लोक इथे यत असतात. उस्मानाबाद जिल्हयातील तुळजापूर येथे भवानी देवीचे आदिपीठ आहे. नळदुर्ग व परांडा येथे किल्ले आहेत. माहुर हे रेणुका देवीचे स्थान आहे. याशिवाय आपेगाव येथे संत ज्ञानेश्वरांची जन्मभूमी, कुलपांक येथे जैन क्षेत्र, बामणी (सरस्वती व पूर्णा या देवतांची मंदिरे), उनकेश्वर (शिवालय व उष्ण पाण्याचे झरे) इत्यादि ठिकाणे प्रसिध्द आहेत.

"अनेक कवींची व संतांची मराठवाडा ही जन्मभूमी व कर्मभूमी आहे. आदिकवी मुकुंदराज, महाकवी दासोपंत व शिवकल्याण कवी हे बीड जिल्हयातील आंबेजोगाई येथे होउन गेले. चतुवर्गचिंतामणिकार हेमाद्री, नाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी, तसेच रमावल्लभदास हे दौलताबाद येथे राहत असत. महानुभाव कवी भास्करभट्ट बोरीकर व हंसराज यांचे वास्तव्य परभणीला होते. संत नामदेव व विसोबा खेचर हे औंढया

नागनाथचे, भानुदास, एकनाथ, मुक्तेश्वर, बहिरापिसा आणि कृष्णदास हे कवी पैठणचे, जांब ही समर्थाची जन्मभूमी याशिवाय, गंगाखेड येथील जनाबाई, परळीचा जगमित्रा नागा, तेरढाकीचा गोरा कुंभार व हरिनारायण, बीदरचा सेना न्हावी, महागावचा शिवरामस्वामी, बीड येथील जनीजनार्दन व विठ्ठल, औरंगाबादचे गोपाळनाथ, मध्वमुनी व अमृतराय आणि धारुरचे उध्दव चिद्घन हे मराठवाडयातले संत व कवी प्रसिध्द आहेत.''

औरंगाबाद जिल्हयातील भौगोलिक परिस्थिती :

औरंगाबाद जिल्हा :

''महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागातील जिल्हा उत्तर अक्षांश 19^{0} 10' ते 20^{0} 40' व पुर्व रेखांश 74^{0} 40' ते 76^{0} ते 40'. क्षेत्रफळ 16,7182 चौ.कि.मी. लोकसंख्या 19,71,006 (1971) या जिल्हयाच्या उत्तरेस जळगाव, पूर्वेस बुलढाणा व परभणी, दक्षिणेस बीड व अहमदनगर आणि पश्चिमेस अहमदनगर व नाशिक हे जिल्हे आहेत. जिल्हयाचे जास्तीत जास्त दक्षिणोत्तर अंतर 161 कि.मी. व पूर्व–पश्चिम अंतर 201 कि.मी. आहे. औरंगाबाद, पैठण, सिल्लोड, जालना, अंबड, भोकरदन, वैजापूर, गंगापूर, कन्नड व खुल्ताबाद, सोयगाव व जाफराबाद हे महाल असे जिल्हयाचे बारा शासकीय पोटविभाग असून महाराष्ट्राच्या 5.5 टक्के क्षेत्रफळ व 3. 89 टक्के लोकसंख्या या जिल्हयात आहे.''

औरंगाबाद जिल्हयाचे भू–वर्णन :

या जिल्हयाच्या उत्तर सरहदीवरुन सातमाळा, सह्याद्री अथवा अजिंठा या नावानी प्रसिध्द असलेली पर्वतरांग असून बुलढाण्यात गेलेल्या हिच्या पुढील रांगेलाच तेथे बालघाट पठार असे नाव प्राप्त झाले आहे. सातमाळीचीच जालना रांग ही एक शाखा जिल्हयाच्या मध्य भागातून पूर्वेकडे जाते. याशिवाय स्थानपरत्वे प्रसिध्द असलेल्या दौलाताबाद, चौका, जोत्स्ना हा सपाट माथ्याच्या डोंगर रांगाही या जिल्हयात आहेत. जिल्हाचे स्थुलमानाने पुढील तीन नैसर्गिक विभाग पडतात. अजिंठयांच्या उत्तरेकडील भाग, पुर्णा खोऱ्याचा भाग व गोदावरी खोऱ्याचा भाग, पहिला विभाग जिल्हयाचा 3.2 टक्के असून तेथील जमीन निकृष्ठ आहे. दुसऱ्या विभागातील पश्चिम भाग पठारी व समुद्रसपाटीपासून 675 मी. घन अधिक उंचीचा आहे. त्याचा पूर्वभाग अधिक सुपीक आहे. तिसऱ्या विभागाचा आग्नेय भाग अतिशय सुपीक आहे. जिल्हयाच्या 5.2 टक्के क्षेत्र जंगलाने व्यापलेले असून औरंगाबाद व कन्नड हे तालुके आणि सोयगाव महाल येथील लंगले मोठी व दाट आहेत. काही तालुक्यातुन चंदन सापडते, परंतु एकंदरीत जंगले कनिष्ट प्रतिची आहेत. आर्थिकदृष्टया महत्त्वाची अशी फारच थोडी खनिजे या जिल्हयात सापडतात. चुनखडी आणि बांधकामासाठी उपयुक्त दगड येथे मिळतात.

गोदावरी ही हा जिल्हयातील सर्वांत महत्त्वाची नदी होय. ही जिल्हयाच्या दक्षिण सीमेवरुन 204 कि.मी. वाहते. कन्नड डोंगरामधुन येणारी शिवना, दौलताबादजवळ उगम पावणारी धडा, औरंगाबादच्या पूर्वेकडील टेकडयांमधून वाहणारी दुधना, औरंगाबाद तालुक्यातील खाम, वैजापूर तालुक्यातील ठेकु, पैठण तालुक्यातील येरभद्रा आणि अंबड तालुक्यातील गाहती हा तिच्या मुख्य उपनद्या होत. पूर्णा ही गोदावरीची सर्वात मोठी उपनदी कन्नड तालुक्यात उगम पावते. तिच्या महत्वाच्या उपनद्या खेळणा, आणि गिरणा हा होत.

जिल्हयाचे हवामान सर्वसाधारणपणे कोरडे व आल्हाददायक आहे. उन्हाळयात सरासरी 32.8^0 से. तर हिवाळयात 18.7^0 से. तापमान असते. जिल्हयाचे सरासरी पर्जन्यमान 75.22 से.मी. आहे, तथापि कन्नड, जालना, अंबड तालुके व सोयगाव महाल हा भागात जास्त पाउस, तर गंगापूर व वैजापूर तालुक्यात कमी पाउस पडतो. गंगापूर व वैजापूर हा तालुक्यात दहा वर्षातून एकदा दुष्काळाची संभाव्यता निर्माण होते. गोदावरी (जायकवाडी) प्रकल्प तसेच ढेकु, जुई, शिवना, पूर्णा, खेळणा, सुखना, दुधना इत्यादी नद्यांवरील पाटबंधाऱ्यांच्या योजनांमुळे जिल्हयातील परिस्थितीत सुधारणा होत आहे.

औरंगाबाद शहराची स्थापना मलिक अंबरने इ.स. 1610 साली खडकी या पूर्वीच्या नावांवरुन केली. नंतर फत्तेपूर व औरंगाबाद असे काळाच्या ओघात नाव बदलत गेले. पैठण हे शहर सातवाहन राज्यांची राजधानी होती. दौलताबाद येथे यादव राजाची राजधानी होती. जगप्रसिध्द वेरुळ व अजिंठा लेण्यांचा ऐतिहासिक वारसा अनुजनही साक्ष ठेवून आहे. 1982 मध्ये जिल्हयाचे विभाजन होउन औरंगाबाद व जालना असे दोन जिल्हे अस्तित्वात आले.

औरंगाबाद जिल्हयातील इतर ऐतिहासिक व प्रेक्षणिय स्थळे :

औरंगाबाद :

या शहराचे मुळचे नाव खडकी असे होते. इ.स. 1610 मध्ये मलिक अंबरने ते बसविले. पुढे इ.स. 1635 मध्ये औरंगजेबाने त्याचे खडकी हे नाव बदलुन औरंगाबाद असे नामकरण केले. पूर्वी या शहराला तटबंदी होती. इथे बिबीका मकबरा ही ताजमहालच्या धर्मीवर बांधलेली इमारत प्रेक्षणीय आहे. औरंगजेबाच्या राबिया दुराणी या पत्नीची ही कबर आहे. शहराच्या उत्तरेला काही लेणी आहेत.

इिालिे हिमरु व किनखाव हे कापड प्रसिध्द आहे. पूर्वी मुहंमद तुघलुकाने आपल्याबरोबर हे कापड निर्माण करणारे कलावंत इथे आणले होते. इथुन जवळच देवगिरी हा प्रसिध्द किल्ला आहे.

अजिंठा लेणी :

सुमारे एक हजार वर्षापुर्वीची बौध्द लेणी, कोरीव लेणी भित्तीचित्रे यिांचे अप्रतिम नमुने, वन विभागाचे विश्रामधाम आहे, ''युनेस्को या जागतिक संघटनेने या लेणीस जागतिक वारसा स्थानांचा दर्जा दिला आहे. ही लेणी सोयगाव तालुक्यात आहे. तर अजिंठा गाव व अजिंठा व्ह्यु पॉईंट ही ठिकाणे सिल्लोड तालुक्यात आहेत. हा लेणी समुह वाघुर नदीच्या काठावर आहे. तेथे एकूण तीस लेण्या आहे. त्यापैकी फक्त 18 लेण्या पाहण्या योग्य आहेत. भिंतीवरील चित्रांसाठी या प्राचीन लेण्यांची विशेष प्रसिध्दी आहे. हे स्थान लेण्यांबद्दल प्रसिध्द आहे. इथे 29 लेणी असून, त्यात 24 विहार आणि 5 चैत्य आहेत.

येथील भित्तिचित्रेही अप्रतिम आहेत. वास्तु, शिल्प आणि चित्र या तीन्ही कलांचा उत्कर्ष इथे दिसून येतो. औरंगाबादपासून 56 मैलांवर अजंठा आहे.

येथील सर्व लेण्या बौध्द धर्मीय आहेत. या हीनयान व महायान या दोन्ही पंथांच्या लेण्या आहेत. चार चैत्यमंदिर असुन बाकीचे विहार आहेत. गौतम बुध्दाच्या जीवनावर कोरलेले अनेक प्रसंग अतिशय रेखीव आहेत.

सर्वच लेण्यांचे दर्शनीय भाग सुंदर शिल्पांनी सजविलेले आहे. या सर्व लेण्या मातीने बुजल्या होत्या. इ.स. 1819 साली योगायोगाने ब्रिटिश कॅप्टन जॉन स्मिथ यास या लेण्यांचा शोध लागला. सध्याच्या व्ह्यु पॉईटवरुन लेणीस जाण्यासाठी प्रदुषणविरहीत बसची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

आपेगाव :

ता. पैठण संत ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व मुक्ताई यांचे जन्मस्थान.

इंद्रगढी : ता. सिल्लोड, निसर्गरम्य परिसरातील रेणुका मातेचे मंदिर, डोंगरावर मोठे पटांगण व तळे आहे.या तळयातील पाणी तांबूस रंगाचे असून औषधी गुणयुक्त आहे.

उपळा : ता. कन्नड, कालीमठ मंदिर, ब्रम्हलीन स्वमी प्रणवानंद महाराज यांचे समाधीस्थान

कचनेर : ता. औरंगाबाद – जैन धर्मीय अतिशय क्षेत्र.

खुलताबाद : श्री भद्रा मारुतीचे पुरातन मंदिर, येथील निद्रवस्थेत आहे. स्वयंभू व जागृत स्थान म्हणून प्रसिध्द आहे. खुल्ताबाद म्हणूनही हे गाव प्रसिध्द आहे. मोगल सम्राट औरंगजेब याची येथे कबर आहे.

गौताळा : ता. कन्नड– सातमाळा रांगात 281 चौ.कि.मी. परिसरात पसरलेले अभयरण्य, गौतम गुंफा, सीता नाहणी इत्यादी येथे प्राचीन अवशेष आहेत.

जटवाडा : ता. औरंगाबाद – प्रसिध्द जैन तीर्थस्थान

जोगेश्वरी : अजिंठा डोगररांगात निसर्गसमृध्द परिसरातील देवीचे मंदिर. प्राचीन लेण्या.

देवगाव रंगारी : ता. कन्नड – संतश्रेष्ठ जग्गतगुरु तुकाराम महाराज यांच्या

शिष्या संत बहिणाबाई यांचे जन्मगाव. नागपंथीय श्रीसमर्थ योगाभ्यासनंद सदगुरु माधवनाथ महाराज व श्रीसमर्थ व्यंकटनाथ महाराज यांचे मठ. येथे बालाजी, दत्त व श्री सप्तशृंगीदेवीची मंदिरे आहेत.

दौलताबाद : यादवांची राजधानी असलेल्या देवगिरी (दौलताबाद) किल्ला औरंगाबादपासून सुमारे 20 कि.मी. अंतरावर आहे. दौलताबादचे मीटर गेजवरील रेल्वे स्टेशनही आहे. मोठा खंदक, मोठे विवर आणि तवापार केल्यावर किल्ला येतो. ता. औरंगाबाद प्रसिध्द ऐतिहासिक किल्ला. पूर्वीचे नाव देवगिरी हा किल्ला यादवांनी बांधला, राजा रामदेवरायच्या काळात दिल्लीच्या अल्लाउद्दीन खिलजीने हा किल्ला जिंकला व यादवांचे राज्य संपुष्टात आले. महंमद तुघलकाने काही महिन्यांसाठी दिल्लीहुन भारताची राजधानी येथे आणली व देवगिरीचे नाव दौलताबाद ठेवले. किल्ल्यासोबत भक्कम तटबंदी असून किल्ल्याच्या मुख्य भागाच्या सभोवती खोल खंदक आहे. किल्ल्यात वर चढताना मध्य भागात अंधाराने व्यापलेला मर्ग आहे. येथे शत्रुला मारण्यासाठी तवा असुन शत्रु तेथुन निसटलाच तर त्याला एक अरुंद वाट दिसते, त्यातून तो सरळ खंदकात पडतो.

श्री जनार्दन स्वामींच्या येथील वास्तव्यामुळे व श्री दत्तात्रेयांच्या पादुकांमुळे या स्थानास दत्त तीर्थस्थानाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. येथे गणपतीचे प्राचीन मंदिर असुन भारतमातेचे अनेक खांब असलेले भव्य मंदिर आहे. यातील 33 मिटर उंचीचा चांदमिनार दुरुन लक्ष वेधुन घेतो.

धुपखेडा : ता. पैठण श्री साईबाबांचे मंदिर. श्री साईबाबांचे शिर्डीस आगमप होण्यापूर्वी 14 ते 15 वर्षे या गावात त्यांचे वास्तव्य होते.

धोत्रा : श्री सिध्देश्वर महाराजांचे संस्थान

पितळखोरा : ता. कन्नड या ठिकाणी 13 प्राचीन लेण्या आहेत. सर्व लेण्या बौध्द धर्मीय आहेत. काही लेण्यांत भित्तिचित्रेही आहेत.

पैठण : गोदावरी तीरावरचे हे एक क्षेत्र आहे. पूर्वी इथे सातवाहनांची राजधानी होती. एकनाथांची ही जन्मभूमी आणि कर्मभूमी आहे. महानुभाव पंथाचे संथापक चक्रधरस्वामी यांनी इ.स. 1168 मध्ये इथेच सन्यास घेतला. पूर्वी ही मोठी बाजरपेठ होती. इथले रेशमी व जरीचे कापड प्रसिध्द होते. घरंदाज स्त्रिया अंगावर घेत असत, ती भरजरी पैठणी इथेच तयार होत असे. गोदावरीच्या तीरावरील प्रसिध्द ऐतिहासिक व धार्मिक ठिकाणी, प्राचीन नाव प्रतिष्ठान, दक्षिणकाशी म्हणून प्रसिध्द, शककर्ते सातवाहनांची राजधानी, ज्ञानेश्वरांनी येथे रेडयाच्या मुखातून वेद वदविले. संत एकनाथांचे जन्मस्थान व समाधी मंदिर, महानुीाव पंथाचे व जैन धर्मीयांचे महत्वाचे तीर्थक्षेत्र, प्राचीन काळापासून जरीकाम व कलाकुसर असलेल्या येथील पैठणी साडया प्रसिध्द आहेत. प्रेक्षणीय ठिकाणी : श्री. एकनाथ महाराजांचा वाडा, श्री एकनाथ महाराजांचे समाधीस्थान, दत्त मंदिर, नृहिंह मंदिर, नवनाथ मंदिर, तीर्थखांब तसेच जायकवाडी धरण, नाथसागर, संत ज्ञानेश्वर उद्यान, संतपीठ व पैठणी उद्योग इतयादीमुळे पैठणला पुन्हा प्राचीन वैभव प्राप्त झाले आहे.

महाराष्ट्रात पहिल्यांदाच येथे खुल्या कारागृहाची स्थापना करण्यात आली. यातील बंदिवानांनी शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात लौकिक मिळविला आहेण

मुर्डेश्वर : ता. सिल्लोड – अजिंठयाच्या डोंगर रांगात निसर्गरम्य स्थळी वसलेले हेमाडपंती शिवमंदिर.

म्हैसमाळ : ता. खुलताबाद – थंड हेवेचे निसर्गरम्य ठिकाण, गिरीजा देवीचे व गोरक्षनाथांचे प्राचीन मंदिर, नवनिर्मित भव्य बालाजी मंदिर, टी.व्ही. टॉवर.

लासूरगाव : ता. वैजापूर – शिवना नदीच्या तीरावरील दाक्षायणी देवीचे स्थान.

वडोदा कान्होबा : ता. खुलताबाद – गिरीजा नदीच्या काठी कानिफनाथांचे तपश्चर्या स्थान.

वाकी : ता. कन्नड – शिवेश्वर देवस्थान, श्रीनारायणदेव महारांचा आश्रम.

वेरुळ : ता खुलताबाद जगप्रसिध्द लेण्यांचा समुह. यात एकूण 34 लेण्या असुन त्याता 13 बौध्द व 5 जैन धर्मीय आहेतण 16 क्रमांकाची कैलास लेणी म्हणजे डोगरात कोरलेला एक महान चमत्कार होय. आधी कळस मग पाया या सीापत्यकला प्रकारतले एक जागतिक आश्चर्य समजले जाते. ही ही लेणी राष्ट्रकुट राजा कृष्ण याने खोदली. येथुन एक किलोमीटर अंतरावर बारा ज्योतिर्लिंगापैकी घृष्णेश्वराचे मंदिर आहे. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांनी बांधलेले शिवालय तीर्थ, गणेशाचे 21 आद्यपीठकांपैकी लक्षविनायक हे मंदिर, श्री जगद्गुरु जनार्दन स्वमी मौनगिरी यांचे मंदिर व आश्रम व श्री विश्वकर्मा तीर्थसथान येथे आहेत. येथे मालोजी राजे यांची गढी आहे. या गढीत शहाजीराजे यांचे स्मारक आहे. जैनधर्मीय पवित्र स्थान.

येथील लेणी प्रसिध्द आहेत. त्यांची संख्या 34 असुन त्यात 12 बौध्द, 17 हिंदुंची व 5 जैनांची आहेत. ही लेणी डोंगराच्या उतारावर खोदलेली आहेत. यातील कैलास लेणी ही अप्रतिम आहे. प्रचंड शिवमंदिर, त्याच्या भोवतालच्या ओवऱ्या, प्रदक्षिणामार्ग, ध्वजस्तंभ, सभामंडप, गर्भगृह, शिखर हे सर्व एकसंघ डोंगरात खोदून निर्माण केलेले आहे. भोवतालचे अंगण 270 बाय 150 फुट एवढे विस्तीर्ण आहे.

लेण्यापासून सुमारे दीड मैल अंतरावर घृष्णेष्वराचे मंदिर आहे. हे एक ज्योतिर्लिंग आहे. त्याचा सभामंडप अहिल्याबाई होळकर यांनी बांधला आहे. येथील

कैलास लेणी हा चमत्कार असुन ते एक आश्चर्य समजले जाते. दहाव्या क्रमांकाच्या लेणीत बुध्दाची मुर्ती सर्वात मोठी. रामायण व महाभारतातील दृश्ये लेण्यांमध्ये कोरलेली आहेत.

सुलीभंजन : ता. खुलताबाद निसर्गरम्य ठिकाण, संत एकनाथ महाराजांचे तपश्चर्या स्थान, दत्त मंदिर, सुर्यकुंड ही प्राचीन प्रसिध्द ठिकाणे.

शेंद्रा : ता.औरंगाबाद श्री मांगीरबााब यांचे मंदिर. दरवर्षी येथे मोठी यात्रा भरते.

सराला बेट : ता. वैजापूर – वैजापूर श्रीरामपूवर मार्गावर गोवदावरी नदीवर निर्माण झालेले एक निसर्गरम्य बेट, प्राचीन मंदिर, श्री. नारायण महाराजांचा आश्रम,

शिउर : ता. वैजापूर – प्राचीन नाव शिवपूरी रावणाने या ठिकाण तप केले. त्या ठिकाणावर रावणेश्वर मंदिर आहे. संतश्रेष्ठ तुकोबारायांच्या शिष्या संत बहिणाबाईच्या वास्तव्याने पुनीत झालेले स्थान. संतश्रेष्ठ शंकर महाराजांचे. तुकोबारायांची वीणा प्रथम निळोबारायाकडे व नंतर शंकर महाराजांकडे आली. प्राचीन शिवमंदिर व राममंदिर.

शेंदुरवादा : ता. गंगापूर खाम नदीवरील जागृत गणेशस्थान कवी. श्री. मध्यनाथ महाराज यांची समाधी.

लोक व समाजजीवन :

इ.स. 1961 ते 71 या काळात जिल्हयाची लोकसंख्या 27०78 टक्कयांनी वाढली. 1961 मध्ये जिल्हयात 1,976 खेडी होती. कन्नड, भोकरदन, खुलताबाद, वैजापूर, गंगापूर, औरंगाबाद असून मनमाड. हैदराबाद मीटमापी लोहमार्गावरील स्थानक आहे. हे पुण्याच्या 203 कि.मी. आणि अहमदनगरच्या 109 कि.मी. ईशान्येस

असुन मोटार वाहतुकीचे केंद्र आहे. येथुन नउ कि.मी. अंतरावर चिकलठाणा येथे विमानतळ आहे. शहरात सुती व रेशमी कापडाच्या गिरण्या असुन कापडावरील पारंपारिक 'हिमरु' आणि किनखाबाच्या कामासाठी औरंगाबाद प्रसिध्द आहे, याशिवय येथे यंत्र, कातडीकाम, भांडी, धातुच्या वस्तु इत्यादींचे कारखाने आहेत. जिल्हयातील शेतमालाची ही व्यापारपेठ असुन सांस्कृतिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मराठवाडा अग्रेसर आहे.

मराठवाडा विद्यापीठ येथेच असुन अनेक महाविद्यालये व तंत्रसंस्था येथे आहेत. अजिंठा वेरुळच्या भेटीकरीता जगभरचे प्रवासी औरंगाबादला येत असल्याने पर्यटन केंद्र म्हणून औरंगाबादची ख्याती आहे. औरंगाबाद परिसरात अनेक जुन्या ऐतिहासिक वस्तु असल्या तरी औरंगाबादची स्थापना 1606 मध्ये मलिक अंबरने केली. निजामशाहीच्या या प्रधानाने मोगलांचा येथेच पराभ केल्याचे त्याने हे गाव वसविले. मुळच्या खडकी पुढे औरंगजेबाने औरगाबाद बनविलेत्र मोगलांगडून हैद्राबादच्या निजामाकडे आल्यानंतर मराठवाडयाचे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून ओळखले जाउ लागले आणि राज्य पुनर्रचनेनंतर हे महाराष्ट्रात आल्यावरही त्याचे स्थान तेच राहिले आहे. शासकीय कार्यालये व इतर अत्याधुनिक वास्तुबरोबरच शहरातील काही जुन्या वास्तु प्रवाशांची आकर्षणे आहेत. त्यापैकी महिलक अंबरकालिन व नंतर शहराला पाणी पुरवठा करणरा नहर अंबरीर भव्य पानचक्की, औरंगजेब दरबार भरवीत असे तो किल्ला, जामा मशीद व इतर मशीदीही औरंगजेबाची राणी रबिया दुऱ्हानी हिच्या स्मरणार्थ प्रति ताजमहाल स्वरुपाचा औरंगजेबाच्या मुलाने बांधलेला बिबी का मकबरा आणि त्याच्या जवळच असलेल्या औरंगाबाद गुफा सुप्रसिध्द आहेत. दुस–या ते सातव्या शतकात खोदलेल्या या तेरा गुफांत अजिंठा वेरुळ येथील सजहता, प्रमाणबध्दता व सौंदर्य तसेच गुपत चाणक्यकालीन

शिल्पकृतींतील सौंदर्य आढळते, तथापी भव्यता आणि एकंदर डामडौल यामुळे त्यांना महत्तव आले आहे.

औरंगाबादच्या सभोवतालचा दौलताबाद किल्ला, घृष्णेश्वर, वेरुळ, खुलताबाद, अजिंठा इत्यादींच्या पर्यटनासाठी औरंगाबाद येथे सर्व सोयी आहेत. औरंगाबाद कॅटॉनमेंट बोर्ड, जालना, पैठण व अंबड अशी दहा शहरे जिल्हयात असली तरी औरंगाबाद व जालना हीच खरी मोठी शहरे होत.

''1971 मध्ये एकूण वस्तीचे प्रमाण 16.82 टक्के जिल्हयातील लोकवस्तीचे प्रमाण दर चौ.कि.मी. ला 121 प्रमाणे आणि साक्षरता 28 टक्के होती. 1961 मध्ये 76 टक्के लोके मराठी बोलणारे, 13.70 टक्के लोक उर्दू बोलणारे होते. याशिवाय जिल्हयात वंजारी, लबाडी, भिल्ल, गुजराती, हिंदी, तेलगु भाषीक लोकही होते. लोकसंख्येच्या 75.60 टक्के हिंदु, 13.85 टक्के मुसलमान, 8.58 टक्के बौध्द, 1.10 टक्के ख्रिश्चन तर 0.78 टक्के जैन होते. जिल्हयातील डोंगराळ भागता भिल्ल, आंध्र, गोंड व परधान या अनुसूचित जमाती राहतात. यांची संख्या जिल्हयातील लोकसंख्येच्या 1.60 टक्के असुन त्यातील 1.58 टक्के भिल्ले होते.

1968 ते 69 मध्ये जिल्हयातील 1,965 प्राथमिक शाळा, 164 माध्यमिक शाळा व 17 उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था होत्या. 11 खेडयांना प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध नव्हती. (1970) औरंगाबाद हे मराठवाडा विद्यापीठाचे केंद्र असून बहुतेक ज्ञान शाखांची महाविद्यालये ही औरंगाबाद शहर येथे आहेत. जिल्हयातील दोन मोठी रुग्णालये असून तालुक्यांच्या गावी दवाखान्यांच्या सोई आहेत. 1970 मध्ये जिल्हयात 59 मुद्रणालये असून औरंगाबाद येथुन चार दैनिक, आठ साप्ताहिके, चार मासिके आणि जालनाहून एक दैनिक, एक साप्ताहिक व एक मासिक प्रसिध्द होत होते. जिल्हयात इ.स. 1969 मध्ये 24 चित्रपट गृहे होती.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. औरंगाबाद जिल्हा, समर्थ उद्योग प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, 2007, पृ.3
2. कित्ता, पृ. 3
3. प्रा. डॉ. बळीराम पंढरीनाथ लहाने – औरंगाबाद जिल्हा पशुधनाचे व्यवसायातील महत्व एक भौगालिक अभ्यास, पृ.क्र.6
4. कित्ता, पृ. 7
5. औरंगाबाद जिल्हा, समर्थ उद्योग प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, 2007, पृ.4
6. कित्ता, पृ. 4
7. कित्ता, पृ.4
8. औरंगाबाद जिल्हा, समर्थ उद्योग प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, 2007, पृ.9
9. मराठी विश्वकोश खंड – 3, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई प्रमुख संपा. तर्कतीर्थ, श्री लक्ष्मणशस्त्री जोशी, प्रथम प्रकाशन, 1973,पृ. 159
10. महाराष्ट्र – संतोष दास्ताना राजेंद्र व्होरा, प्रकाशक ; रा. धो, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी सदाशिवपेठ पुणे. 1988.